

LUND UNIVERSITY

Arbetshistoria idag

Rapport från arbetshistorikermötet i Landskrona i maj 2007

Olofsson, Magnus

2009

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Olofsson, M. (Red.) (2009). *Arbetshistoria idag: Rapport från arbetshistorikermötet i Landskrona i maj 2007*. (Skrifter från Centrum för arbetshistoria; Vol. 3). Centrum för Arbetshistoria.

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

ARBETARHISTORIA IDAG

Rapport från arbetarhistorikermötet i
Landskrona i maj 2007

Magnus Olofsson (red)

ARBETARHISTORIA IDAG

Rapport från arbetarhistorikermötet i
Landskrona i maj 2007

MAGNUS OLOFSSON (RED)

Centrum för Arbetarhistoria

© Författarna och Centrum för Arbetarhistoria 2009
Skrifter från Centrum för Arbetarhistoria 3

Tidigare utgivningar i serien Skrifter från Centrum för Arbetarhistoria:

1. Victor Lundberg (red), *Arbetarhistoria i brytningstid – Landskrona i maj 2005*, Landskrona 2007
2. Emma Hilborn, *De förrådda kämparna. Gemenskap och identitets-
skapande inom den ungsocialistiska rörelsen i Skåne 1903-1917*,
Landskrona 2008

LAYOUT OCH FORM: Fredrik Björk/**Big Bad Books**

OMSLAGSDESIGN: Fredrik Björk/**Big Bad Books**

OMSLAGSBILD: Arbetarrörelsens Arkiv, Landskrona

TRYCK: Holmbergs, Malmö

ISSN: 1654-2908

ISBN: 978-91-633-4638-5

BESTÄLLNINGSDRESS:

Centrum för Arbetarhistoria

Box 143

261 22 Landskrona

INTERNETBESTÄLLNING:

www.arbetarhistoria.org

INNEHÅLL

<i>Lars Berggren, Magnus Olofsson & Hans Wallengren</i> Förord	5
Arbetshistoria under diskussion	
<i>Ingar Kaldal</i> Framover til fortida: Historisk erfaringskaping i kampen mot ”Frp-samfunnet”	15
Den internationella arbetarrörelsen	
<i>Pål Brunnström</i> Klassamarbete och den internationella fackföreningsrörelsen 1919-1939	27
<i>Martin Estvall</i> Motståndsbilder: <i>The International Transport Workers’ Federation</i> inför det nazistiska hotet	40
<i>Johan Svanberg</i> Migration, kapitalism och internationell facklig organisering: Den Fria fackföreningsinternationalen och europeisk arbetskraftsmigration 1949–1956	56
<i>Carolina Jonsson</i> UIOFAL, kärnfamiljen och välfärdstaten: En internationell familjeorganisation i Europa 1958-1965	75
<i>Fredrik Håkansson</i> Globalisering och facklig internationalism: Exemplet fönsterglasindustrin under andra hälften av 1900-talet	92

Arbete, normer och värderingar

Tobias Karlsson

Turordning utan turordningsregler: Uppsägningar på grund av
arbetsbrist vid Svenska Tobaksmonopolet, 1915-1921 107

Ulla Rosén

Huslig ekonomi och obetalt hemarbete:
Om hemkonsulentverksamhet och konstruktionen av kvinnors
sociala medborgarskap i Sverige under första hälften av 1900-talet 123

Mikael Ottosson & Calle Rosengren

Vill vi ha kortare arbetstid? SAF och sextimmarsdagen 1975 138

Etnicitet, klass och identitet

Lena Hallberg

Bolinder Munktel och synen på anställning av utländska arbetare
hos företagsledning och fackklubb 157

Björn Ohlsson

”Det är vi här på golvet som gör så de får lön”:
Om dagens industriarbetares uttryck för sin klasstillhörighet i ett
historiskt perspektiv 175

Magnus Nilsson

Arbetarlitteraturen och konstruktionen av arbetarklassen i det
”mångkulturella” och ”postindustriella” Sverige 196

På ytterkanterna: generalstrejk, antimilitarism och militarism

Fredrik Egefur

Antimilitarism och generalstrejk: Diskussion och
strategi inom den ungsocialistiska rörelsen under 1905 217

Victor Lundberg

Modernitet och makt, män och maskingevär: Annotationer i text
och bild om Munckska kåren och den organiserade fascismen i
mellankrigstidens Sverige 237

Författarpresentation 267

FÖRORD

Våren 2005 höll Centrum för Arbetarhistoria (CfA) sin första nationella forskarkonferens i arbetarhistoria. Då beslutades det att arrangera arbetarhistoriska konferenser i Landskrona vartannat år samt att bidragen vid konferenserna skulle publiceras i form av antologier. I samband med den andra arbetarhistoriska konferensen i Landskrona våren 2007 förelåg en första volym, *Arbetarhistoria i brytningstid*, med bidrag från konferensen 2005.¹ Föreliggande antologi innehåller texter från den ovan nämnda konferensen 2007.

Tematiskt och ämnesmässigt speglar de fjorton bidragen i denna volym dagens arbetarhistoriska forskningsfält väl. Bokens artiklar spänner över vittfamnande områden. Ingar Kaldal skriver inledningsvis om det norska Fremskrittspartiets framgångar och frågan om en föränderlig arbetaridentitet. Därefter går det bland annat att läsa om tobaksarbetare som upprörs över orättfärdiga turordningsregler och om yrkesverksamma hemkonsulenter på 1930-talet. I en artikel skildras arbetarlitteraturens ställning i den mångkulturella och postindustriella samtiden, i en annan diskuteras radikala ungsocialisters förhållanden i början av 1900-talet. Ett av bidragen diskuteras antinazistiska skämtteckningar och karikatyrer i tidningen *Sjömannen*, medan ett annat tar upp fascisten Bror Munck och hans kår som förberedde sig för att med vapen i hand möta arbetarrörelsens väntade revolutionsförsök.

Texterna i volymen bär tydliga vittnesmål om att forskningsfältet arbetarhistoria på senare år vidgats såväl teoretiskt som tematiskt. I föregående konferensantologi diskuterades flera utmaningar mot det arbetarhistoriska fältet. En del av dessa kommer från humanistiska och samhällsvetenskapliga forskningsdiscipliner. Det rör sig om genushistoria, den lingvistiska vändningen och ett pläderande för att åter ta

in politiken i den socialhistoriska forskningen. En del andra kommer utifrån. Inte minst globaliseringen och en allt mera långt driven internationell arbetsdelning är ett exempel på detta.² Dessa utmaningar tas upp i flera av bidragen i antologin.

Bidragen är grupperade under fyra huvudrubriker: *Klass, etnicitet och arbetaridentitet, Arbete, normer och värderingar, Den internationella arbetarrörelsen* samt *På ytterkanterna: generalstrejk, antimilitarism och militarism*. Tematiseringen är gjord för att ge ökad överskådlighet och inte för att markera teoretiska eller andra skiljelinjer. Sådana överlämnar vi åt läsaren att fundera över.

Klass, etnicitet och arbetaridentitet

I det inledande bidraget *Framover til Fortida: Historisk erfaringskaping i kampen mot "Frp-samfunnet"* skriver den norske historikern Ingar Kaldal om hur ett mytologiserande språkbruk används för politiska syften. Såväl det nyliberala Fremskridspartiet som arbetarrörelsen har skapat bilder av "arbetare" och "arbetsfolk" som historiskt oföränderliga kategorier. Det förra har därvid också försökt utmåla sig som den rätta arvtagaren till den politik Arbeiderpartiet en gång stod för. Kaldal menar att det är viktigt att analysera hur centrala begrepp utformats och använts i olika sammanhang. Istället för att kritisera arbetarrörelsen för att inte längre tillvarata "arbetarnas intressen" borde fokus riktas in på att analysera specifika intressen för olika grupper i arbetslivet och i vardagen. Här kan historikerna spela en roll genom att undersöka förändringar över tid i olika kontexter.

Lena Hallbergs artikel *Bolinder Munktell och synen på anställning av utländska arbetare hos företagsledning och fackklubb* handlar om arbetskraftsrekrytering till Bolinder Munktells i Eskilstuna under decennierna efter andra världskriget. Det är företagsledningens och fackföreningens syn på rekrytering av utländska arbetare som närmare diskuteras. Fackföreningen ansåg att svenska arbetare borde prioriteras framför utländska, och att en höjning av lönen skulle leda till att fler svenska arbetare sökte sig till verkstaden. Såväl fack som företagsledning sade sig föredra kvinnliga arbetare framför utländska, som under en tidigare period framför allt kom från Finland.

Arbetarklassen diskuteras även i Magnus Nilssons bidrag, *Arbetarlitteraturen och konstruktionen av arbetarklassen i det "mångkulturella" och "postindustriella" Sverige*. Nilsson definierar arbetarlitteratur som litteratur vars reception i hög utsträckning påverkas av att läsaren kopplar samman texten med arbetarklassen. Med utgångspunkt i denna definition analyseras två samtida arbetarskildringar – Åsa Linderborgs *Mig äger ingen* och Susanna Alakoskis *Svinalängorna* – mot bakgrund av föreställningen att Sverige blivit ett mångkulturellt och postindustriellt samhälle, en föreställning som resulterat i att begreppet klass kommit att osynliggöras eller uppfattas i analogi med den kulturella identitetskategorin etnicitet. Nilsson menar att både Linderborg och Alakoski går i dialog med denna föreställning genom att hävda att klass framför allt är ett ekonomiskt fenomen och att det i allra högsta grad är relevant även i samtiden.

I *"Det är vi här på golvet som gör så att de får lön": Om dagens industriarbetares uttryck för sin klasstillhörighet i ett historiskt perspektiv* presenterar Björn Ohlsson en undersökning som bygger på intervjuer med sexton arbetare på Volvo Torslandaverken i Göteborg. Efter en diskussion av klassbegreppet formulerar Ohlsson uppgiften att undersöka hur intervjupersonerna ser på den egna klassidentiteten och på klasser. Informanterna har en ambivalent syn på klasstillhörigheten och begreppet arbetarklass kan framstå som något stigmatiserat. Trots detta finns det en uppenbar stolthet över arbetet och insatserna i det sociala sammanhanget på arbetsplatsen. Intervjupersonerna placerar också in sig längst ned i en tydlig hierarki på arbetsplatsen. Klassbegreppet har inte längre samma mobiliserande och identitetsskapande kraft som tidigare, men i en växelverkan med omgivningen blir klass av betydelse för hur man ser på sitt arbete och sin position i arbetslivet.

Arbete, normer och värderingar

Tobias Karlsson artikel *Turordning utan turordningsregler: Uppsägningar på grund av arbetsbrist vid Svenska tobaksmonopolet, 1915-1921* utgör ett bidrag till den ännu ganska magra forskningen kring hur övertalighet hanterades på den svenska arbetsmarknaden före Saltsjöbadsavtalet. Under den undersökta perioden var seniorietsprincipen praxis vid

uppsägningar ("sist in, först ut"), men medan facket höll fast vid den principen var arbetsgivarsidan den mindre trogen. I skeden präglade av lågkonjunktur eller mekanisering övergav Tobaksmonopolet senioritetsprincipen till fördel för mer flexibla uppsägningsregler.

Den länge självklara "normalarbetsdagen" på åtta timmar kom under attack från politiskt håll på 1970-talet, något som Mikael Ottosson och Calle Rosengren diskuterar i sitt bidrag *Vill vi ha kortare arbetstid? SAF och sextimmarsdagen 1975*. Både LO och SAF var dock mycket skeptiska till införandet av sextimmarsdagen. I artikeln analyseras hur SAF i en skrift argumenterade mot sextimmarsdagen: både individens och samhällets välbefinnade förutsatte en längre arbetstid.

I *Huslig ekonomi och obetalt hemarbete: Om hemkonsulentverksamhet och konstruktionen av kvinnors sociala medborgarskap i Sverige under första hälften av 1900-talet* undersöker Ulla Rosén hemkonsulenternas roll som en viktig förmedlare av den tidiga välfärdsstatens budskap om vikten av ett rationellt organiserat hushållsarbete, inte minst i fråga om tvätt och hygien. Den officiella synen på de kvinnliga hemkonsulenterna och deras arbete var dubbel: å ena sidan innebar de en uppvärdering av kvinnors arbete hemmet men samtidigt upprätthölls också den rådande genusordningen, då de tydligt begränsade kvinnors arbete till traditionellt kvinnliga arbetsområden.

Den internationella arbetarrörelsen

Pål Brunnströms *Klassamarbete och den internationella fackföreningsrörelsen 1919-1939* är en studie av International Federation of Trade Unions (IFTU) inställning till ideologiskt viktiga frågor som klassamarbete, klasskonflikt, teknisk utveckling och synen på statens roll i det kapitalistiska samhället. I IFTU dominerade ett konfliktperspektiv, men inslag av förhandlingar och kompromisser med arbetsgivare och borgerliga politiska partier fick ökad betydelse under perioden.

Syftet med Martin Estvalls bidrag, *Motståndsbilder: The International Transportworkers Federation inför det nazistiska hotet*, är att undersöka hur den internationella transportarbetarfederationen (ITF) ställde sig till nazismen omedelbart efter det nazistiska makttillträdet. Detta görs

genom att analysera och tolka de karikatyrer som fanns införda i ITF:s medlemsblad under våren 1933. I karikatyrerna framställs nazisterna som bland annat lögnare, arbetarmördare, galningar och inte minst som kapitalisternas bästa vänner. Analyserna ger med andra ord vid handen att tidningen bar en mycket stark antinazistisk prägel och att man tidigt insåg vilket hot den nazistiska regimen utgjorde mot arbetarrörelsen.

Har de internationella organisationerna inom den fackliga rörelsen under senare hälften av 1900-talet alltmer fått karaktären av internationella ”brevlådor” snarare än riktiga internationaler? Frågan prövas av Fredrik Håkansson i en undersökning av fönsterglasarbetarnas yrkesinternational, Internationella kemi- energi- och fabriksarbetarfederationen (ICF), och dess strategier gentemot multinationella arbetsgivare med titeln *Globalisering och facklig internationalism: Exemplet fönsterglasindustrin under andra hälften av 1900-talet*. Håkansson argumenterar för att ICF som organisation var väl medveten om den från slutet av 1960-talet accelererande globaliseringen och dess konsekvenser för de industriella relationerna, och försökte också aktivt att möta de nya hoten.

Carolina Jonsson undersöker i *UIOFAL, kärnfamiljen och välfärdsstaten: En internationell familjeorganisation i Europa 1958-1965* den i Sverige relativt okända familjeorganisationen *Union Internationale des Organismes Familiaux*, en viktig familjepolitisk aktör i Europas efterkrigstid. Organisationen hade hundratals medlemmar från hela Europa, men hade under den undersökta perioden endast en svensk medlemsorganisation. Bristen på engagemang från svenskt håll förklarar hennes analys av UIOFALs syn på arbetskraftsinvandring och - framför allt - familjen och välfärd. UIOFALs verksamhet präglades av värdekonserverativa organisationer som värnade traditionella familjeideal och familjens rättigheter. Den traditionella västerländska familjen, baserad på ett manligt enbörjningsideal var självskriven, och gav lite utrymme för förespråkare av alternativa välfärdsregimer av liberalt eller socialdemokratiskt slag.

De stora migrationsströmmarna i Europa under efterkrigstiden ställde fackföreningsrörelsen inför besvärliga frågor om internationell klassolidaritet och en samtidig önskan om snabb ekonomisk återhämtning och välbefinnande. I uppsatsen *Migration, kapitalism och internationell facklig organisering: Den Fria fackföreningsinternationalen och europeisk arbetskraftsmigration 1949-1956* undersöker Johan Swan-

berg hur den Fria fackföreningsinternationalen (FFI) under 1950-talet ställde sig i dessa frågor. Undersökningen visar hur den migrationspolitik som växte fram i huvudsak tog sin utgångspunkt i invandringsländernas perspektiv. Reglerad migration skulle tillåtas och uppmuntras som ett medel att öka den ekonomiska tillväxten och därmed säkra det kapitalistiska systemets ideologiska legitimitet gentemot systemet i Östeuropa. Utvandring skulle å andra sidan hjälpa de mindre utvecklade länderna att lösa sina arbetslöshetsproblem. Migrationer sågs dock bara som tillfälliga lösningar. På sikt skulle obalanserna i den ekonomiska utvecklingen komma att utjämnas och människor skulle då stanna inom nationernas gränser.

På ytterkanterna: generalstrejk, antimilitarism och militarism

I *Antimilitarism och generalstrejk: Diskussion och strategi inom den ungsocialistiska rörelsen under 1905* skriver Fredrik Egefur om hur diskussionen gick inom den ungsocialistiska rörelsen kring vad han menar var rörelsens viktigaste frågor under dess existens. Hans analys tar avstamp i två begreppspår, antimilitarism – ungdom och generalstrejk – handling, och han visar hur dessa hängde samman i den ungsocialistiska tankevärlden och hur centrala de var i ungsocialisternas uppgörelse med moderpartiets skötsamhetsideal. Centralt i sammanhanget var för ungsocialisterna betoningen på att göra upp med det föråldrade och handla här och nu, för att kunna forma en bättre framtid.

På andra sidan av det politiska spektrumet grundades under mellankrigstidens år av politiska och sociala spänningar en av generallöjtnant Bror Munck af Fulkila både välorganiserad och väl beväpnad antikommunistisk skyddskår, ett fenomen som Victor Lundberg diskuterar i *Modernitet och makt, män och maskingevär: Annotationer i text och bild om Munckska kåren och den organiserade fascismen i mellankrigstidens Sverige*. Lundberg visar hur en grupp högborgerliga konservativa ämbetsmän, bankmän, militärer och ledande poliser skenbart motsägelsefullt kunde inleda ett samarbete med en inhemsk revolutionär fascism. Kåren bands samman av gemensamma nämnare

som kommunistkräck och förakt för demokratin, maskuliniserad auktoritetstro och vapenkult - och analyseras av Lundberg som ett uttryck för det han väljer att kalla ”modernitetens emblemantik”.

Landskrona i juni 2009

Lars Berggren, Hans Wallengren
Redaktionskommitté

Magnus Olofsson
Huvudredaktör

Noter

- 1 Victor Lundberg (red), *Arbetarhistoria i brytningstid: Landskrona i maj 2007*, 2007.
- 2 Jmf Victor Lundberg, "Redaktörens förord", i Lundberg 2007 samt Lars Berggren och Hans Wallengren, "Arbetarhistoria i brytningstid", i Lundberg 2007.

ARBETARHISTORIA UNDER DISKUSSION

FRAMOVER TIL FORTIDA

Historisk erfaringsskapning i kampen mot
"Frp-samfunnet"¹

Ingar Kaldal

Historie, politikk og kritikk

En velkjent bruk av "historiske erfaringer" i politikken går ut på å anklage motstandere for feil de har gjort og løfter de har brutt, og peke på det fornuftige i egne handlinger, i fortida. Fortida er da en leverandør av eksempler som det gjelder å bruke slik at det rammer motparten og framhever en selv. En noe annerledes bruk av historie i politikk går ut på å snakke på måter som spiller på minner om noe "før i tida" som godt, slik at det framstår som verdt å bevare, riktig å stå for, godt å høre til – og som varmenne å se som del av seg selv og sitt eget. Dette skjer også uten at det snakkes eksplisitt om eksempler. I stedet handler det da om å bruke ord og talemåter som slår an de rette tonene, og uten at vi tenker over det, minner oss om noe vi har et godt forhold til. Slik kan måter vi snakker og uttrykker oss på, ja måter vi er på, knytte mer eller mindre umerkelige bånd bakover til noe godt og riktig, kanskje også opprinnelig og ekte. Her skjer det mye essensialisering.

I slike prosesser skjer det også mye mytologisering. Av og til er det lett å avsløre det som fortelles om fortida som løgn, eller å peke på at deler av sannheten holdes utenfor diskusjonen. Samtidig handler det her ikke bare om sant eller usant, men om ulike måter å fortelle på, om de samme temaene. Myter er ikke bare usannheter, men også bestemte typer fortellinger, som for eksempel heroiserer eller romantiserer noe som har vært (og slik sett er sant). Og da kan de samme hendelsene og forholdene, og de samme heltene, verdiene og symbolene som forbindes med fortida, brukes i ellers høyst ulike politiske prosjekter.

For norsk arbeiderbevegelse har historiske erfaringer i senere år vært i bruk på flere plan i strevet med å bekjempe det stadig mer maktsultne nyliberalistiske Fremskrittspartiet, som i åra etter 2000 vokste til å bli

et av de største norske partiene, med støtte fra grovt sett tredjedelen av velgerne, og verst av alt: fra en stor del av arbeidsfolket. I skrivende stund, januar 2009, har Frp i flere meningsmålinger – etter kriseutbruddet i fjor høst – gått en del tilbake på meningsmålingene.

I senere år har denne kampen fått et eget navn. Den omtales som å ”knekke Frp-koden”. Mer presist har det handlet både om å avsløre hva Fremskrittspartiet står for, å forstå hvorfor dette partiet får en stor del av sin oppslutning fra arbeidsfolk, og selvsagt: å finne nøkkelen til å stoppe partiets oppslutning og makt. I forsøkene som gjøres på dette, har referansene til fortida blitt en viktig del både av den eksplisitte argumentasjonen og av de talemåtene som mer eller mindre umerkelig spiller på folks minner om noe godt og verdifullt ”før i tida”. Slik bidrar både arbeiderbevegelsen og Frp til å skape bilder av arbeidere og arbeidsfolk (både før og nå) som det er interessant å reflektere kritisk over. Det er det jeg her skal gjøre.

Materialet skal delvis hentes fra ei bok som kom i 2007: Magnus Marsdal: *Frp-koden. Hemmeligheten bak Fremskrittspartiets suksess.*² Marsdal tok her ikke bare et oppgjør med det Frp sto for, han la også stor flid i å forstå hvorfor arbeidere i stort antall hadde sympati med dette partiet. Samtidig som han beskrev grundig grupper som kunne regnes til vår tids arbeidsfolk, for ikke å si arbeiderklasse (for det sier få i dag), grep han stadig bakover i tida for å peke på endringer – og enda mer på kontinuitet: grunnleggende trekk ved arbeideren som gjelder nå som før.

De måtene den ”arbeideren” som går igjen i denne boka, beskrives med streker fra bestemte bilder av fortidas arbeidere, får meg til å tenke både at ”historia” stadig er viktig i samfunnsdebatten, og at ”historiske erfaringer” i slike debatter har lett for å få preg mer av natur enn kultur. Ved å la det som trekkes fram fra fortida, framstå som fast og naturlig, opprinnelig og ekte, får det tilsynelatende ekstra kraft i argumentasjonen mot vår tids villfarelser og falsknerier. Men samtidig framstår ”arbeideren” dermed også som nokså uforanderlig og lite historisk i sine særpreg. Her ligger et grunnproblem jeg skal si mer om etter hvert.

Formålet mitt er ikke å diskutere Marsdals bok i og for seg. Men bare for å ha sagt det før jeg går videre: Denne boka er etter min mening den til nå grundigste og breieste norske gjennomgangen av sosiale og kulturelle forhold som det er relevant å trekke inn i bildet når en skal forstå dette politiske fenomenet. Slik er den et viktig innlegg i diskusjonen om hvordan arbeideroppslutning om Frp og nyliberalisme kan forklares – og bekjempes. Den gir mange tankevekkende poenger

i diskusjonen om hvorfor Frp har lyktes såpass godt med å få sympati blant arbeidere. Men nettopp derfor ser jeg det også som viktig å reflektere kritisk over hvilke grunnleggende tenkemåter boka ser ut til å bygge på om historie og fortid, og særlig om ”arbeideren” som historisk størrelse. Her er formålet altså ikke å saumfare boka etter eventuelle feil i dens historiske beskrivelser, men å reflektere over hvordan ”historia” her brukes – når diagnosen stilles over noe som har gått ”feil vei”, og når egne forslag skal formuleres om løsninger. Før vi ser nærmere på Marsdals Frp-kode-bok, kan det være verdt å minne om at dette handler om en historisk arvekrav-strategi som slett ikke er ny i politikken, heller ikke for Frp og Arbeiderpartiet.

Historiske arvekrav i flere retninger

Det å knytte egen politikk til historiske helter har alltid vært viktig. Og historiske arvekrav er blitt rettet ikke bare mot heroiske forfedre i egne politiske leire, men på tvers av partigrensene. Slik har Frp i senere år prøvd aktivt og åpenlyst å framstille seg som rette arvtaker av meninger og symboler som forbindes med ”Arbeiderpartiet før i tida”. Partiet nøler ikke med å snakke om seg selv som ”det nye arbeiderpartiet”. Et stykke på vei kan Frp også underbygge det selvbildet med tall for oppslutning. For å styrke denne arbeideroppslutningen legger Frp vekt på å presentere egne forslag slik at de ligner noe Arbeiderpartiet en gang sto for, men som det nå har sviktet. Dette underbygges også av ordbruk, som når Frp bruker ordet ”rørsle” om seg selv. Slik rettes arvekravet ikke bare mot politiske meninger, men mot minner om en organisatorisk styrke og tilknytning til grasrotbevegelser som mange mener Arbeiderpartiet har mistet.

Dette arvekravet er ikke nytt. Da etterkrigstidas Arbeiderpartistatsminister og ”landsfader” Einar Gerhardsen døde høsten 1987, gikk det ikke lenge før ledelsen i Frp prøvde å presentere seg som den rette arvtakeren etter det den store folkehelten hadde stått for. Fra partiets ledelse kunne en da høre at nå var det Frp og ikke Arbeiderpartiet som talte småkårsfolkets sak, slik Gerhardsen i sin storhetstid hadde gjort. Det var det framvoksende nyliberalistiske partiet som nå var den rette forvalter av den politiske arven etter den sosialdemokratiske landsfaderen.

I en avis-kronikk i 1988 kommenterte jeg dette som et urettmessig tyveri av en arv som Frp bare gjennom løgn og fordreining kunne påberope seg noen rett på. Jeg pekte også på at hvis Frp skulle lete etter likheter mellom seg og noe Arbeiderpartiet hadde stått for, så ville de lettere finne det i "Gro-perioden" enn i Gerhardsen-tida. Hvem hadde for eksempel privatisert mer statlig næringsdrift enn Arbeiderpartiet i Gro Harlem Bruntlands statsministertid (i 1980-åra)? Men som jeg også skrev, hadde det lite for seg å bruke energien bare på å diskutere påstandene om likheter mellom landsfaderen og arvekreveren, for det avgjørende for *effekten* av Frp:s retorikk var ikke hvorvidt den forholdt seg korrekt til historia. Å erobre makt ved å spille på historiske forhold forutsatte ikke noe nøyaktig forhold til historiske sannheter. Viktigere for Frp var det å appellere til den tilliten som ennå rådet i store deler av befolkningen, til det Gerhardsen hadde stått for, som symbol på solidaritet, velstand og framskritt (!). Ved å erobre minnet om noe fortidig som mange stadig så som verdifullt og godt, hadde Frp "på en måte allerede gjort et stort skritt i retning å erobre regimet", skrev jeg.³

Nå kan det se ut som jeg tar fram denne lille avisartikkelen for å vise fram meg selv som god til å spå – for i dag er denne minneerbringen blitt en mye tydeligere del av Frp:s retorikk enn den var i 1988. Men det jeg er ute etter, er å reflektere kritisk over måter historie og politikk ble tenkt på i denne artikkelen fra 1988. For fokus var her rettet ensidig mot politikken som løgnaktig i sitt forhold til historie og fortid. Og det var viktig i artikkelen å få fram at Frp her var mer løgnaktig enn andre.

I 1988-artikkelen sammenlignet jeg det som skjedde med andre mer kjente politiske arvekrav. At regimer og partier har bygd seg opp ved å presentere seg som rette arvtakere etter tidligere ledere, er kjent fra kommunistregimer, som uansett andre forskjeller har gjort mye for å presentere seg som videreførere av det særlig Lenin sto for. Når strategiene har skiftet, er mye energi blitt brukt på å bygge om bildet av denne arven, og begrunne arvekravet, gjennom sitatkunst og forfalskinger.

Et annet eksempel, som jeg kunne vise til fra norsk historie, var da den radikale arbeiderpolitikeren Olav Schefflo midt i Arbeiderpartiets mest revolusjonsagitoriske tid i begynnelsen av 1920-åra utropte Arbeiderpartiet til "Venstres ektefødte barn". "Men det arvekravet hadde sterkere rot i den historiske virkelighet", skrev jeg. Tanken min var at Arbeiderpartiet hadde mer til felles med det gamle venstrepartiet (det sosialliberale partiet som ble dannet som det første politiske partiet i

Norge i 1884) enn det Frp hadde med Gerhardsen. Fokus var altså rettet mot hvem som løy mest og minst.⁴

I dag ser jeg det som mer interessant å fokusere på hvordan det er nettopp gjennom mytologiserende språkbruk og fortelling at ”historia” får politisk kraft, samme hvor ”korrekt” eller ikke den historiske fortellingen som brukes, kan sies å være. Det er ikke graden av sannhet som gir fortellingene om fortida kraft politisk, men måten de fungerer på i forhold til sin egen tids kulturelle tenkemåter. Og da blir mytene og retorikken en del av den politiske virkeligheten, ikke bare mer eller mindre feilaktige gjengivelser av den.

”Arbeideren” som tidløs eller historisk, natur eller kultur?

En gjennomgående tenkemåte i Magnus Marsdals bok om Frp-koden er at mange av vår tids arbeidere har sympati med Frp fordi de egentlig – på bunnen – er radikale, og er blitt skuffet av sosialdemokratiets svik mot radikale idealer. Derfor stemmer de Frp i tro på at det nå er dette partiet som står for de samme gamle radikale holdningene. For eksempel er også arbeidere som i dag støtter Frp, mot klasseforskjeller, mot feite ”fallskjerner” for ledere som går av fra sine toppverv, og mot alt for høye lederlønninger. Og de reagerer mot elitens arroganse og manglende respekt for arbeidere og folk flest. Ja i følge Marsdal er Frp-arbeideren på flere måter også mot kapitalismen.

Noe av forklaringen på Frp:s suksess blir da at partiet spiller mye på de samme holdningene som de Marsdal tilskriver en nærmest tidløs ”arbeider”. Når eliten i sosialdemokratiet i følge Marsdal har utviklet en distanse til den samme arbeideren, for ikke å si arroganse, gir resultatet seg selv. Sosialdemokratiske ledere er blitt en del av den samme eliten som forakter arbeidsfolk, og som arbeidsfolk forakter. Da vender arbeiderne seg til nye partier som viser dem og deres grunnfestede holdninger og verdier en viss respekt.

Jeg skal ikke her gå inn i en mer spesifikk diskusjon om enkeltheter i Marsdals framstilling av verken fortidas eller vår tids arbeider. Om dette finnes det som sagt mye tankevekkende stoff i Marsdals bok. Hans evne til å observere små og store sosiale og kulturelle tegn på klasseforhold i vår tid, er imponerende (i disse analysene er Marsdal inspirert av Pierre

Bourdieu). I stedet for å bruke plassen her på å diskutere hvorvidt han beskriver vår tids arbeidere feil, skal jeg konsentrere meg om premisene for den historiske fortellingen som jeg mener at han innlemmer sine bilder av arbeideren før og nå i.

Han tegner altså et bilde av arbeideren som på bunnen og opprinnelig radikal og klassebevisst. Og slik er han ennå. Denne ”arbeideren” framstår, med sine grunnleggende trekk dermed som det stabile elementet i utviklingen. Det som har forandret seg, er ikke arbeideren, men politikerne og partiene. Her kan det være greit å stoppe opp litt, for å minne om tidligere bruk av ”arbeideren” i politiske historiefortellinger.

I arbeiderbevegelsens egen historieforståelse har det vært nokså vanlig å tenke at det var essensielle likheter mellom alle som kunne kategoriseres som ”arbeidere”, som skapte samhold, solidaritet og etter hvert klassebevissthet, og ikke minst en felles bevegelse, ei ”rørsle”. Og sentralt i det som her var likt, var arbeidet. Det var først og fremst arbeidet som adlet arbeideren til klassemenneske, og det var felles erfaringer i arbeidet som gjorde arbeiderne like, og gav dem noe felles å identifisere seg med.

Den norske historikeren som framfor noen har skrevet om arbeiderbevegelsen på en måte som bryter med denne tenkemåten, og gir et mer variert bilde av både arbeidere og bevegelse, er Øyvind Bjørnson. I bind 2 av Arbeiderbevegelsens historie (som kom i 1990) beskrev han gjennombruddet for en sterk arbeiderbevegelse i første del av 1900-tallet som en prosess som ikke var forårsaket av sosial likhet, men hvor likheten var idealer som ble skapt og formet på måter som gjorde at arbeidergrupper med ulike kulturer og interesser likevel fant sammen i en felles bevegelse og politikk. Det som samlet var ikke så mye en grunnleggende sosial eller kulturell homogenitet, men felles interesser som nå ble skapt, av å bekjempe samfunnsønder som krig og drukkenskap, og ikke minst: en ny erfaring av at det var viktig å stå sammen. Og dette var en erfaring som ikke bare lå der fra før, men som bevegelsen selv skapte – ved å handle og være det den var.⁵

For å forstå dette kan det være nyttig å tenke over hvordan det å være arbeider for hundre år siden kan ha artet seg forskjellig for ulike grupper. Det kan da ha vært minst like store sosiale forskjeller og kulturelle avstander mellom en ufaglært anleggsarbeider og en håndverker, og kanskje en småbruker, som det i dag er mellom meg som akademiker og en fagutdannet håndverker. Og på samme måte som det som skapte samhold, organisering og politisk klassebevissthet den gangen ikke nødvendigvis var sosial og materiell likhet, men felles visjoner som ble

skapt om et bedre liv, og som samlet folk til tross for andre forskjeller, så bør en være åpen for at det som samler og mobiliserer også i dag kan være idealer som er blitt utformet slik at de appellerer på tvers av sosiale forskjeller. Det som samler, kan da være saker og tenkemåter som preger ei tid og et miljø på måter som en kan både overraskes og forundres over. Skal en forstå dette, må en tenke historisk og ikke i fastlåste eller tidløse kategorier. Det perspektivet Bjørnson her brukte på gjennombruddet for den norske arbeiderbevegelsen, kan det være mye å lære av også for en som vil prøve å forstå hvorfor arbeidsfolk senere kom til å slutte opp om helt andre partier.

I forlengingen av Bjørnsons måte å analysere dette på, kan vi se arbeiderbevegelsens egne historiefortellinger ikke bare som mer eller mindre feilaktige gjengivelser av hva som skjedde, men som redskaper og krefter i seg selv – i skapingen av fellesskap og bevegelse. Historiske fortellinger om hva som har skjedd, kan selv få mye til å skje. Selvsagt lå det politisk kraft og effekt i å kunne fortelle om arbeidere som om de var naturgitt, nesten genetisk, forutbestemt til å være interessert i solidaritet, sosialisme og klassepolitikk. Hvis noen arbeidere da gjorde noe annet, lå det nær å se det som mysterier, unaturlig, gåtefullt, avvik, feilgrep, og av og til sykt. Da måtte en merkelig kode knekkes, slik at regnestykket igjen ble logisk – og friskt. Det som da måtte forklares, var ikke hvorfor arbeidere som var radikale, hadde blitt det, men hvorfor de som ikke var det, ennå ikke hadde utviklet den riktige ”bevisstheten”. At arbeidere sluttet opp om høyrepartier ble da ikke bare dumt og ufornuftig, men sykt og unaturlig.

Magnus Marsdal prøver på ett vis å snu på dette resonnementet: hans tese er at det å være arbeider og å stemme Frp ikke er noe naturstridig. I stedet for å se det som en sykdom, velger han å omtale det som tegn på at arbeiderens ”kulturelle immunforsvar” fortsatt virker, som han skriver.⁶ Ved å støtte Frp reagerer arbeidere mot mye som arbeidere alltid har reagert mot, og som arbeiderbevegelsen tidligere mobiliserte arbeiderne til kamp mot, men som den samme bevegelsen altså senere sluttet å bekjempe – ja heller ble en bevarende kraft for.

Her er det Marsdal kan sies å uttrykke en lignende essensialisme som den han selv prøver så friskt å ta et oppgjør med. Om vi forklarer arbeideres politiske holdninger som sykdom eller som immunforsvar, så høres det like mye ut som natur. De metaforiske effektene av ordene som brukes, er i begge tilfeller at de skaper inntrykk av noe naturaktig – og dermed noe utenfor historie og kultur. Marsdal gjør en grundig jobb med å bryte opp forestillinger om at arbeidere er forutbestemt til å

høre hjemme i arbeiderbevegelsen. Men så blir resonnementet at når de slutter seg til Frp, gjør de det fordi de fremdeles ikke bare er arbeidere, men også stadig står for det de sto for før. Og dette står de ennå for, fordi de er arbeidere. Som arbeidere er de altså preget av arbeiderens tidløse væremåte. Arbeideren blir natur.

At vår tids arbeidere er som fortidas arbeidere, er heller ikke en fremmed tanke i det partiet Marsdal vil ta knekken på: Frp sier også selv at det ikke er arbeiderne som har sviktet Arbeiderpartiet, men Arbeiderpartiet som har sviktet arbeiderne, og derfor kommer arbeiderne til Frp. Marsdal går bare enda lenger i det samme resonnementet når han sier at det som bringer arbeidere til Frp er "egentlig" antikapitalistiske holdninger – som sosialdemokratiet ikke lenger står for.

Det som forklarer arbeideroppslutningen om Frp, blir her altså likheter mellom Frp:s og den tidligere arbeiderbevegelsens antiautoritære og antikapitalistiske holdninger. Dette er en forklaring som fokuserer på kontinuitet og ikke på endring. Forklaringen blir ikke at arbeidernes holdninger til autoritet, rikfolk, elite, arroganse osv i dag er annerledes enn de var, og derfor lar seg mobilisere i en annen politisk retning enn før. Tvert imot lar de seg mobilisere av Frp fordi de er som før. Løsningen for venstresida blir da logisk sett å finne tilbake til den gamle radikalismen, som arbeiderne ennå står for, men rørsla har forlatt. Satt på spissen blir løsningen rehabilitering, ikke fornying eller endring. Hadde arbeiderbevegelsen bare behold sin gamle radikalisme, hadde den også beholdt (sine?) arbeidere.

Et gjentatt hovedsynspunkt i min kommentar til hva slags historiefortelling som her ligger under, blir at den gjør arbeiderne til en tidløs størrelse. Dermed skapes et dårlig grunnlag for å utvikle en politisk strategi basert på historisk erkjennelse, en erkjennelse av arbeidere som foranderlige og mangfoldige. I stedet trekkes arbeideren her ut av fokus for historisk analyse. Slik blir arbeiderne (til tross for vektlegging av kulturelle sider av deres liv) ikke først og fremst kulturskapte størrelser, men noe som ligner natur.

Skulle jeg her (som Marsdal) også gå inn i en diskusjon om hva som kan gjøres for å stoppe dette partiets arbeideroppslutning, måtte det være ved først å si at slike tenkemåter som gjør det noen (og særlig vi selv) står for til noe naturlig, og det andre står for til unaturlig, stenger oss ute fra å forstå det både vi og andre står for, som historisk skapt og foranderlig. Og har vi ikke da også et dårlig grunnlag for å utvikle politiske strategier som fanger opp variasjonene i det som skjer og det tidsspesifikke ved det?

De kulturelle og politiske betydningene som er forbundet med begreper som "arbeider" og "arbeidsfolk" har alltid vært i endring. Og nye begreper brukes om folk som en gang ble kalt "arbeidsfolk". I USA har "middle class" i dag så å si tatt over plassen etter "working class" som begrep for det vi ellers ser som "folk flest". Og der omfatter dette begrepet grupper som mange av oss ikke vil nøle med å kalle "arbeidere". Samtidig får arbeiderbegrepet nye politiske betydninger (i siste presidentvalg var det forresten ikke demokratene, men republikanske Sarah Palin, som prøvde å appellere med sine røtter i "the working class"). Historisk sett bør det at et politisk parti som Frp prøver å gjøre arbeiderbegrepet til sitt, heller ikke sees som mer umulig å forstå enn at begrepet også på 1900-tallet ble brukt i svært ulike ideologier. Det gjaldt ikke bare det tyske "nationalsozialistische Arbeiterpartei". En kan heller spørre seg hvilke politiske retninger som på 1900-tallet klarte å få makta i sine land uten å bruke "arbeideren" som en viktig figur i sin retorikk.

I 2008 krangler nesten ingen om hvem som er "arbeidere" og ikke. Og like få snakker om "arbeiderklassen" som potensiell kraft for å endre samfunnet i venstreradikal retning. Samtidig brukes "arbeider" og "arbeidsfolk" ofte i politisk retorikk som trekker i omvendt retning. I Norge nøler som sagt ikke Frp med å presentere seg som "arbeiderparti". Men hvordan kan arbeidere som "egentlig" har helt andre "interesser", gi sine stemmer til politikere som vil skape et samfunn som det er så lett å se vil bli arbeiderfiendtlig?

Skal vi forstå slike prosesser, er det viktig å analysere også de fleksible og metaforiske sidene ved begreper som "arbeider", "arbeidsfolk" og "folk flest" – ord som alle har vært sentrale i arbeiderbevegelsen, men som i flere historiske situasjoner har vært brukt også i helt andre politiske prosjekter. Å lete etter opprinnelige, grunnleggende eller universelle kjennetegn ved slike begreper har da lite for seg. I stedet bør vi rette fokus mot de kulturelle prosessene som utspiller seg når arbeiderbegrepene utformes og tas i bruk i ulike retninger og ulike kontekster. I stedet for å kritisere politikere for å svikte noen "arbeiderinteresser" som vi beskriver som tidløse og universelle, bør vi skjerpe blikket for hva som særpreger disse interessene i dag, for ulike grupper, i vår tids arbeidsliv, våre dagligliv og våre kulturelle kontekster – og så spørre hvordan dette kan ha blitt annerledes enn det var før. Da vil historia også kunne lære vår tids arbeiderpolitikere at de selv kan være med på å skape og forme de samme interessene. For hvis arbeidsfolks interesser virkelig er historisk skapt, så kan de vel skapes om også?

Noter

- 1 Siden det innlegget jeg hadde ved Landskrona-konferansen i mai 2007 var basert på meget løse notater, er denne artikkelen skrevet nokså fritt i forhold til det jeg der sa – men tema og hovedargumenter er de samme.
- 2 Magnus Marsdal, *Frp-koden. Hemmeligheten bak Fremskrittspartiets suksess*, Oslo 2007.
- 3 Ingar Kaldal, ”Makt og sannhet”, I: *Adresseavisen* 27. april 1987.
- 4 Idem.
- 5 Øyvind Bjørnson, *På klassekampens grunn (1900-1920). Arbeiderbevegelsens historie i Norge. Bind 2*, Oslo 1990.
- 6 Marsdal 2007, s 179.

**DEN
INTERNATIONELLA
ARBETARRÖRELSEN**

KLASSARBETE OCH DEN INTERNATIONELLA FACK- FÖRENINGSRÖRELSEN 1919-1939

Pål Brunnström

Grunden och startpunkten för det som kommit att kallas den ”svenska modellen” är omtvistad,¹ men i många framställningar gällande Sverige är det socialdemokratiska övertagandet av regeringsmakten under 1930-talet och kompromisserna på arbetsmarknaden mellan SAF och LO under samma tid centrala. Walter Korpi beskriver i *Arbetarklassen i välfärdskapitalismen* skeendet i termer av en ”historisk kompromiss” mellan arbete och kapital,² medan Gösta Esping-Andersen istället betonar uppgörelsen mellan socialdemokraterna och Bondeförbundet vilken han analyserar i termer av en klassallians mellan städernas arbetare och landsbygdsbefolkningen.³ Utgångspunkten för min studie är diskussionen kring in vilken mån Sverige är ett unikt exempel och hur framväxten av det svenska välfärdssamhället ska förstås, men min frågeställning fokuserar på hur den internationella fackföreningsrörelsen förhåller sig till frågor om klassarbete och klasskonflikt, utan att försöka göra någon jämförelse med svenska förhållanden. Min tanke med att studera den internationella nivån är att vidga perspektivet för att inte bli alltför fokuserad på specifikt nationella förklaringsmodeller för utvecklingen på den svenska arbetsmarknaden och av den svenska välfärdsmodellen.

Den internationella fackföreningsrörelsen får här företrädas av International Federation of Trade Unions (IFTU) under perioden 1919 till 1939, och frågorna jag ställer mig är: På vilket sätt uttrycker sig IFTU om klassarbete, klasskompromiss och klasskonflikt? Vilken roll vill man ge staten för reglering av arbetsmarknadsrelationer? Hur ser IFTU på teknisk utveckling och rationalisering? Samt hur förhåller sig IFTU till samarbete på internationell nivå inom ramen för

Nationernas förbund och International Labour Organisation? Den tredje frågan motiveras av att området har beröringspunkter med diskussionen om klassarbete/klasskonflikt i den svenska kontexten, där en likartad (positiv) syn på rationaliseringar bland arbetsgivarna och inom fackföreningsrörelsen givits en central roll för formandet av en överenskommelse på arbetsmarknaden.⁴

Materialet jag undersöker består av protokoll och andra handlingar från IFTU:s kongresser bevarat hos IISH (International Institute of Social History) i Amsterdam. Dessa infaller 1919, 1922, 1924, 1927, 1930, 1933, 1936 och 1939. Vad som finns bevarat från de respektive kongresserna varierar mycket kraftigt och materialet är fylligast för kongresserna 1927 till 1936. Från flera av de andra finns bara några enstaka dokument bevarade. Just denna period är dock särskilt intressant eftersom den sammanfaller med stora framgångar för många nationella fackföreningsrörelser (exempelvis i de skandinaviska länderna och periodvis i Storbritannien, Frankrike med flera länder), och minst lika stora bakslag för andra (som i Spanien 1936 och Tyskland 1933). Att jag valt att studera kongresserna gör att många diskussioner som fördes mellan kongresserna går förlorade, och många av källorna har en officiell karaktär (i förväg publicerade tal, dagordningar, motioner etcetera) varför mindre motsättningar och meningsskiljaktigheter inte synliggörs, och det blir svårt att urskilja individer som aktörer. Det är dock ett val som varit nödvändigt av tidsskäl, men det gör att jag tolkar materialet försiktigt och inte kan dra för långtgående slutsatser om betydelsen av förskjutningar i språkbruk och ideologiska förändringar.

Jag ska också säga något om IFTU som organisation. Redan från starten fanns det en dubbel struktur inom den internationella fackföreningsrörelsen: en som organiserade de respektive yrkesområdenas internationella organisationer, och en som organiserade landsorganisationerna.⁵ IFTU tillhörde den senare grenen och bildades 1913, men från perioden 1913-1919 finns det inga arkiv bevarade.⁶ Organisationens namn kan ge intrycket av att den omfattade hela världen, men i realiteten omfattade den nästan enbart europeiska organisationer med några undantag, framför allt Kanada och Palestina (judiska fackföreningar) samt Argentina, Sydafrika och USA:s AFL (American Federation of Labour) under vissa perioder.⁷ Relationen till Sovjetunionen och de kommunistiska fackföreningarna var under hela perioden en mycket omdiskuterad fråga, men fram till efter Andra världskriget stod dessa utanför.⁸

IFTU var under hela perioden en svag organisation vars arbete fick få konkreta effekter bortom de antagna resolutionerna.⁹ Dess säte flyttades runt: från Berlin till Amsterdam, tillbaka till Berlin för att bara några år sedan i hast flyttas till Paris undan Hitlers maktövertagande, och under kriget hamnade huvudkontoret i London.¹⁰ 1945 slogs organisationen samman med den kommunistiska fackliga centralorganisationen i World Federation of Trade Unions (WFTU) men i det kalla krigets spår sprack den alliansen och 1949 uppstod istället Fria fackföreningsinternationalen, på engelska International Confederation of Free Trade Unions (ICFTU).¹¹

Med detta går jag nu över till undersökningen som är tematiskt upplagd, där jag först diskuterar klassarbete och korporativism, sedan klasskompromiss och förhandling, därefter teknisk utveckling och rationalisering för att sist ha ett kort stycke om de internationella samarbetsorganen.

Klassarbete, klasskonflikt och relationen till staten

Det fanns en tydlig spänning inom IFTU i synen på relationen till staten och de politiska partierna. I Tyskland var fackföreningsrörelsen dominerad av socialdemokrater men avvisade varje tanke på att den fackliga politiken skulle underordnas partiet. Franska CGT (Confédération Générale du Travail) och den kommunistiska rörelsen betonade den industriella och politiska kampens enhet. Fackföreningsrörelserna i USA och Storbritannien ville å sin sida inte dras in i den statliga sfären.¹² I en senare period än den som här behandlas, när det nybildade ICFTU efter andra världskriget skulle dra upp demarkationslinjerna mot kommunismen, utgjorde de skandinaviska länderna en komplicerande faktor med sitt nära samarbete mellan fackföreningsrörelse och regeringsparti.¹³ Sverige och Skandinavien framstod alltså som ett ytterlighetsexempel inom organisationen. Historikern Donald Sassoon menar i sitt ambitiösa verk *Hundra år av socialism* på samma sätt att ”SAP [skapade] en lyckosam korporativ struktur för återkommande förhandlingar mellan arbetsgivare, fackföreningsrörelse och regering om arbetsmarknadsfrågor och socialpolitik”¹⁴ och i likhet med Walter Korpi ser han klasskompromissen mellan arbete och kapital som kärnan i den svenska socialdemokratin.

I materialet från IFTU ser man mycket lite av korporativa tendenser, snarast tvärtom. Under kongressen i Stockholm 1930 höll den brittiske fackföreningsledaren George Hicks ett föredrag om fackföreningsarbete i länder med diktatur. I samband med en diskussion om Italien förkastade han det fascistiska klassarbetet, genom att hånfullt säga att ”det skrattretande skådespelet kallat ’klassarbete’ går vidare”.¹⁵ Jag antar att han inte uppfattade att det fanns några likheter med fackföreningsinternationalens eget arbete.

Istället var det, som även Marcel van der Linden beskriver i *Transnational Labour History*, ett marxistiskt språkbruk med ett betonande av motsättningar mellan klasser som dominerade inom IFTU, även om man kan se vissa nyanskillnader.¹⁶ George Hicks karaktäriserade 1930 kapitalismen även i demokratiska länder som kapitalistklassens diktatur över arbetarklassen. Målet, det klasslösa samhället, beskrivs i ett bevarat tal som ”full social demokrati” och innebär slutet på diktatur (jfr med det kommunistiska begreppet ”proletariatets diktatur”).¹⁷ Hicks menade också i sitt tal, som alltså hölls 1930, att klasskampen står över kampen mot fascismen, något som skiljer honom från folkfrontspolitiken som senare skulle komma föras, framför allt i Frankrike från 1934 och i Spanien från 1936.¹⁸ Sassoon diskuterar de olika förhållningssätt som socialdemokrater och kommunister hade till fascismen och deltagandet i folkfronter, där han menar att socialdemokraterna var mer benägna att genomföra radikala reformer än kommunisterna. Kommunisterna gjorde istället allt för att inte oro borgerliga partier och grupper varför man aktivt röstade mot alla typer av reformer. Enligt Sassoon motiverades kommunisternas agerande av deras begränsade tilltro att folkfrontsregeringarna skulle kunna utvecklas i en socialistisk riktning utan såg dem enbart som en antifascistisk koalition.¹⁹ Hicks tal tyder på en annan hållning, och uttalanden om kapitalistklassens diktatur över arbetarklassen var knappast ägnade att vinna gillande i borgerliga led.

På kongressen i Stockholm 1930 antog IFTU även ett socialpolitiskt program som i skarpa ordalag beskriver det kapitalistiska systemets orättvisor och betecknar kapitalister som kortsynta, att de inte tar hänsyn till allmänhetens intressen och att de är egoister och individualister.²⁰ I ett ekonomisk-politiskt program från samma kongress skisseras lösningen som att det är folket som ska ha makten över ekonomin och det finns en tydlig motsättning mellan folk och företag.²¹

I juli 1933, några månader efter det nazistiska maktövertagandet i Tyskland, höll IFTU kongress i Bryssel. Av dessa dramatiska händelser finns det dock inga direkta avtryck i kongressmaterialet. På kongressen

antogs ett nytt socialpolitiskt program som åter angriper det kapitalistiska ekonomiska systemet i skarpa ordalag, men i jämförelse med programmet som antogs tre år tidigare så är det snarare *kapitalismen* än *kapitalisterna* som angrips. Kapitalismen sägs skapa ekonomiskt kaos och att angripa löner och socialförsäkringar.²² Det finns också en skrivning där programmet talar om en ”fördelning av produktionsmedel”, där det i mycket kritiska ordalag beskriver hur lite ”folkets massa” (*die Volkmassen*) har att bestämma över – den fiktiva rätten att sälja eller inte sälja sin arbetskraft – men där programmet undviker att beskriva vem eller vilka det är som är vinnarna i ”fördelningen”. Istället är det ”den nuvarande ekonomiska ordningen” som får bära skulden.²³ Programmet avslutas med krav på att det kapitalistiska ekonomiska systemet ska ersättas med en socialistisk planekonomi som utgår från behovstäckning.²⁴ Samma krav upprepas ett antal gånger i den ekonomiskpolitiska resolution som antas samma år.²⁵ Här skulle man kunna se en liten förskjutning där programmet undviker att angripa arbetsgivarna som personer. Skulden läggs istället på ”systemet” som närmast beskrivs som en självständig aktör. En möjlig tolkning är att de respektive nationella fackföreningsrörelserna hade blivit mer och mer involverade i förhandlingar och överenskommelser med arbetsgivare och deras organisationer, och inte i onödan ville stöta sig med dessa. En retorisk lösning skulle i det läget kunna vara att just angripa systemet istället för de individuella kapitalisterna.

Vid nästkommande kongress i London 1936 lyfte dock IFTU:s ordförande Walter Citrine fram konflikter med arbetsgivarrepresentanter vid en internationell konferens då införandet av en 40-timmars vecka diskuterades. Arbetsgivarrepresentanternas agerande beskrevs som karaktäriserat av obstruerande och undanflykter.²⁶ Intressant nog uttryckte Citrine en större överraskning och besvikelse över att ett antal regeringsföreträdare också motarbetat arbetarrörelsens krav. I talet redogjorde han dock inte för vilka dessa regeringar var eller varför han hade förväntat sig något annat av dem, men kanske ska det tolkas som att Citrine betraktade regering och stat som en objektiv ”hela folkets företrädare” vilket reser frågor kring hur han såg på statens klasskaraktär och öppna för en korporativistisk hållning.²⁷

Eventuellt kan man alltså se en viss glidning från en konfrontativ linje till en mer kompromissvillig. Det finns dock ingenting i materialet som tyder på att IFTU skulle ha omfattat idéer om klassarbete, utan snarare handlar det om *klasskompromiss* och om det ska nästa avsnitt handla.

Klasskompromiss och förhandling

De ickekommunistiska fackföreningsinternationalerna både före (IFTU) och efter (ICFTU) andra världskriget betonade kollektiva förhandlingar som facklig strategi. Marcel van der Linden betecknar internationalernas inställning som ”en naiv tro på den allmängiltiga tillämpbarheten av olika former för kollektiva förhandlingar”,²⁸ detta dock i relation till länder i tredje världen. IFTU bestod som tidigare nämnts nästan uteslutande av europeiska organisationer, och kanske fanns det en gemensam positiv europeisk erfarenhet av förhandlingar. I det socialpolitiska programmet från 1930 betonas dock förhandlingar och kollektivavtal mellan arbetsgivar- och arbetstagarorganisationerna inte särskilt starkt, men det nämns och programmet förespråkar även företagsnämnder.²⁹ Samtidigt betecknas kapitalister som jag beskrivit ovan som kortsynta egoister och individualister.³⁰

Vid öppnandet av IFTU:s kongress i London 1936 riktade sig däremot ordföranden Walter Citrine till delegaterna från Frankrike och hyllade den franska fackliga centralorganisationen CGT och Folkfrontsregeringen. Han betonade bland annat den framgång det innebar att CGT förmått arbetsgivarna att komma till förhandlingsbordet och att man nått en överenskommelse, Matignonavtalet, som förutom en rad konkreta arbetsmarknadspolitiska förbättringar även innehöll ett erkännande av de fackliga organisationerna och kollektiva förhandlingar. Det är också intressant att notera att det här handlar om förhandlingar där även staten medverkar med representanter.³¹ Sassoon redogör för en rad liknande överenskommelser under 1930-talet: i USA 1933 och 1935, Norge 1935, Sverige 1938 samt Tyskland som ett särfall redan 1918.³² Kanske ska Citrines glädje över det franska avtalet ses i just det ljuset. I det socialpolitiska programmet från kongressen tre år innan finns också en mycket stark betoning på ett generellt socialförsäkrings-system och organ för att kontrollera att kollektivavtal och regler för arbetarskydd efterlevs, samt att dessa organ skall vara partssammansatta.³³ IFTU betonade alltså att det är arbetsmarknadens parter som skulle samverka för att reglera förhållandena på arbetsmarknaden och ökade samtidigt sina krav på välfärd från staten. Detta illustrerar ganska väl en fackföreningsrörelse på frammarsch som upplevde konkreta segrar genom att ställa krav på men samtidigt samverka med staten och företagsägarna.

I det tal som Citrine höll på Londonkongressen 1936 rymdes också en hyllning till de spanska delegaterna, där han beskrev ”ännu en seger

för den fackliga rörelsen och socialismen, i ett land som för tre år sedan befann sig i fascismens grepp” och Citrine talade också om den spanska utvecklingen i termer av revolution.³⁴ Ironiskt nog hölls kongressen i början av juli, samma månad som det spanska inbördeskriget bröt ut. Förutom tragiken i Citrines missbedömning av styrkan hos den spanska fascismen pekar citatet på en mer konfrontativ inställning, fjärran från en diskussion om förhandling och möjligen även skild från folkfrontslinjen som han just hyllat i Frankrike. Det gick alltså alldeles utmärkt att kombinera ett hyllande av förhandling och överenskommelser med arbetsgivarparten i ett land med en radikal retorik och tal om revolution i ett annat.

Den tekniska utvecklingens konsekvenser

Anledningen till att jag tagit med den här frågeställningen är för att undersöka om diskussioner kring teknisk och ekonomisk utveckling kopplades samman med idéer om en harmonisk utveckling inom ramen för det kapitalistiska systemet, där både företag och arbetare skulle tjäna på samma utveckling. Det är dock naturligtvis fullt möjligt att förena en optimistisk syn på teknisk utveckling med ett konfliktperspektiv.

Utvecklingsoptimismen och tron på teknikens möjligheter var ett återkommande tema inom den unga arbetarrörelsen, men också domedagsprofetiorna och idén om ”den stora krisen” som skulle kasta kapitalismen över ända.³⁵ Denna dubbelhet finns också i kongressmaterialet från IFTU. Den tekniska utvecklingen sågs både som en möjlighet att öka människors levnadsstandard och en fara eftersom att rationaliseringar och mekaniseringar skapade ett högt uppdrivet arbetstempo. I ett föredrag på kongressen 1927 kopplade fördragshållaren ihop frihandel och rationalisering, och han framhöll att man i USA både hade höjt lönerna och ökat profiten genom rationalisering och ökad mekanisering.³⁶ Tonen i föredraget var övervägande positiv till sådana förändringar i produktionen.

I det socialpolitiska programmet från 1930 tas å andra sidan ”rationalisering, mekanisering och intensifiering” av arbetet upp som ett problem. I programmet görs en koppling mellan ekonomisk kris, teknisk utveckling och omvandlingen av den ekonomiska världsordningen, där alla dessa fenomen samverkar i att göra människor arbetslösa. I programmet ställs krav på hjälpåtgärder åt oskyldiga arbetare, ”som oförskyldt förlo-

rar lön och bröd”.³⁷ Fackföreningsrörelsens svar blir att ställa krav på ökat arbetarskydd och förkortad arbetstid. Programmet ställer också krav på inflytande för fackföreningsrörelsen vid rationaliseringar.³⁸ Här tecknades alltså en dystert bild av den tekniska utvecklingen och dess konsekvenser, dock utan att direkt kalla den dålig. Istället försökte programmets författare skapa kopplingar mellan rationaliseringar med förbättringar för arbetarna: rationaliserade verksamheter skulle ge arbetarna bättre arbetsmiljö, genom mekanisering skulle man kunna uppnå en kortare arbetsvecka, et cetera.

I det ekonomisk-politiska programmet från samma år diskuteras också rationaliseringar, och programmet menar att företagsägarna fått hela frukten av rationaliseringarna, något som istället borde ha kommit hela ”allmänheten” till del.³⁹

I 1933 års socialpolitiska program sägs att genomförandet av de förslag som presenteras i programmet blir angelägnare ju längre mekaniseringen och teknikutvecklingen inom produktionen fortsätter, eftersom den tekniska utvecklingen leder till en allt högre exploatering av arbetskraften.⁴⁰ Programmet får betecknas som närmast teknikfientligt och det finns inga förmildrande ord om nödvändigheten av teknisk utveckling eller liknande. Det finns dock en passage där programmet diskuterar rationalisering som något som händer i vissa näringsgrenar och där leder till arbetslöshet, och programmet kräver här avgångsvederlag som ska göra det möjligt för arbetare att omskola sig.⁴¹ Kraven från programmet av 1930 på fackligt inflytande över rationaliseringsarbetet och att rationaliseringar ska kopplas till arbetsmiljöförbättringar återupprepas.⁴² Trots den negativa inställningen till den pågående rationaliseringsprocessen ville alltså IFTU att de nationella fackföreningarna skulle få inflytande över processen för att i någon mån mildra de värsta konsekvenserna.

Kravet på att även arbetarna ska få del av frukterna av den tekniska utvecklingen är något som återkom på kongressen 1936, då krav på 40-timmars arbetsvecka beskrevs som en välfärdsreform där arbetarna får mer fritid och tid ”att kultivera de högre andliga, etiska och kulturella värdena”.⁴³

Kongresshandlingarna ger intrycket av en ökad misstro mot teknisk utveckling mot mitten av 1930-talet. Kanske är det ett resultat av en facklig praktik i de respektive länderna som präglats av att den ekonomiska krisen med åtföljande arbetslöshet och försvagad facklig styrka, då mekanisering och rationalisering genomförts på arbetarnas bekostnad. Under andra tider dominerade istället kravet på att teknisk

utveckling och produktivitetsökningar skulle kopplas ihop med förbättrade förhållanden för arbetarna.

Internationella samarbetsorgan

IFTU visade vid många tillfällen en stark tilltro till International Labour Organisation (ILO) och Nationernas förbund (NF). ILO bildades 1919 och är ett internationellt organ sammansatt av en grupp som representerar stater och regeringar, en grupp för arbetsgivare och en grupp för arbetare.⁴⁴ Richard Hyman beskriver ILO som ett organ för en sorts global korporativ samverkan, där IFTU utgjorde en part.⁴⁵ Angående migration skrev IFTU 1926 till ILO och föreslog en resolution som uppmanade de olika länderna att inrätta ett antal institutioner för att kontrollera och reglera migration, där fackföreningsrörelsen skulle ges representation.⁴⁶ På kongressen uttrycktes också ett starkt stöd för NF.⁴⁷

Vid kongressen 1936 fanns en större osäkerhet kring NF:s fredsbevarande förmåga och i öppningstalet uttryckte ordföranden en stor besvikelse över organisationens oförmåga att agera mot Italiens förödande krigföring i Abessinien och mot Tysklands återockupation av Rhenlandet. Talet innehöll trots detta en återförsäkran om fackföreningsrörelsens lojalitet med NF och betonade organisationens roll i ett internationellt fredsbevarande arbete.⁴⁸

IFTU:s inställning till ILO kan alltså tolkas i en korporativ riktning, och betoningen av internationellt samarbete inom NF (i motsats till konfliktperspektiv) pekar i samma riktning. IFTU:s eget agerande, i egenskap av representant för den fackliga rörelsen i internationella organ, framstår därmed som mer samarbetsinriktat än de delar av organisationens politik som utformades med inriktning mot de nationella arenorna.

Slutord

Även om det finns motstridiga tendenser får den politiska inriktningen inom den internationella (europeiska) fackliga rörelsen betraktas som dominerad av konfliktperspektiv och en radikal retorik. Det går att ana en ökande betydelse av förhandlingar och kompromiss, men idén om motstridiga klassintressen är dominerande och klassarbete var, så vitt framgår av materialet, inte på dagordningen eller ett begrepp man använde sig av. De främsta uttrycken för en korporativistisk inställning hittar vi på den internationella nivån inom ramen för ILO. Inställningen till teknisk utveckling var övervägande negativ, särskilt mot mitten av 1930-talet vilket jag tolkar i ljuset av den internationella ekonomiska krisen.

Även om jag inte genomfört någon systematisk jämförelse menar jag att min undersökning tyder på att den internationella utvecklingen kring konflikt/förhandling ligger väl i fas med den svenska, varför specifikt nationella förklaringar för utvecklingen under mellankrigstiden måste synas noggrant. Överenskommelser träffades mellan arbetsmarknads parter i en rad länder vid ungefär samma tid och institutionaliserade samarbeten med borgerliga partier skedde i bland annat Frankrike och Spanien. En likhet med dessa folkfrontsregeringar är att även i Sverige spelade det fascistiska hotet enligt bland annat Korpi en viss roll för koalitionen mellan Socialdemokraterna och Bondeförbundet 1936.⁴⁹

Ett annat resultat från undersökningen är att det verkar som att olika uppfattningar om konflikt och förhandling kunde samsas sida vid sida. Som jag visat ovan kunde ledande fackliga företrädare hylla franska överenskommelser på arbetsmarknaden för att i nästa stund tala om det spanska inbördeskriget i termer av revolution, och dessa båda åsikter kunde samexistera med en uppfattning om klasskampens primat över kampen mot fascismen. Resultatet skulle kunna bero på den disparata karaktär som en internationell organisation mycket lätt kan få, men med tanke på att uttalandena i vissa fall gjordes av samma individer tolkar jag det snarare som att rörelsens inställning faktiskt inte var konsekvent i detta hänseende. Kanske var det uttryck för en pragmatisk och situationsbetonad strategi, kanske återspeglar det en förändringsprocess över tid där en konfliktbetonande marxistisk tradition mötte en nationell praktik av ökat inflytande och därmed följande ”ansvar”.

Noter

- 1 Per Thullberg och Kjell Österberg (red.) *Den svenska modellen*, Lund 1994, s 6.
- 2 Walter Korpi, *Arbetarklassen i välfärdskapitalismen: Arbete, fackförening och politik i Sverige*, Kristianstad 1978, s 97ff.
- 3 Gösta Esping-Andersen, "Jämlikhet, effektivitet och makt" i Per Thullberg och Kjell Österberg (red.) 1994, s 83.
- 4 Korpi 1978, s 100; Hans De Geer, *Rationaliseringsrörelsen i Sverige. Effektivitetsidéer och socialt ansvar under mellankrigstiden*, Stockholm 1978, s 340ff, 349f; Anders L Johansson och Alf Johansson i Sten Edlund, Anders L Johansson, Rudolf Meidner, Klaus Misgeld, Stig W Nilsson (red.) *Saltsjöbadsavtalet 50 år: Forskare och parter begrundar en epok*, Stockholm 1989, s 31ff respektive 85f.
- 5 Marcel van der Linden, *Transnational Labour History: Explorations*, Burlington 2003, s 158ff.
- 6 Marcel van der Linden, "FFI vid skiljevägen. En historisk tolkning", *Arbetarhistoria* 1-2/2004, s 9.
- 7 IFTU:s arkiv, mapp 2, 14, 30, 51.
- 8 Se till exempel IFTU:s arkiv, dokument från den åttonde kongressen i Zürich 1939, mapp 64 "Circular on the proposed affiliation of the Central Council of Trade Unions of the U.S.S.R. with the IFTU". van der Linden 2004, s 10f.
- 9 Richard Hyman, "Agitation, organisation, byråkrati, diplomati: Motsägelsefulla strategier i den internationella arbetarrörelsen" *Arbetarhistoria* 1-2/2004, s 20.
- 10 Hyman 2004, s 18.
- 11 van der Linden 2004, s 10f.
- 12 Hyman 2004, s 20.
- 13 Se Carew, Anthony "Striden om en oberoende internationalism: Den fria fackföreningsrörelsens inre och yttre fiender", *Arbetarhistoria* 1-2/2004, s 41. Carew beskriver hur ICFTU valde en vagare formulering av vad som karaktäriserar en "fri fackförening" för att kunna inkludera de nordiska länderna, Nya Zeeland och Storbritannien.
- 14 Donald Sassoon, *Hundra år av socialism*, Stockholm 2002, s 60.
- 15 IFTU:s arkiv, dokument från den femte kongressen i Stockholm 1930, mapp 34 "Die Gewerkschaftsbewegung in Ländern ohne Demokratie", s 4. Tyska: "Das lächerliche Schauspiel einer so genannten 'Zusammenarbeit der Klassen' wird fortgesetzt".
- 16 van der Linden 2003, s 159f.
- 17 IFTU:s arkiv, dokument från den femte kongressen i Stockholm 1930, mapp 34 "Die Gewerkschaftsbewegung in Ländern ohne Demokratie", s 1.
- 18 IFTU:s arkiv, dokument från den femte kongressen i Stockholm 1930, mapp 34 "Die Gewerkschaftsbewegung in Ländern ohne Demokratie", s 6. Jfr Sassoon 2002, s 55f, 63f.
- 19 Sassoon 2002, s 64.
- 20 IFTU:s arkiv, dokument från den femte kongressen i Stockholm 1930, mapp 32 "Sozialpolitisches

- Programm des Internationalen Gewerkschaftsbundes”, s 1.
- 21 IFTU:s arkiv, dokument från den femte kongressen i Stockholm 1930, mapp 31 ”Programm für die Wirtschaftspolitik des Internationalen Gewerkschaftsbundes”.
- 22 IFTU:s arkiv, dokument från den sjätte kongressen i Bryssel 1933, mapp 43 ”Sozialpolitische Richtlinien des Internationalen Gewerkschaftsbundes”, s 1.
- 23 IFTU:s arkiv, dokument från den sjätte kongressen i Bryssel 1933, mapp 43 ”Sozialpolitische Richtlinien des Internationalen Gewerkschaftsbundes”, s 2.
- 24 IFTU:s arkiv, dokument från den sjätte kongressen i Bryssel 1933, mapp 43 ”Sozialpolitische Richtlinien des Internationalen Gewerkschaftsbundes”, s 8.
- 25 IFTU:s arkiv, dokument från den sjätte kongressen i Bryssel 1933, mapp 49 ”Resolution zur wirtschaftspolitik” s 1-2.
- 26 Engelska: ”*methods of obstruction and evasion*”.
- 27 IFTU:s arkiv, dokument om den sjunde kongressen i London 1936, mapp 54 ”President's adress”, s 7.
- 28 van der Linden 2004, s 11f. van der Linden citerar Adolph Sturmthal, ”Industrial Relation Strategies” i Adolf Sturmthal och James G. Scoville (red.) *The international Labour Movement in Transition*, London 1973, s 1-33.
- 29 IFTU:s arkiv, dokument från den femte kongressen i Stockholm 1930, mapp 32 ”Sozialpolitisches Programm des Internationalen Gewerkschaftsbundes”, s 2f. De tyska uttryck som används i texten är ”*Arbeitgeber- und Arbeitnehmerverbänden*”.
- 30 IFTU:s arkiv, dokument från den femte kongressen i Stockholm 1930, mapp 32 ”Sozialpolitisches Programm des Internationalen Gewerkschaftsbundes”, s 1.
- 31 IFTU:s arkiv, dokument om den sjunde kongressen i London 1936, mapp 54 ”President's adress”, s 3.
- 32 Sassoon 2002, s 77.
- 33 IFTU:s arkiv, dokument från den sjätte kongressen i Bryssel 1933, mapp 43 ”Sozialpolitische Richtlinien des Internationalen Gewerkschaftsbundes”, se till exempel s 6, stycke 60 och 67.
- 34 IFTU:s arkiv, dokument om den sjunde kongressen i London 1936, mapp 54 ”President's adress”, s 3f.
- 35 Se till exempel Sassoon 2002, s 22ff.
- 36 IFTU:s arkiv, dokument från den fjärde kongressen i Paris 1927, mapp 22 ”The economic situation of the workers. Address by C. Mertens”, s 21.
- 37 IFTU:s arkiv, dokument från den femte kongressen i Stockholm 1930, mapp 32 ”Sozialpolitisches Programm des Internationalen Gewerkschaftsbundes”, s 1. Tyska: ”*die ohne ihr Verschulden Lohn und Brot verloren*”
- 38 IFTU:s arkiv, dokument från den femte kongressen i Stockholm 1930, mapp 32 ”Sozialpolitisches Programm des Internationalen Gewerkschaftsbundes”, s 1-5.
- 39 IFTU:s arkiv, dokument från den femte kongressen i Stockholm 1930, mapp 31 ”Programm für die Wirtschaftspolitik des Internationalen Gewerkschaftsbundes”.
- 40 IFTU:s arkiv, dokument från den sjätte kongressen i Bryssel 1933, mapp 43 ”Sozialpolitische Richtlinien des Internationalen Gewerkschaftsbundes”, s 1, även s 2.
- 41 IFTU:s arkiv, dokument från den sjätte kongressen i Bryssel 1933, mapp 43 ”Sozialpolitische

- Richtlinien des Internationalen Gewerkschaftsbundes”, s 4.
- 42 IFTU:s arkiv, dokument från den sjätte kongressen i Bryssel 1933, mapp 43 ”Sozialpolitische Richtlinien des Internationalen Gewerkschaftsbundes”, s 6-7.
- 43 IFTU:s arkiv, dokument om den sjunde kongressen i London 1936, mapp 54 ”President’s address”, s 7 eng. ”*the leisure to cultivate the higher spiritual, ethical and cultural values*”.
- 44 van der Linden 2003, s 156f.
- 45 Hyman 2004, s 22.
- 46 IFTU:s arkiv, dokument från den fjärde kongressen i Paris 1927, mapp 21 ”The London Migration congress. The carrying out of its resolutions”.
- 47 IFTU:s arkiv, dokument från den fjärde kongressen i Paris 1927, mapp 22 ”The economic situation of the workers. Address by C. Mertens”, s 9f.
- 48 IFTU:s arkiv, dokument om den sjunde kongressen i London 1936, mapp 54 ”President’s adress”, s 10-13.
- 49 Korpi 1978, s 98f.

MOTSTÅNDSBILDER

The International Transport Workers' Federation inför det nazistiska hotet

Martin Estvall

Inledning

I mitt avhandlingsarbete om svensk sjöfartsnäring har jag funnit mycket skarp antinazistisk agitation i Svenska Sjöfolksförbundets medlemstidning *Sjömannen*.¹ Även om innehållet oftast är producerat av svenskar förekommer det inte sällan material från The International Transport Workers' Federation (ITF). Transportindustrin är särskilt intressant att undersöka eftersom handeln är central för de olika ländernas ekonomi och det är först när handel sker som vinsten på produktionen realiseras. Eftersom ITF var en internationell sammanslutning som verkade även i Tyskland borde de organiserade sjömännen ha varit väl informerade, inte bara om förhållandena där, utan också om reaktionerna som väcktes utanför Tredje Riket. 1933 avvisade ledningen för Allgemeiner Deutscher Gewerkschaftsbund (ADGB, ”tyska LO”) ITF:s erbjudande om ekonomisk bojkott av Tyskland. De fackliga organisationer inom ADGB som var anslutna till ITF försökte alltså uppnå samarbete med den nazistiska regimen. Denna ”samarbetsvilja” var ett led i strategin att försöka ”övervintra” under vad man trodde skulle bli en kortare period med nazistiskt styre. Arbetarrörelsen såg paralleller till Bismarcks represiva styre och oroades vid minnet av dennes socialistlagar. För att visa sin ”tro” på den nationella revolutionen bröt föreningarna samarbetet med ITF. Detta hindrar inte att järnvägare och sjömän senare skulle vara bland de mest aktiva motståndarna mot den tyska naziregimen.²

Denna motsägelsefullhet gör det intressant att undersöka hur ITF ställde sig till nazismen i initialskedet. Förekom antinazistisk propaganda som i den svenska förbundetidningen, eller valde man anpassning som strategi för att mota den hotande ideologin likt den tyska arbetarrörelsen? Syftet med denna undersökning är att studera ITF:s

förhållningssätt gentemot nazismen och nazisterna för att ge en bild av de motståndstrategier som användes i de karikatyrer som fanns i ITF:s medlemsblad under den korta perioden mellan februari 1933 och juni 1933. Genom att undersökningen behandlar tiden för makttillträdet får vi en bild som ännu inte påverkats av krigets direkta hotbilder. En analys av det åsiktsbildande materialet i en medlemstidning gör att vi får en god bild av det som förbundet ansåg vara viktigt att medlemmarna informerades om. Det går alltså att undersöka opinionsbildarnas åsikter och det går att uttala sig om vilken opinion de eftersträvade och vad läsarna fick ta del av, även om det är svårt att uttala sig med bestämdhet om hur det togs emot av läsarna.

Den svenska tidningen *Sjömannen* använde sig ofta av karikatyrer och skämtteckningar för att kritisera nazismen. Denna typ av propaganda är särskilt intressant då en bild fungerar utan hänsyn till språkbarriärer. Den kräver inte att målgruppen har gott om tid och intresse för att ta del av budskapet. Det handlar här om bilder avsedda för masskonsumtion som har klart propagandistisk funktion.³ I en diskussion om bilden som källmaterial framhåller Lars M Andersson att bilder inte endast har en legitimerande funktion utan lika gärna kan användas för att beröva ett socialt system dess legitimitet.⁴ Bilderna av nazisterna i *Sjömannen* är ett klart exempel på det sistnämnda liksom de i *ITF Official journal of the International Transport Workers' Federation*.⁵

Den tyska nazismen tilldrar sig ett sporadiskt intresse fram till i februari 1933, då också den första karikatyren som kommenterar nazismen i Tyskland pryder omslaget. En händelse som än tydligare bestämmer undersökningens tidsramar är det tyska utträdet ur ITF som får konsekvensen att tidningsutgivningen upphör i och med juni-numret 1933. När ITF mister över en halv miljon tyska medlemmar är detta såväl en hård psykologisk motgång som ett kraftigt ekonomiskt avbräck. Organisationen beklagar det påtvingade beslutet att lägga ner tidningen, men man hoppas att snart kunna återuppta utgivningen.⁶

De sammantaget fem karikatyrerna som förekommer under perioden kommer att beskrivas utifrån bildkomposition, helhetsbetydelse och delbetydelser. Därefter tolkas och analyseras dessa fynd utifrån bildens kontext, således en tämligen enkel ikonografisk metod.

Nazisterna och situationen i Tyskland

Det är viktigt för undersökningen att kort diskutera vad organisationen hade att reagera på. Det saknas ofta ett bredare perspektiv då nazisternas förbrytelser presenteras. Utrotningen av judarna skymmer ofta nazisternas brott mot exempelvis andra trosinriktningar, handikappade, sjuka, homosexuella liksom mot andra föregivna raser. I översikter av nazismens förbrytelser konstateras också vanligtvis kort att nazisterna begick övergrepp mot politiska motståndare, men detta utvecklas sällan. Nedanstående summariska text är inte ett försök att ringakta någon grupp utan ett försök att lyfta fram brotten mot demokratin och arbetarrörelsen för att skapa en bakgrund till tidningens inställning. I maj 1928 fick NSDAP 2,6 % av rösterna i det tyska riksdagsvalet. Bara två år senare hade andelen vuxit till 18,3 % och de var Tysklands näst största parti (endast socialdemokraterna var större). Vid valet i juli 1932 gick NSDAP framåt ytterligare. De nådde 37,3 % av rösterna och blev det i särklass största partiet. När tyskarna gick till omval i november 1932 minskade dock röstandelarna till 33,1 %.⁷ Resultatet blev ett politiskt dödläge som bröts när president Hindenburg, med de borgerliga partiernas stöd, utnämnde Hitler till rikskansler den 30 januari 1933.⁸ Nazisternas erbjöds alltså makten av de borgerliga partierna, de tog den inte. Kanske borde vi därför hellre tala om Machtübergabe än de vetenskapligt tvivelaktiga Machtübernahme och Machtergreifung när maktskiftet diskuteras.

Alf W Johansson förklarar det hela med underskattande från såväl höger- som vänsterhåll. Kommunisterna såg nazismen som kapitalismens sista fas och dess förväntade misslyckande kunde ses som en vägröjare för revolutionen.⁹ Inte förrän samma dag som Hitler utnämndes till rikskansler uppmanade det tyska kommunistpartiet till enhetsfront mellan kommunister, socialdemokrater och fackföreningsrörelsen.¹⁰ Den traditionellt maktägande högern trodde att de fått en lydig marionett som skulle återställa samhällets ”naturliga” fördemokratiska maktordning. De stödde därför Hitler i hans strävanden efter att befästa en diktatur.¹¹ Riksdagen upplöstes den 1 februari 1933 och Hitler utlyste, helt inom ramen för författningen, nyval till den 5 mars.¹² Inför detta nyval förbjöds kommunisterna att demonstrera och deras tidningar drogs in. Samtidigt iscensatte SA en mängd terrorattacker mot socialdemokratiska möten. Riksdagshusbranden den 27 februari, där skulden lades på kommunisterna, hjälpte Hitler att utfärda legalt undantagstillstånd, vilket i praktiken innebar att de flesta av de demokratiska rättigheterna avskaffades.¹³

NSDAP fick ändå inte egen majoritet i valet utan stannade på 43,9 % av rösterna. Majoriteten räddades genom att kommunisterna berövades sina 81 riksdagsmandat.¹⁴ När sedan nazisterna den 24 mars fick stöd av det borgerliga, katolska Zentrumpartiet och de tysknationella, kunde de driva igenom fullmaktslagen, som gav Hitler oinskränkt makt i fyra år. Endast socialdemokraterna röstade emot.¹⁵ Deras motståndsvilja tycks dock ha försvunnit till den 19 juni, då SPD:s ledning uteslöt alla judar ur partiet i ett försök att blidka de nya makthavarna. Trots denna eftergift förbjöds partiet tre dagar senare, den 22 juni, och terrorn intensifierades ytterligare. Den 14 juli förklarades Tyskland som enpartistat efter att en lag mot nybildning av partier kombinerats med att de borgerliga partierna avskaffat sig själva.¹⁶

Den 22 mars 1933 öppnades det första koncentrationslägret Dachau för judar och politiska motståndare, och en avdelning för rasygien grundades inom inrikesministeriet. Genom att 1 maj förklarades som en av högtiderna under det nationalsocialistiska året¹⁷ vände nazisterna en möjlig, och trolig, motståndsmänifestation till en egen propagandaföreställning, där enorma folkmassor under välregisserade former tågade för enigheten bakom det nationella arbetet. Den tyska fackföreningsrörelsen ställde upp på nazisternas propagandanummer i fåfång förhoppning om samarbete. SA och SS gick först och sist i kolonnerna, vilka bestod av arbetare, företagare och statsbyråkrater, som sida vid sida skulle betona folkgemenskapen.¹⁸ Dagen efter, den 2 maj, var dock tonen en annan. Samtliga fackföreningsbyggnader besattes av SA, tillgångarna beslagtogs och en mängd fackliga ledare misshandlades och fängslades samtidigt som fackföreningarna upplöstes. Den 10 maj arrangerades stora bokbål där för nazisterna misshaglig litteratur brändes. Den 21 juni inleddes en period av terror mot arbetarrörelsen, den så kallade blodsveckan, där mer än 90 människor torterades och misshandlades till döds.¹⁹

De socialistiska fackföreningarna i Tyskland gjorde misstaget att, under hot, försöka anpassa sig till nazisterna som tackade för eftergifterna med att fullständigt krossa de fria fackföreningarna.²⁰ Nazisterna motarbetade fackföreningsrörelsen och arbetarrörelsen, i huvudsak beroende på att de ansåg att samhällliga konflikter inte stod mellan klasser utan mellan nationer och raser. De betonade folkgemenskapen, där kapitalet och arbetarna ansågs sträva mot samma mål. Att nazisterna ändå tog ställning i relationen mellan arbete och kapital i Nazityskland framgår av att den nazistiska arbetsfronten avskaffade strejkrätten och berövade arbetarna allt inflytande över företagen. Målet för den nazistiska "fackföreningsrörelsen" var en ordning där arbetaren endast

skulle vara en produktionsfaktor med minimala rättigheter (nazisterna löste exempelvis delvis arbetslöshetsproblemen med lönesänkningar och tvångsarbete). Det var nationen och kapitalet som skulle skörda frukterna av arbetarnas arbete.²¹ Den 20 februari 1933 träffade Hitler ledande personer från stål- och kolindustrin, kemiföretagen samt företrädare för storbankerna. Han redogjorde för sina avsikter att krossa parlamentarismen, nedslå oppositionen med våld samt återupprätta militärens makt. Han fick deras välsignelse för detta. Kapitalägarna hade drabbats av världskrisen och riskerade att deras företag skulle socialiseras om socialisterna tog makten. De hade också mycket att tjäna på Hitlers planerade upprustning.²²

Sammantaget innebar nazisternas makttillträde och maktutövning en oerhörd mängd stora och grundläggande samhällsförändringar, som inte rimligen kan ha undgått att tilldra sig intresse från den politiskt intresserade omvärlden. Det är detta förmodade intresse som nu skall undersökas empiriskt.

Karikatyerna – en bildanalys

Den första bild som explicit behandlar tysk nazism är *Triumphant Fascism* (bild 1) som är omslagsbild till februari numret 1933. Det är en mörk dystopi med följande komposition:

Längst i bakgrunden ett lastfartyg och strax framför detta fabrikstak och bostadslängor. Tillsammans bildar hyreskasernerna och fabriken labyrint. Därutöver finns två skorstenar som skulle kunna tolkas som kanoner. Den större av dessa delar bilden. Den högra sidan från betraktaren sett fylls av en jättelik gasmask och fyra marscherande soldater på rakt led bort från betraktaren. Soldaterna har gevär med påsatta bajonetter, vilket visar stridsberedskap. På vänster sida av den större skorstenen går fyra andra personer. Dessa har sänkta huvuden och ihopsjunkna kroppar. Klädseln är enkel och kepsarna ger vid handen att det rör sig om arbetare (sjömän eller hamnarbetare). Detta intryck förstärks av att de går från betraktaren mot det fartyg som väntar i bakgrunden. I förgrunden finns en gestalt som via såväl klädsel (kostym och slips) som den väl tilltagna kroppsformen kan antas föreställa en kapitalist. Intrycket förstärks av att personen bär monokel. Den tunnhåriga "Kapitalisten" röjer emellertid mer. Vid slipsknuten finns tydligt ett hakkors och han är försedd med en karaktäristisk "Hitlermustasch".

Bild 1. "Triumphant Fascism", *ITF Official journal of the International Transport Workers' Federation*, nr 2 1933.

Denna typ av ansiktsbehåring hade emellertid inte ännu blivit synonym med sin mest kända bärare, men i kombination med hakkorset och bildtexten är ett rimligt antagande att tecknaren avser att det är "Kapitalisten" som triumferar. Denne är också den enda person som tecknaren låter oss se ansiktet på. Ansiktet utstrålar beslutsamhet, lugn och tillförsikt.

Lars M Andersson har visat att det var vanligt att låta begreppsliga "judar" låna "kapitalistens" attribut, men den kapitalist som visas i karikatyren uppvisar inga tecken på att ha fått låna karaktäristiska "jude-drag". Den iakttagelsen tillbakavisar tankar om att tecknarens negativa bild av kapitalet skulle ha haft antisemitiska bevekelsegrunder. I denna bild är det dock inte fascismens/nazismens rasideologi som kritiseras, utan teckningen skildrar en klasskamp där nazisten flyter samman med storkapitalet för en gemensam triumf. Teckningen visar upp och varnar för militarismen, en av kapitalets strategier. Redan före makttillträdet hävdar tecknaren tydligt att nazismen leder till krig och vilka som vinner på det. Arbetarna är de som anses förlora på denna utveckling. För den dåtida läsaren torde det inte ha varit några problem att koda av sig själv och den möjliga framtiden i bilden. Propagandasyftet är uppenbart och läsaren visas samma fiende (kapitalet) som annars.

I det efterföljande marsnumret finns en politisk skämtteckning *Master and pupil* (bild 2). Teckningen föreställer den romerske kejsaren Nero i samspråk med sin elev. Att namnet på sockeln verkligen syftar till den romerske kejsaren tydliggörs av såväl togan som lagerkransen. Nero böjer sig ner mot den i barnsliga äppelknyckarbyxor klädde Hitler och höjer mästrandande pekfingret sägandes: Bra gjort, Hitler min gosse, men jag tände eld på hela Rom! Hitler själv tecknas med plufsigt ansikte och flygigt hår. I handen har han en bensindunk med en svastika på. Bilden ligger inbäddad i en kort artikel som med hjälp av datumen för Hitlers propagandaturne insinuerar att Hitler själv skulle ha haft med riksdagshusbranden att göra. Propagandasyftet är alltså att misskreditera Hitler för medverkan i det dåd som nazisterna använde för att motivera förföljelse av kommunister. Nazisterna framställs alltså som lögnare, mordbrännare och, med tanke på referensen till Nero, galningar. Med tanke på att föremålet för mordbranden är riksdagshuset visas de också upp som demokratifiender. Hitler görs både till en farlig politisk terrorist och till en liten slyngel som inte klarar av att fylla den uppgift han tagit på sig.²³

I april 1933 hamnar nazismen återigen på omslaget i *Murder of workers* (bild 3). Bildtexten lyder: "Det gemensamma idealet för germansk och romersk kultur." Hitler och Mussolini får förkroppsliga dessa kultursfärer och de greppar med bistra och beslutsamma miner gemensamt en blodig dolk. Mussolini är den som först greppat handtaget. På dolken står ordet "FASCISM". Propagandabilden sätter likhetstecken mellan fascism och arbetarmord och läsaren inbjuds att förkasta och bekämpa de tydliga fienderna.

Master and pupil

Nero: Well done, son Hitler, but I set fire to whole Rome!

Bild 2. "Master and pupil", *ITF Official journal of the International Transport Workers' Federation*, nr 3 1933.

Även i maj pryder en tydlig nazistkarikatyr omslaget. *The true face of the National Revival* (bild 4) förses med följande bildtext: "Vad slagfältet är för mannen, är moderskapet för kvinnan." (Vice kansler von Papen i ett tal i Münster den 13 maj). Bilden visar en grovt tecknad apliknande gestalt rakt framifrån. Den har Von Papens ansikte, men också hakkorsbindel och en mustasch som påminner mycket om Hitlers.

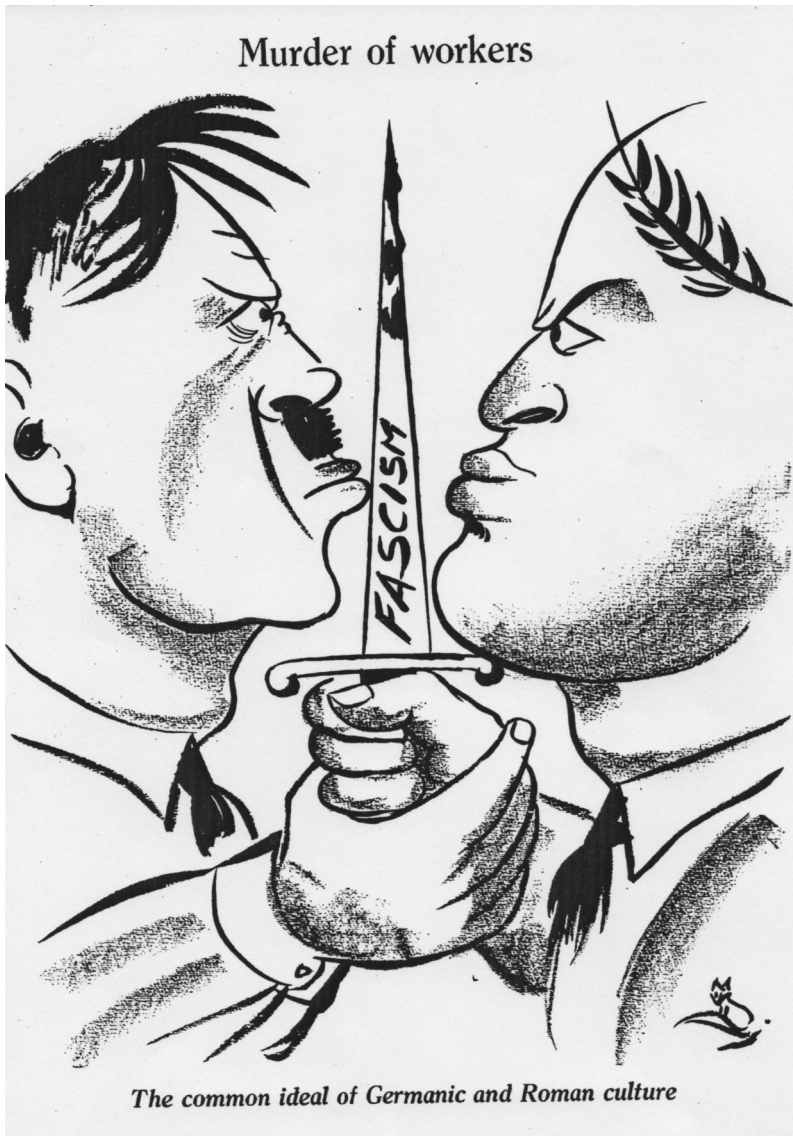
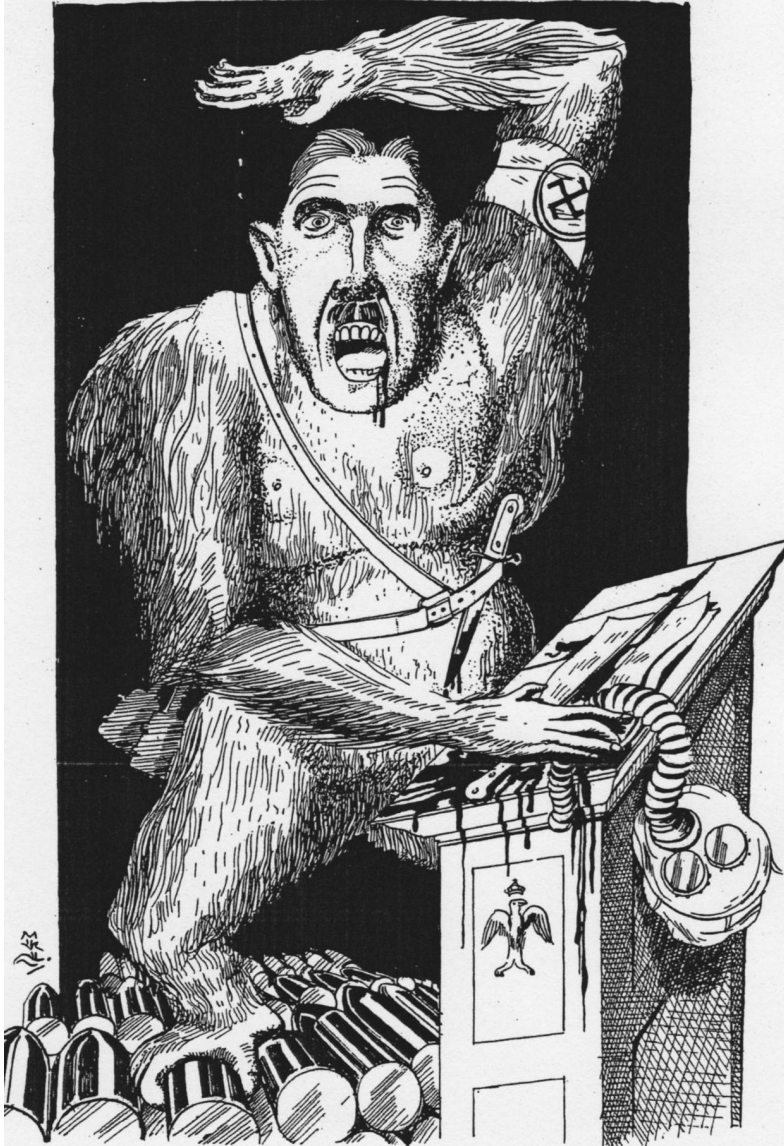

Bild 3. "Murder of workers", ITF Official journal of the International Transport Workers' Federation, nr 4 1933.

Varelsen är naken, så när som på ett koppel med något som ter sig som handgranater samt en blodig kniv faststucken i midjan. Från mungipan rinner det en rännil blod. Varelsen står på en bädd av granater med den ena armen höjd över huvudet i något som kan vara en förvriden Hitlerhälsning.

The true face of the National Revival

"Motherhood is for woman what the battlefield is for man"

Bild 4. "The true face of the National Revival", förekommer månaden efter som första egentliga nazikarikatur i den svenska tidningen Sjömannen under rubriken; "Och Nu...?" ITF Official journal of the International Transport Workers' Federation, nr 5 1933.

I den andra handen håller han en blodig kniv och en gasmask. Denna hand ligger mot en i förgrunden placerad pulpet med papper på. Inneborörden torde vara att bakom den nationalistiska retoriken döljer sig en barbarisk vilde med mord och krig i tanken.

Undersökningens sista karikatyr med nazistmotiv kommer i sommarens dubbelnummer. *The last tool of capitalism* (bild 5) fyller omslaget med bildtexten: "Besegra det med internationell solidaritet!" Återigen ser vi den fetlagde begreppslige "Kapitalisten". Han är försedd med attribut som kostym, slips, klackring, cigarr och monokel. Inte heller denne "kapitalist" visar på några uppenbara drag av den begreppslige juden. Trots att han finns i bakgrunden till hälften dold av en fabrik/hyreskasern/tukthus dominerar han bilden då han är mångfalt större än de andra människorna på bilden. Dessa är tecknade mer i proportion till byggnaden. Från byggnadens tak svajar en hakkorsflagga på en stång. Verkytet som rubriken talar om är nazismen och en leende man med karaktäristisk snedlugg och borstig mustasch tar emot en pengagåva som belöning för uträttat värv. Denna karikatyr av Hitler har redan en stor summa pengar i sin avlagda mössa. Såväl Hitler som de två nazister han har med sig är uniformsklädda och försedda med hakkorsbindlar på armarna. Medan Hitler sysselsätter sig med att samla in belöningen gör hans kumpaner allt de kan för att mörda två arbetare. Båda har dragna pistoler. Ur den enes pistol ryker det för att markera att den nyss använts. Kumpanens pistol går av i samma ögonblick som vi ser bilden, vilket markeras med en mynningsflamma. Samtidigt som han skjuter sticker han också en dolk i ryggen på den flyende arbetarmanen. Den andra arbetaren har redan gått ner på knä och stödjer sig på ena handen. Den förste nazisten gör sig redo att avsluta mordet med en höjd batong. Båda arbetarna blöder kraftigt och stenläggningen under dem fläckas av blod. I förgrunden ser vi dock vad bildtexten avser som motvapen. Den internationella solidariteten förkroppsligas av en kraftig arm med knuten näve. Att det är den egna organisationen som tar upp kampen görs klart av att tecknaren skrivit bokstäverna ITF på underarmen. Den knutna näven tycks sträcka sig mot kapitalisten och kommer därvid i position att slå neråt mot nazisterna. Återigen är det en bild av klasskamp, även om tecknaren till skillnad från i årets första bild här låter kapitalet delas i en finansierande och en mer militant del. Det går emellertid inte att skilja dem åt för att till exempel hävda att kampen mot den ena skulle vara viktigare än den andra då det är samma kamp. En parallell kan dras till det berömda collage i *Arbeiter-Illustrierte-Zeitung* från oktober 1932 där Hitlers hälsning klipps ihop

med en mycket större, fetlagd och kostymklädd man som lägger en stor sedelbunt i hans uppsträckta hand.²⁴

THE LAST TOOL OF CAPITALISM

DEFEAT IT BY INTERNATIONAL SOLIDARITY!

Bild 5. "The last tool of capitalism", *ITF Official journal of the International Transport Workers' Federation*, nr 6-7 1933.

Sammanfattande analys

Jag har visat att nazismen genomgående skildras negativt i teckningarna. Den nazistiska ideologin står för militarism och krig vilket visualiseras med gasmasker, marscherande soldater, bajonetter, granater och gevär. Men det nazistiska våldet inskränker sig inte till krigshets. Redan i fredstid görs det klart för läsaren att nazismen leder till mord på arbetare och i förlängningen läsaren själv. Det sätts likhetstecken mellan fascism och arbetarmord och ett flertal blodiga dolkar visar att nazisterna redan gör praktik av sin teori. Som om inte detta var nog så bjuds betraktaren in att beskåda pågående mordhandlingar på arbetare. Förutom beskrivningarna av detta ymniga våld visas också upp en bild av nazisten som lögnare, mordbrännare och ren galning. Nazisterna är på samma gång farliga antidemokratiska terrorister som löjeväckande småhandlare. Kombinationen fara/löje visas också när en mycket tydligt krigshetsande von Papen tecknas som en naken apa med naziattribut. Förbundna med dessa våldsamma barbarer visas den som anges profitera på nazisternas framgångar: kapitalisten. Denne "marionettspelare" utstrålar beslutsamhet, lugn och tillförsikt och när han förekommer är det som såväl finansiär som rentier. Oavsett om han tecknas i förgrunden eller i bakgrunden så görs det tydligt att nazismen är en del av kapitalistens strategier för att behålla och utöka sin makt. I denna gemensamma klasskamp mot arbetarna delas de på sin höjd upp i en finansierande och en mer militant del. Det går emellertid inte att skilja dem åt för att till exempel hävda att kampen mot den ena skulle vara viktigare än den andra då det är samma kamp. Inte heller går det att avgöra vem som är vems verktyg. De som förföljs är emellertid arbetarna och läsaren får se hur framtiden antingen gestaltas av antytt tvångsarbete för sjömän eller hamnarbetare eller ett än värre scenario där arbetarna får en närmast undantagslöst passiv roll som mordoffer. Undantaget från denna regel är också det som presenteras som motmedel. Det enda skyddsmedel arbetaren har mot kapitalismen/nazismen är internationell solidaritet i form av den egna organisationen.

Undersökningen visar att tecknarna på ITF:s medlemsblad inte kan betecknas som naiva i meningen att de inte såg faran. Det gjorde de! Inte nog med det, de varnade tydligt för de våldsamma konsekvenserna och förespråkade internationell solidaritet som motmedel. Att denna påbjudna solidaritet inte visade sig vara stark nog är ett annat kapitel. Det viktigaste är emellertid att inte endast den med vapen i hand kan utföra motståndskamp. Den som hävdar annat tvingas i konsekvensens

namn till slutsatsen att endast den beväpnade nazisten var verklig nazist. Om vi glömmet skrivbordsmotståndarna, tvingas vi att frikänna skrivbordsmördarna.

När eftervärlden summerar antalet fascister/nazister räknas medlemmarna i organisationerna in liksom de som prenumererade på organisationernas tidningar. Detta är rimligt. Men kuttingen behöver kanske vändas? Annars tillskrivs den nazistiska propagandan egenskaper som vi historiker inte ger åt dess antinazistiska motpart. Ett exempel från Sverige skulle kunna vara att alla medlemmar i Furugårds nazistiska parti rimligen räknas som förfäktare av partiets åsikter, men att medlemmar i det antinazistiska SAP inte per automatik räknas som antinazister. Ytterligare ett exempel är att alla som prenumererade på den nazistiska *Völkicher Beobachter* antas ha varit nazister, men när det gäller läsaren av den tyskspråkiga utgåvan av ITF:s antinazistiska tidning vågar vi inte uttala oss med säkerhet då en tidnings politiska linje inte kan sägas ha varit läsarnas. När vi sen lägger till att fackföreningsmedlemskapet innebar mycket mer än en prenumerat på en tidning hamnar vi lätt i en märklig situation där vi inte uttalar oss med säkerhet om att någon enda motståndare står att finna i en förening där medlemmarna hade allt - inklusive livet - att förlora på nazisternas frammarsch. Försiktigheten motiveras säkerligen av rädsla för att framstå som skönmålare av historiska aktörer, och denna försiktighet har mycket som talar för sig. Men måttstockarna måste vara lika när vi bedömer jämförbara enheter. Annars leder den märkliga logiken ovan till den horribla slutsatsen att endast nazister fattar ideologiskt medvetna och genomtänkta beslut när de väljer litteratur eller förenings- och partitillhörighet.

Noter

- 1 Martin Estvall, *Sjöfart på stormigt hav: Sjömannen och Svensk Sjöfarts Tidning inför den nazistiska utmaningen 1932-1945*, Växjö 2009.
- 2 Dieter Nelles, "ITF resistance against nazism and fascism in Germany and Spain" i *The International Transport Workers' Federation 1914-1945. The Edo Fimmen Era*, Bob Reinalda (red), Amsterdam 1997, s 174f.
- 3 För en vidare diskussion om massbilder som propagandamedel se Rune Johansson "Samlande, lättförståelig och eggande? Kosacker, kultur och kvinnor i valaffischer från 1928" i *Mer än tusen ord: Bilden och de historiska vetenskaperna*, Lars M Andersson, Lars Berggren och Ulf Zander (red), Lund 2001, s 223; Lena Johannesson, *Den massproducerade bilden*, Stockholm 1997, särskilt s 106-123; Gert Z Nordström, *Bilden i det postmoderna samhället*, Stockholm 1989, särskilt s 152-206. För en diskussion om karikatytren som källmaterial se även Lars M. Andersson, *En jude är en jude är en jude... Representationer av "juden" i svensk skämtpress omkring 1900-1930*, Lund 2000, s 80ff.
- 4 Andersson 2000, s 80.
- 5 Denna månadstidning utgavs i Amsterdam på engelska, franska, tyska, spanska och svenska. Den vände sig till ITF:s medlemmar, och hade egna avdelningar för Railwaymen, Transport workers och Seamen. Tidningen innehåller omkring 12 sidor och den innehåller artiklar rörande fackligt intressanta frågor som arbetslöshet, löner och arbetsmiljö på såväl nationell som internationell basis. Därutöver finns en återkommande esperantoavdelning och mer övergripande politiska kommentarer.
- 6 *ITF Official journal of the International Transport Workers' Federation, Au revoir*. nr 6 1933. Redan året efter gör ledningen för ITF slag i saken och börjar utgivningen av tidningen *Hakenkreuz über Deutschland*, som 1935 byter namn till Fascism. Denna tidning kommer sedan att utges till krigsslutet.
- 7 Lauri Karvonen, *Fascismen i Europa*, Lund 1990, s 22.
- 8 K. A. Nilsson, *Svensk överklassnazism 1930-1935*, Stockholm 1996, s 30.
- 9 Alf W. Johansson, *Den nazistiska utmaningen*, Stockholm 2000, s 22.
- 10 Gunnar Gunnarsson, *Fascism och klassherravälde*, Stockholm 1983, s 233.
- 11 Johansson 2000, s 22.
- 12 Nilsson 1996, s 30.
- 13 Anne Grynberg, *Förintelsen: Utrotningen av Europas judar*, Stockholm 1997, s 48.
- 14 Nilsson 1996, s 31.
- 15 Karvonen 1990, 22.
- 16 Gunnarsson 1983, s 235f.
- 17 Manfred Behrens, "1 maj 1933: ideologisk presentation och reorganisering," *Häftan för kritiska studier*, nr 4 1990, s 53.
- 18 Behrens 1990, s 58.
- 19 Gunnarsson 1983, s 235f.
- 20 Anna – Lena Lodenius, *Två-*

- frontskrig: Hur facket agerade mot nazism och kommunism före 1960*, 2002, s 29ff.
- 21 Lena Lodenius 2002, s 29ff.
- 22 Bo Gustafsson, "Tillägg", 264ff. ur Leo Hubermann, *Människans rikedomar*, Stockholm 1976.
- 23 Att svastikan på Hitlers bensindunk går motsols är troligen slarv snarare än att tecknaren medvetet vill symbolisera omanlighet genom att referera till det "kvinnliga" hakkorset som symboliserar månen i stället för solen. Felet upprepas i Bild 5. Min tolkning att det handlar om ett misstag grundar sig i att det fanns en stor mängd attribut som mycket tydligare hade kunnat användas (och användes) om syftet varit att framställa nazismen som "omanlig".
- 24 *Arbeiter – Illustrierte – Zeitung*, "Der Sinn des Hitlergrusses, Motto: Millionen stehen hinter mir! Kleiner Mann bittet um grosse Gaben.", nr 42 1932.

MIGRATION, KAPITALISM OCH INTERNATIONELL FACKLIG ORGANISERING

Den Fria fackföreningsinternationalen och europeisk
arbetskraftsmigration 1949–1956¹

Johan Svanberg

Inledning och syfte

Under 1950- och 1960-talen skördade kapitalismen anmärkningsvärda framgångar i västvärlden, både materiellt och ideologiskt. Den exceptionella tillväxttakten i den industrialiserade delen av världen underbyggde tron på det kapitaliska systemet som garant för full sysselsättning och förbättrad levnadsstandard. Tillväxten möjliggjorde framväxten av utpräglade konsumtionssamhällen och genom höga skatteuttag kunde välfärden byggas ut i många länder. Kapitalismens resultat stärkte dess legitimitet. I den omfattande syntesen *Hundra år av socialism* benämner Donald Sassoon till och med de tre första efterkrigsdecennierna kapitalismens ”gyllene tidsålder”.²

De omfattande internationella arbetskraftsmigrationerna under dessa decennier hade mycket stor betydelse för den höga ekonomiska tillväxttakten i Europas allra mest utvecklade kapitalistiska länder. Luckor i produktionsleden fylldes med rekryterade arbetare av båda könen från andra länder. Enligt Sassoon var dessa människor ”betydligt mindre krävande ifråga om löner och arbetsvillkor” än sina infödda arbetskamrater. Detta ”höll tillbaka de genomsnittliga löneökningarna” i invandringsländerna, vilket i förlängningen också var inflationshämmande och tillväxtfrämjande. Migranterna var ofta unga och ensamstående, vilket betydde att deras behov av samhällsservice var betydligt lägre än den infödda populationens. Som Sassoon framhåller bidrog arbetskraftsmigranterna därmed ”avsevärt mer” till de nationella ekonomierna ”än vad de någonsin fått ut” av dem.³ Likaså kunde länder

som till exempel Italien, Holland och blivande Västtyskland direkt efter andra världskriget ”exportera” en del av sina arbetslöshetsproblem, vilket torde ha underlättat dessa länders efterkrigsåterhämtning avsevärt. I det stora invandringslandet Frankrike fanns det år 1950 över två miljoner utländska medborgare. Två decennier senare hade antalet migranter ökat till långt över tre miljoner. Betydligt mindre länder såsom Belgien, Schweiz och Sverige tog under samma period emot hundratusentals arbetskraftsinvandrare. Enbart i Schweiz fanns det år 1975 över en miljon utländska medborgare, vilket motsvarade 16 procent av den totala befolkningen.⁴

Dessa stora migrationsströmmar ställde den internationella fackföreningsrörelsen inför viktiga och ibland besvärliga frågor. Å ena sidan kunde invandrarnas arbetsprestationer omvandlas till ökat välstånd i invandringsländerna som arbetarklassen potentiellt kunde få del av. Men å andra sidan kunde migrationerna också innebära utmaningar eller rent av problem för den fackliga rörelsen. Med migranter som alltså, enligt Sassoon, var ”betydligt mindre krävande ifråga om löner och arbetsvillkor” riskerade de nationella fackföreningarnas maktpositioner att undergrävas. Genom arbetskraftsmigrationerna utmanades också föreställningar om universell klassolidaritet. Migranternas etniska identiteter – som inte sällan stärks i sina konstruktioner genom migrationsprocesser – ställdes mot de nationellt (manligt) konstruerade klassidentiteter som de fackliga organisationerna i invandringsländerna vilade på. Mångtydiga identiteter kan innebära motsägelsefulla intressen som fackföreningsrörelsen måste hantera internt.⁵ På samma sätt kan den internationella klassolidariteten ställas på sin spets när invandrings- och utvandringsländers intressen ställs mot varandra.

Från och med 1949 var den *Fria fackföreningsinternationalen* (FFI⁶) den största och viktigaste internationella arbetarorganisationen i västvärlden. Efter den konstituerande kongressen det året hade FFI medlemsorganisationer som tillsammans representerade 48 miljoner människor världen över.⁷ På den internationella nivån, särskilt i Nordvästeuropa, var det således till stor del inom FFI:s ramar som fackföreningsrörelsens officiella migrationspolitik utvecklades och artikulerades.

Syftet med denna uppsats är att undersöka FFI:s attityder och eventuella problembeskrivningar i anknytning till arbetskraftsmigrationer inom Europa under konfederationens första konstituerande år. Jag fokuserar empiriskt på delar av en enkätundersökning som genomfördes bland FFI:s medlemsorganisationer 1952 angående upplevda migrationsproblem och några av de frågor som diskuterades på den

första stora internationella migrationskonferensen som konfederationen anordnade i Genève 1956. Därutöver diskuterar jag de första FFI-kongressernas deklamationer kring migrationsfrågor.

Innan jag tar mig an efterkrigstiden vill jag emellertid börja med att kortfattat diskutera sambandet mellan internationell arbetskraftsmigration och framväxten av arbetsrörelsens internationella organisationer från och med 1800-talets senare hälft. Många av de migrationsfrågor och -problem som FFI:s medlemsorganisationer ställdes inför under efterkrigstiden hade ju arbetarrörelsen brottats med under lång tid dessförinnan.

Den internationella arbetarrörelsen och arbetskraftsmigrationer

Under slutet av 1700-talet ökade antalet temporära arbetskraftsmigranter i Europa kraftigt. Det handlade till stor del om kringvandrande gesäller eller om bondsöner och -döttrar som tog tillfälliga anställningar på andra platser som lantarbetare, hembiträden eller i mindre fabriker. I takt med befolkningsökningar, proletariseringar, den agrara kapitalismens utveckling, fabriksindustrins framväxt och järnvägsnätets utbredning under 1800-talets första hälft utvecklades ännu mer omfattande migrationssystem.⁸ Enbart i Frankrike fanns det till exempel 850 000 invandrare under revolutionsåret 1848.⁹

Arbetskraftsmigrationerna påverkade i hög grad framväxten av internationella arbetarorganisationer. För att möta ett statsövergripande fenomen som migration krävdes organisering på bredare basis än utifrån nationalstater. De första internationella arbetarorganisationerna grundades åtminstone delvis som en reaktion på föreliggande migrationsströmmar, och de syftade bland annat till att kontrollera den internationella arbetsmarknaden. Vidare kan migrationerna anses ha haft betydelse för pågående klassformeringsprocesser och arbetares utveckling av klassmedvetande. Dels spreds radikala idéer med resande arbetare, dels innebar de ökade kontakterna arbetare emellan att de medvetandegjordes om sina liknande förutsättningar och därmed också om sina gemensamma, nationsöverskridande intressen.¹⁰

Under arbetsmarknadskonflikter i Storbritannien på 1850- och

1860-talen började arbetsgivare använda sig av utländska strejkbrytare för att undergräva de organiserade arbetarnas motstånd. Fackföreningarna hade vuxit sig starka nog att tvinga arbetsgivarna till att ta till nya metoder för att vinna konflikter (det vill säga "importera" strejkbrytare), men samtidigt var de ännu inte tillräckligt starka för att kunna hindra arbetsgivarna från att rekrytera ny arbetskraft från andra länder. Enligt Marcel van der Linden var dylika erfarenheter också en viktig bakgrund till att internationella arbetarorganisationer successivt etablerades.¹¹

När den *Första internationalen* grundades 1864 framhölls två viktiga uppgifter: "the financial support of allied organizations and the restriction of international labour mobility".¹² Likaså stod internationella migrationer högt på dagordningen när ett stort antal fackliga yrkesinternationaler grundades mellan 1889 och 1911. Också vid mötet i Köpenhamn 1901, som föregick grundandet av den första internationella konfederationen för nationella fackliga federationer (från och med 1913 *International Federation of Trade Unions* (IFTU)), diskuterades internationella arbetskraftsmigrationer.¹³ van der Linden hävdar att "IFTU was far from a consistent supporter of 'peripheral' workers with respect to international migration". Fackföreningar från 1920-talets stora invandringsländer – USA, Kanada och Australien – "tried to curtail or halt immigration from Asia", utifrån en blandning av ekonomiska och rasistiska argument. Vid en migrationskonferens i London 1926, anordnad av IFTU tillsammans med de internationella fackföreningssekreteriater, framhöll delegater också från franska och belgiska fackföreningar att de endast kunde tänka sig invandring till sina respektive länder om det fanns lediga arbeten. Bara textilarbetarnas, hotell- och restaurangarbetarnas och bararbetarnas organisationer motsatte sig restriktioner på arbetskraftens fria rörlighet på denna stora konferens.¹⁴ Förutom dessa undantag verkar alltså en relativt restriktiv syn på migrationer ha utmärkt den tidiga internationella arbetarrörelsen. Rekrytering av arbetskraft från andra länder sågs som ett arbetsgivarinstrument som undergrävde de fackliga organisationernas verksamhet och motverkade dessas målsättningar om bättre arbetsförhållanden och högre löner. Makten i samhället låg ännu så länge i borgerlighetens händer och arbetarklassens organisationer hade bara små möjligheter att tillskansa sig delar av den allt högre produktivitetens frukter.

FFI uppmärksammar arbetskraftsmigrationer

I ett försök till nystart och i en ansats som syftade till att ena fackliga centralorganisationer med olika ideologiska inriktningar sammanfogades den gamla fackföreningsinternationalen från 1913, IFTU, med de kommunistiska centralorganisationerna efter andra världskriget, till *World Federation of Trade Unions* (WFTU). Kalla krigets motsättningar som skulle komma att forma världspolitiken under lång tid framöver gjorde sig dock snart påmind. Facklig samverkan inom den nya organisationens ramar visade sig omöjlig på grund av konflikten mellan väst och öst och mellan socialdemokrater och kommunister. År 1949 bröt sig de västorienterade fackliga organisationerna ur WFTU och bildade FFI, medan WFTU hamnade under sovjetisk kontroll.¹⁵

Under FFI:s första kongress i London 1949 artikulerades dess långsiktiga ekonomiska och sociala målsättningar i manifestet med slagorden *Bröd, Frihet, Fred*. Ett engagemang för Europas fortsatta återuppbyggnad sågs som en av internationalens första och viktigaste uppgifter. Regionala aktiviteter i utvecklingsländerna prioriterades bara i andra hand under de första konstituerande åren. Enbart om (Väst) europa kom på fötter igen menade sig organisationen ha möjlighet att understödja facklig organisering i ett globalt perspektiv. ”It was therefore essential to get European workers back to work and restore capital equipment destroyed in the war”, skriver Anthony Carew som har analyserat FFI:s första decennier. Enligt Carew var emellertid antikommunismen det som mer än allting annat kom att utmärka konfederationens tidiga program (fastän *American Federation of Labor* många gånger ändå tyckte att FFI var för vek i sina fördömanden). Organisationens uttalade stöd för Marshallplanen syftade just till att ge en säker grundval för den ekonomiska utvecklingen och därigenom undergräva kommunismens eventuella dragningskraft.¹⁶ Återuppbyggnad och tillväxt skulle få Europas kapitalistiska del på fötter igen. Då fanns det inget utrymme för någon överksam arbetskraft.

Med nära anknytning till frågor om återuppbyggnad och tillväxt behandlade Londonkongressen även migrationsfrågor. Det deklarerades att migration var ett tänkbart medel för att lösa de enorma försörjningsproblem som många ”överbefolkade” länder stod inför:

We recognise that in some few countries the needs of the population may be so great in relation to available resources that no reasonable amount of national or international effort can provide them, where they are, with an adequate standard of living. In such cases the

voluntary migration of workers should be encouraged and facilitated, with adequate safeguards both for themselves and for the workers of the countries to which they migrate. In all cases immigrants should be employed on conditions of work and at wages which are not less favourable than in the country of adaptation.¹⁷

Under de följande kongresserna i Milano 1951, Stockholm 1953 och Wien 1955 framhölls på motsvarande sätt emigrationsbehovet från länder med arbetslöshetsproblem och att människors rörlighet från dessa områden skulle uppmuntras, i alla fall så länge de inte hotade den fulla sysselsättningen i mottagarländerna.¹⁸

På deklaraionsnivå var alltså de första kongressernas grundattityder till migration synnerligen positiv. Människors rörlighet skulle uppmuntras och underlättas. Kontrasten gentemot den ovan diskuterade restriktiva inställningen under det sena 1800-talet och det tidiga 1900-talet är tydlig. Men samtidigt framgår att det enbart var om människor inte kunde försörja sig inom den egna nationens gränser som migration skulle uppmuntras och underlättas. Idealet var att inget land skulle vara så pass "underutvecklat" att något emigrationsbehov existerade.

Emellertid hade också kontexten förändrats i grunden sedan de första internationella arbetarorganisationerna växte fram, både den ekonomiska, ideologiska och politiska. I motsats till mellankrigstidens djupa arbetslöshetskriser, upplevde arbetsgivare i många länder efter 1945 snarare motsatsen, att det var svårt att rekrytera arbetskraft i den omfattning som efterfrågades. Därmed såg arbetarnas organisationer i dessa länder inte längre invandare som ett arbetsmarknadshot på samma sätt som tidigare. Därtill höll kapitalismen som garant för snabb tillväxt och hög sysselsättning på att vinna anmärkningsvärda ideologiska framsteg i det rådande kalla krigsklimatet. Makten i samhället hade på många håll också förskjutits till förmån för arbetarklassen och dess organisationer. Genom sina representanter hade arbetarna nu större möjligheter att tillskansa sig en del av tillväxtens resultat än under det tidiga 1900-talet.

Å andra sidan var kongressernas principdeklarationer i praktiken egentligen tämligen innehållslösa. Åtminstone var de uddlösa. De "säkerhetsåtgärder" som utlovades 1949 preciserades till exempel inte, och de kan därför knappast ha varit förpliktigande på något sätt för medlemsorganisationerna. Det var politiska riktlinjer som stakades ut. FFI:s officiella syn på sambandet mellan migration och välstånd uttala-

des, men det var sedan upp till var och en av medlemsorganisationerna att välja sina egna strategier utifrån de olika nationella förutsättningarna och omständigheterna.

Fördjupad problemorientering – 1952 års enkätundersökning

Efter andra världskriget blev Italien Europas viktigaste ”arbetskraftsexporterande” land. Framförallt rekryterades arbetare därifrån till Schweiz och Frankrike, sedermera även till Västtyskland och i mindre utsträckning också till Sverige.¹⁹ Det var därför långt ifrån en slump att det var just den italienska medlemsorganisationen *Confederazione Italiana dei Sindacati Liberi* (CISL) som på allvar lyfte upp problem förknippade med migrationsrörelserna på FFI:s dagordning. Detta skall också ses i kontrast till vad som diskuterades ovan. Före andra världskriget verkar det ju främst ha varit invandringsländerna som satte agendan, medan det var ett utvandringsland som gjorde det nu.

På direktionsmötet²⁰ i Berlin i juni 1952 behandlades och godtog en framställan från CISL om att arbetskraftsmigranternas villkor i olika invandringsländer skulle studeras närmare.²¹ CISL yrkade på att migranterna borde skyddas mer effektivt, och att de ifråga om löner, arbetsvillkor, socialförsäkringar och arbetslöshetsunderstöd skulle ha samma rättigheter som medborgarna i invandringsländerna. Några fungerande ”säkerhetsåtgärder” som det så självklart talades om i 1949 års principdeklaration existerade alltså inte i realiteten. CISL påpekade dock också att migranterna inte bara skulle ha samma rättigheter som infödda arbetare, utan också ”the same duties and obligations, more particularly towards the trade union organisations”.²² Allt detta innebär i klartext att den italienska organisationen inte var tillfreds med de villkor som italienare sattes att arbeta under i andra länder, och förmodligen också att medlemsorganisationer i olika invandringsländer inte var belåtna med migranternas fackliga organisering.

Direktionen delegerade ansvaret för en dylik utredning till generalsekreteraren J H Oldenbroek. Denne arbetade i sin tur fram ett frågeformulär som skickades ut till medlemsorganisationerna. Förvisso inkluderades både utvandrings- och invandringsländer i utredningen, men av frågorna att döma var Oldenbroek främst intresserad av erfaren-

heter från invandringsländerna. Frågorna formulerades så att säga ur ett immigrationsperspektiv. De berörde områden som löner, arbetsvillkor, arbetsdelning, fackligt medlemskap, socialförsäkringar och vad vi idag skulle benämna integrationsfrågor. Den viktiga frågan som behandlade urvalet av arbetskraftsmigranter var till exempel formulerad ur ett invandringslands synvinkel: "Do you think that a stricter and more careful selection of *immigrants* should be made?"²³ Inget större intresse riktades alltså än så länge mot eventuellt upplevda problem i utvandringsländerna, såsom exempelvis rekrytering av personer i arbete eller av arbetskraft som utvandringsländerna själva ansåg sig vara i behov av. Även om det var ett utvandringsland som lyfte frågan var det sålunda fortfarande i första hand invandringsländernas erfarenheter som efterfrågades.

Fackliga organisationer från elva länder besvarade den utskickade enkäten, varav åtta kan karaktäriseras som invandringsländer (Belgien, Frankrike, Kanada, Nya Zeeland, Schweiz, Storbritannien, Sverige och USA) och tre som utvandringsländer (Holland, Italien och Österrike).²⁴ En närmare undersökning av ett par av de inkomna svaren på Oldenbroeks frågeformulär kan ringa in de frågor som medlemsorganisationerna förknippade med migrationsproblem vid den här tidpunkten. Eftersom frågorna i hög grad riktade sig till mottagarländer har jag valt ut två organisationer från länder med markant nettoinvandring efter andra världskriget: *der Schweizerischen Gewerkschaftsbund* (SGB) och svenska *Landsorganisationen* (LO). Länderna representerar två skilda typer av invandrings- och invandrapolitik: det schweiziska gästarbetarsystemet mot den svenska assimileringspolitiken.

FFI:s analys av de inkomna enkätsvaren kom sedermera att ligga till grund för många av de ståndpunkter som konfederationen intog i migrationsfrågor. Studien refererades i organisationstidskriften *Free Labour World* och 1954 publicerades ett sjuttiosidigt häfte, *Problems of International Migration*, där de huvudsakliga resultaten diskuterades.²⁵ Genom FFI:s skrift kan jag också kontrastera SGB:s och LO:s uttalanden mot CISL:s ståndpunkter.

När det gällde löner och arbetsvillkor var SGB och LO rörande överrens om att det inte förekom någon diskriminering. Invandrare var berättigade till samma löner som infödda, antingen genom avtal eller genom lagstiftning, och invandare och infödda i samma yrken ansågs ha samma arbetsförhållanden.²⁶ SGB:s kommentar i detta sammanhang kan förmodligen ses som representativ för fackföreningsrörelsen i dess helhet:

The trade unions keep a careful watch to ensure that foreign workers are not employed under less advantageous conditions than Swiss workers. This is primarily a self-defence, to avoid competition from foreign workers.²⁷

Den schweiziska fackföreningsrörelsen ville alltså undvika underbuds-konkurrens. Lika löner och lika arbetsförhållanden sågs som ett egenintresse ur de infödda, organiserade arbetarnas perspektiv. Problematiken var densamma som den hade varit sedan de första, sköra internationella arbetarorganisationerna grundades under 1800-talets andra hälft. Parallellen till hur frågan om lika lön för kvinnor och män hamnade på den fackliga agendan i Sverige efter andra världskriget är också uppenbar.²⁸ Varken infödda kvinnor eller invandrare – av båda könen – skulle få utgöra något hot mot de infödda männens arbetsmarknadspositioner. ”Dom andra” skulle med andra ord inte få undergräva de infödda, manliga arbetarnas ställning.

Inte desto mindre lyfte SGB i sitt svar fram den tydliga etniska arbetsdelning som hade utkristalliserats i Schweiz. Invandrade arbetare

are primarily employed in so-called 'trades where there is a shortage', which Swiss workers now only seldom or hardly ever enter. Foreign workers are therefore primarily to be found in agriculture, the hotel trade, domestic work, and as unskilled workers in industry and branches where wages and working conditions ... in themselves are slightly less good than in other trades and branches.²⁹

Huruvida SGB såg detta som ett problem framgår inte. Indirekt innebär emellertid bristen på problematisering ett passivt accepterande av både gästarbetsystemet i sig och att de tillfälliga ”gästerna” hade lägre löner och sämre arbetsförhållanden än infödda kategorier. Så länge invandrarna tilldelades arbeten som schweiziska arbetare ändå inte ville ha var de teoretiskt sett inte längre något hot. Egenintresset som motivation för att se till att de invandrade arbetarna, ”Dom andra”, hade godtagbara arbetsförhållanden föll då bort.

LO menade på ett liknande sätt att det var ”ganska självklart att immigranter”, såvida de inte hade några speciellt attraktiva kunskaper eller yrkesutbildningar, ”får börja med att ta arbeten, som den inhemska arbetskraften kanske anser mindre goda”. Enligt LO låg orsaken till denna arbetsdelning främst hos invandrarna själva, enär skillnader kort och gott förklarades med immigranternas ”okunnighet om det svenska arbetslivets möjligheter” samt med de språksvårigheter som förelåg.³⁰ Jesper Johansson, som studerat LO:s ideologi och praktik i relation

till den invandrade arbetskraften under efterkrigsdecennierna, hävdar att ord som "anpassning" och "anpassningsproblem" ofta förekom i dess retorik. Han menar att det fanns ett "underförstått utpekande av invandrarna som det 'sociala problemet' ... som måste utsättas för samhälleliga hjälpåtgärder för att kunna 'anpassas' till de befintliga strukturerna".³¹ Om migrantarbetarna bara lärde sig det "svenska sättet" skulle de följaktligen klara sig bättre. Problemen försköts på så sätt från det fackliga ansvaret och projicerades istället på invandrarna själva och deras uttalade brist på assimilering.

CISL reagerade däremot annorlunda. Även om italienare utomlands formellt hade lika höga löner som de infödda arbetskamraterna när de utförde samma arbetsuppgifter förekom det andra typer av diskriminering. CISL upplyste om att emigranterna ofta tilldelades uppgifter som inte motsvarade deras kvalifikationer och att de inte sällan sattes att utföra de arbeten som hade den lägsta förtjänsten. Det påpekades också att de förbisågs vid befordringar.³² Explicit var den kritiska udden riktad mot arbetsgivarna och deras behandling av den i utlandet rekryterade arbetskraften. Men mer underförstått anmärkte CISL därigenom också på fackföreningarnas bristande förmåga att tillvarata de invandrade arbetarnas intressen i invandringsländerna.

Ett problem som pekades ut av både SGB och LO var den bristande fackliga organiseringen. SGB hävdade att arbetskraftsmigranter "regard trade union dues as an unnecessary expanse, since working and wage conditions are so well regulated by law",³³ medan LO framhöll att svenska arbetare "anför icke sällan som orsak till irritation över den utländska arbetskraften dennas ovillighet att inträda i de fackliga organisationerna".³⁴ CISL som så att säga såg problematiken från det andra hållet hävdade att en anledning till invandrarnas ringa organiseringsgrad var de fördomar som florerade bland infödda arbetare och fackföreningsfunktionärer.³⁵ Det är möjligt att dessa tendenser förstärkte varandra. Invandrarnas lägre organiseringsgrad förargade de infödda, organiserade arbetarna, samtidigt som just denna upprördhet förstärkte immigranternas bild av sina nya arbetskamrater som främlingsfientliga.

I FFI:s publikation *Problems of International Migration* redovisades båda dessa sidor öppet och tydligt, men inte oväntat hystes en enorm tillförsikt till det fackliga medlemskapets innebörd och betydelse. Det underströks att det fackliga medlemskapet var "an important factor of adjusting immigrants to the life of the community in their country of adoption".³⁶ I organisationstidskriften *Free Labour World* framhölls

i liknande ordalag att medlemskapet ”*in itself* help [migrants] to face their problems”.³⁷ Bara migrantarbetarna betalade sina fackliga medlemsavgifter skulle följaktligen många problem vara ur världen, verkar dessa skrifterns författare således ha resonerat.

Genom enkätstudien hade FFI nu definierat problemen. Arbetskraftsinvandrarerna hade att anpassa sig till ordningen i sina nya länder och såvida de inte betraktades som gästarbetare skulle de helst assimileras snarast möjligt. Två år efter att resultaten publicerades togs nästa stora steg i utformandet av en migrationspolitik. Sommaren 1956 samlades konfederationen till en konferens i Italien för att behandla migrationsfrågor.

”The Trade Union Conference on International Migration” 1956

I december 1955 beslutade direktionen att FFI skulle anordna en internationell konferens kring migrationsfrågor.³⁸ Konferensen skulle äga rum i Nervi, utanför Genua i Italien, den 9–11 juli 1956. Medlemsorganisationerna och de internationella fackförningssekreterierna inbjöds att sända delegater och att kommentera dagordningen. Fem stora frågor stod på agendan: 1) internationell migration och arbetares levnadsstandard, 2) samarbete mellan ”fria” fackföreningar och myndigheter som handhar migrationsfrågor, 3) överföring av fackligt medlemskap från utvandrings- till invandringsländer, 4) migrantarbetares socialförsäkringar och 5) de fria fackföreningarnas förhållande till *Intergovernmental Committee for European Migration (ICEM)*.³⁹

Uppslutningen blev relativt god. Medlemsorganisationer från 17 länder och 4 internationella fackförningssekreterierna deltog med representanter på konferensen. Därtill deltog observatörer från ILO, FN:s flyktingkommisariat, OEEC, ICEM, Kol- och stålunionen och från ett par andra organisationer med intresse för migrationsfrågor.⁴⁰

Här anlitat källmaterial består i första hand av utförliga, förberedande dokument som skulle utgöra grund för diskussionerna. Det finns ett dylikt dokument för varje fråga på dagordningen. Eftersom de till stor del torde bygga på 1952 års undersökning är det sannolikt att mycket av medlemsorganisationernas problembeskrivningar är införlig-

vade i dessa dokument. Genom ett officiellt uttalande som författades efter diskussionerna på konferensen är det också möjligt att undersöka huruvida konferensledningen fick gehör för de ståndpunkter som uttrycktes i de förberedande dokumenten.

Inom ramen för denna korta uppsats finns det ingen möjlighet att analysera utgångspunkter och resultat vad gäller samtliga fem punkter på dagordningen. Jag har därför valt att framförallt koncentrera mig på den fråga som jag menar tydligast visar FFI:s grundinställning till arbetskraftsmigrationer: internationell migration och arbetares levnadsstandard.

I likhet med de tidiga kongressdeklarationerna gav de förberedande dokumenten utan tvekan uttryck för en mycket positiv föreställning om migrationers potentiella effekter på arbetares levnadsstandard, både för migranterna själva och för andra arbetare i såväl invandrings- som utvandringsländer:

Once [migrants] are given work, they become sources of wealth, both through the product of their work and through their consumption capacity and this in turn benefits the economy in the immigration country. Furthermore, by relieving some of the pressure of population on the scarce resources of the emigration countries, international migration also contributes to the economic well-being of the workers living there.⁴¹

Argumentationen var rak och enkel. Genom att flytta från problemområden till mer industriellt utvecklade länder med efterfrågeöverskott på arbetskraft antogs migranter kunna höja sin egen levnadsstandard, samtidigt som de både bidrog till välfärdsutvecklingen i invandringslandet och minskade trycket på utvandringslandet ifråga.

Förvisso problematiserades begreppet ”överbefolkning”. Det påpekades att inget land i sig kunde antas vara överbefolkat, men att det däremot kunde finnas ett befolkningsöverskott i förhållande till den rådande ekonomiska situationen:

’Over-population’, regarded as a situation in which the available manpower is in excess of the existing level of exploitation of the resources of a country, can rightly be considered as a problem of economic underdevelopment. In such a case it will be logical to conclude that the solution to this problem lies primarily in accelerating the rate of economic development, thus progressively creating employment opportunities and raising living standards.⁴²

Som jag har visat ovan fanns dessa tendenser till att tolka "överbefolkning" i termer av ekonomisk underutveckling även i de tidiga kongressdeklarationerna. Hellre än migrationer ville FFI på längre sikt se investeringar och bättre utnyttjande av befintliga resurser i emigrationsländerna. "Överbefolkningen" skulle därmed kunna absorberas på plats genom att fler arbetstillfällen skapades. Som har antytts tidigare verkade det således ha funnits en tilltro till det kapitalistiska systemets inneboende förmåga att lösa strukturella problem, även om systemet ibland behövde statlig eller överstatlig styrning för att fungera som bäst. I linje med Sassoons inledningsvis anförda resonemang hade kapitalismen som ideologi vunnit ett starkt grepp om den reformistiska arbetarrörelsen. IFTU:s gamla målsättning om kapitalismens upphävande hade av FFI bytts ut mot en ideologi och retorik som istället betonade medbestämmande och inflytande inom det kapitalistiska systemets ramar.⁴³ Under det kalla kriget fanns det ingen plats för marxistisk klasskampsretorik i den reformistiska arbetarrörelsen.⁴⁴

De mest akuta arbetskraftsproblemen antogs dock inte kapitalismen i sig kunna lösa direkt på plats. Arbetskraften skulle istället flyttas från områden där den för tillfället var överksam till länder där den antogs kunna göra bättre nytta. Migration var således en lösning som FFI förespråkade på kort sikt, det vill säga ett sätt att styra och påverka kapitalismen.

Migrationers förmåga att generera välstånd uttrycktes följaktligen allra tydligast när det gällde invandringsländerna:

There are still countries where the available manpower is not sufficient to exploit the available resources to the full. It is clearly in the interests of these countries to foster immigration of people needed to exploit the resources ... and in this way to contribute to the raising of living standards of the people.⁴⁵

Att tillväxtens frukter skulle komma arbetarklassen till godo verkar i det närmaste ha tagits för givet i sammanhanget. Bara tillväxtkakan växte skulle också arbetarklassens tårtbit bli större.

Den på sikt uppenbara motsättningen mellan utvandrings- och invandringsländer verkar det däremot ha blundats för. Tillväxtregioner skulle alltså tillföras arbetskraft för att kunna frodas, men parallellt önskade ju FFI också att ingen skulle behöva migrera för att finna ett arbete. Som sagt: utveckling i utvandringsområdena skulle på sikt prioriteras före folkflyttningar. Om efterfrågeöverskottet skulle bestå i Nordvästeuropas mest utvecklade kapitalistiska länder skulle således ekvationen inte gå ihop.

Det var dock absolut ingen fullständig fri rörlighet över gränserna som förespråkades. Någon liberal låt-gå-princip var det aldrig tal om, utan arbetskraftens rörlighet skulle noga planeras och regleras och i möjligaste mån skulle arbetskraften även dirigeras; kapitalismens fria verkningar skulle med andra ord kringgärdas och samhällsekonomin ansågs bara kunna nå fulländning genom statlig involvering. Invandringen skulle inte få överstiga efterfrågan på arbetskraft i respektive länder och den skulle vara specifikt riktad till utpekade branscher. Arbetslösa invandrare som riskerade att försvaga fackens förhandlingsstyrka skulle undvikas. En fara sågs också i att invandrare vid ankomsten inte hade insikter i gällande löne- och arbetsvillkor i invandringslandet, vilket

obviously endangers the standards enjoyed by the nationals. In extreme cases unscrupulous employers might use the immigrants for this kind of unfair labour competition and even employ them as strike-breakers.⁴⁶

Här tilldelades de nationella fackliga organisationerna centrala roller. Genom att utbilda invandrarna kring lokala arbetsmarknadsförhållanden antogs facket inte bara skydda dem mot diskriminering utan också undergräva det potentiella hotet. Den till synes oerhört starka tilltro till den egna fackliga styrkan och förmågan känns igen från skriften *Problems of International Migration*. Bara fackföreningsrörelsen fick vara med om att planera migrationen skulle det i stort sett endast komma gott ur den. I det skriftliga uttalandet från konferensen framhölls detta ännu tydligare. Den internationella migrationen

must be carefully planned and prepared and must be adjusted to the employment opportunities for the various skills and industries as well as to other factors which may determine the absorptive capacity of immigrant countries; and, that it is also necessary to select the emigrating workers accordingly ...⁴⁷

Även om grundsynen på migration var positiv hade uppenbarligen röster höjts under konferensen som påminde om förkrigstidens restriktiva utgångspunkter. FFI:s medlemsorganisationer understödde bara arbetskraftsinvandring till branscher med särskilt stor efterfrågan på arbetskraft. Det var invandringländernas intressen som skulle vara bestämmande och i första hand tillvaratas.

I det skriftliga uttalandet framhölls också – i linje med intentionerna i de förberedande dokumenten – vikten av att fackföreningsrörelsen vann inflytande över alla steg i migrationsprocessen. Målsättningen var att FFI:s medlemsorganisationer alltid skulle konsulteras av de

nationella och internationella institutioner som på olika sätt berörde migrationsfrågor. Fackföreningsrörelsen önskade också delaktighet i ”the selection of migrating workers, in the public care for them, and in the regulation of the flow of migration”.⁴⁸ Hur väl den lyckades i denna ambition torde ha skilt sig från land till land och ha varit beroende av styrkeförhållandena mellan arbete och kapital i respektive länder. Det var bara målsättningen som var gemensam.

Arbetskraftsmigrationer, kapitalism och nationella gränser

Sammanfattningsvis kan jag konstatera att FFI under 1950-talet bejakade det kringgärdade och reglerade kapitalistiska systemets tillväxtkapacitet och att organisationen såg människors rörlighet som en viktig förutsättning för fortsatt ekonomisk expansion. Med en större andel människor i produktivt arbete skulle dörrarna till en förbättrad levnadsstandard öppnas för flertalet.⁴⁹ I förlängningen hägrade kanske också den ideologiska segern; systemet i väst skulle genom ekonomisk utveckling förhoppningsvis visa sig vara överlägset de hårt styrda ekonomierna i öst. Premisser för den positiva grundattityden till migrationer var emellertid att de var noga planerade, dirigerade till utpekade branscher och att fackföreningsrörelsen gjordes delaktig i alla beslutsprocesser. Migration skulle på intet sätt få ge upphov till arbetslöshet i något mottagarområde, vilket skulle undergräva fackföreningarnas maktpositioner.

Även om det var den italienska medlemsorganisationen CISL som på allvar lyfte frågan om migranternas villkor i sina nya länder till konfederationens agenda var det således ändå invandringsländernas perspektiv som fick företräde i den migrationspolitik som FFI utformade. Fastän det vackert talades om migrationers presumtvt goda utfall för såväl utvandrings- och invandringsländerna som för de enskilda migranterna, råder det ingen tvekan om att det var efterfrågan på arbetskraft som vägledde politiken. När Oldenbroek genom sin enkätstudie 1952 försökte kartlägga medlemsorganisationernas erfarenheter av arbetskraftsmigrationer var det likaså invandringsländernas problembeskrivningar som i första hand efterfrågades.

Samtidigt som rörligheten understöddes framstår migrationer i FFI:s deklamationer, policydokument och publikationer ändå som något närmast "onaturligt". Migrationer framställdes som lösningar på kort sikt för att hjälpa vissa "underutvecklade" länder att bli av med betungande befolkningsöverskott. När väl dessa länder började exploatera befintliga resurser på ett mer effektivt och uttömmande sätt skulle de arbetslösa där kunna absorberas på plats och förvandlas till produktiva arbetare. Människor skulle då inte behöva flytta utanför sina egna nationers gränser. Utgångspunkterna innehåller således tydliga föreställningar om nationella eller etniska essenser. De socialt konstruerade kategorierna framstod som verkliga och fullt accepterade fenomen, och att överträda dess "naturliga" gränser sågs mest som ett nödvändigt ont.

Slutligen vill jag understryka att här analyserade dokument främst är deklamationer. Vad som faktiskt gjordes är en annan fråga. Det är väsentligt att skilja på retorik och praktik. Hur väl fackföreningsrörelsen faktiskt lyckades i sina intentioner att bli en politisk aktör att räkna med i migrationsfrågor skiftade säkert från land till land. På samma sätt är det stor skillnad på att tala om att invandrare skall involveras i det fackliga arbetet till att faktiskt få det att hända, liksom det är lång väg att vandra från att bara organisera invandrare till att låta deras perspektiv och erfarenheter vara med och bestämma fackliga problemformuleringar.

Noter

- 1 En kortare version av föreliggande uppsats har tidigare publicerats i *Arbetshistoria* 2008:2.
- 2 Donald Sassoon, *Hundra år av socialism: Vänstern i Europa under 1900-talet*, Stockholm 2002, s 211, 213.
- 3 Sassoon 2002, s 211f. Sassoon hävdar att arbetskraftsmigranterna till största delen inte bara var unga, utan att de också i övervägande grad var män. Ätminstone utifrån svenska erfarenheter kan detta ifrågasättas. I alla fall mellan åren 1960 och 1975 fanns det fler utrikes födda kvinnor än män i Sverige. Se Johan Svanberg, *Minnen av migrationen: Arbetskraftsinvandring från Jugoslavien till Svenska Fläktfabriken i Växjö kring 1970*, Växjö 2005, tabell 1 s 23.
- 4 Stephen Castles & Mark J. Miller, *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*, New York 2003, s 73.
- 5 För en teoretisk diskussion kring förhållandet mellan klass och etnicitet se t.ex. Lex Herma van Voss & Marcel van der Linden, "Introduction", s 17ff; John Belchem, "Ethnicity and Labour History: With Special Reference to Irish Migration", särskilt s 88f, 91, i Lex Herma van Voss & Marcel van der Linden (red), *Class and Other Identities: Gender, Religion and Ethnicity in the Writing of European History*, New York/Oxford 2002.
- 6 På engelska: *International Confederation of Free Trade Unions* (ICFTU).
- 7 Anthony Carew, *The International Confederation of Free Trade Unions*, Bern 2000, s 201.
- 8 Saskia Sassen, *Gäster och främlingar*, Göteborg 2001, s 34, 37, 33, 49, 27, 41ff. Se även Leslie Page Moch, *Moving Europeans: Migration in Western Europe since 1650*, Bloomington/Indianapolis 2003, kapitel 3 och 4.
- 9 Gerd Callesen, "Internationalism som erfarenhet. Ett arvegodt från förra seklet", i *Arbetshistoria. Meddelande från arbetarrörelsens arkiv och bibliotek* 2004:1–2, s 28.
- 10 Marcel van der Linden, *Transnational Labour History: Explorations*, Burlington 2003, s 3; Callesen 2004, s 29.
- 11 van der Linden 2003, s 16; Marcel van der Linden, "FFI vid skiljevägen. En historisk tolkning", i *Arbetshistoria. Meddelande från arbetarrörelsens arkiv och bibliotek* 2004:1–2, s 7.
- 12 van der Linden 2003, s 14 (min kursivering).
- 13 Lars Olsson, "Labour Movements, History of", i *International Encyclopedia of Social & Behavioral Sciences*, Amsterdam 2001, s 8195f.
- 14 van der Linden 2003, s 162f.
- 15 Klaus Misgeld, *Den fackliga europavägen: LO, det internationella samarbetet och Europas enande 1945–1991*, Stockholm 1997, s 40f; van der Linden 2004, s 11.
- 16 Carew 2000, s 197f, 213, 201f, 236–242, 206 (citats s 206).
- 17 Citerat efter: *ICFTU Study Guide No. 2. Problems of International*

- Migration*, utgiven av FFI 1954, s 10.
- 18 Trade Union Conference on International Migration (TUCIM), "Agenda Item 1", den 15 juni 1956. *ICFTU arkiv* (International Institute of Social History, Amsterdam), vol. 1651.
 - 19 Sassen 2001, s 144. För rekryteringen av italiensk arbetskraft till Sverige, se Arne Järtelius, *Drömmen om Sverige: Italienare i Västerås 1947–1987*, Västerås 1987.
 - 20 *Direktion* är min översättning av den engelska termen för FFI:s verkställande organ *Executive Board*.
 - 21 Executive Board, Berlin 26–27 juni 1952, §14. *ICFTU arkiv*, vol. 15c.
 - 22 "Draft circular-letter to our affiliated organisations in immigration and emigration countries", J H Oldenbroek, (odaterad). *ICFTU arkiv*, vol. 2361.
 - 23 "International Migration Problems", brev från J H Oldenbroek till "certain affiliated organisations", den 14 oktober 1952; "Questionnaire on problems of adjustment of immigrant workers", (min kursivering). *ICFTU arkiv*, vol. 2361.
 - 24 *ICFTU Study Guide No. 2. Problems of International Migration*, 1954, s 32.
 - 25 Charles A Orr, "The ICFTU and Migrations", i *Free Labour World*, september 1953, s 6ff; *ICFTU Study Guide No. 2 – Problems of International Migration*, 1954.
 - 26 Brev från SGB (Bernasconi) till FFI, den 24 oktober 1952; bilaga till brev från LO (N Kellgren) till FFI (J H Oldenbroek), den 28 november 1952. *ICFTU arkiv*, vol. 2376. Mycket av undersökningen som berör socialförsäkringar och tekniska frågor som t.ex. överföring av fackligt medlemskap mellan länder har av utrymmesskäl helt förbisett.
 - 27 Brev från SGB (Bernasconi) till FFI, den 24 oktober 1952. *ICFTU arkiv*, vol. 2376.
 - 28 Se Yvonne Hirdman, *Med kluvn tunga: LO och genusordningen*, Stockholm 1998.
 - 29 Brev från SGB (Bernasconi) till FFI, den 24 oktober 1952. *ICFTU arkiv*, vol. 2376.
 - 30 Bilaga till brev från LO (N Kellgren) till FFI (J H Oldenbroek), den 28 november 1952. *ICFTU arkiv*, vol. 2376.
 - 31 Jesper Johansson, "Att anpassa till den 'normala' ordningen. Ideologi och praktik i LO:s invandrarpolitik", i Klas-Göran Karlsson, Eva Helen Ulvros & Ulf Zander (red), *Historieforskning på nya vägar*, Lund 2006, s 297; se även dens, "Så gör vi inte här i Sverige. Vi brukar göra så här." *Retorik och praktik i LO:s invandrarpolitik 1945–1981*, Växjö 2008.
 - 32 *ICFTU Study Guide No. 2 – Problems of International Migration*, 1954, s 35.
 - 33 Brev från SGB (Bernasconi) till FFI, den 24 oktober 1952. *ICFTU arkiv*, vol. 2376.
 - 34 Bilaga till brev från LO (N Kellgren) till FFI (J H Oldenbroek), den 28 november 1952. *ICFTU arkiv*, vol. 2376.
 - 35 *ICFTU Study Guide No. 2 – Problems of International Migration*, 1954, s 39.
 - 36 *ICFTU Study Guide No. 2 – Problems of International Migration*, 1954, s 38 ff, citat s 51.
 - 37 Orr 1953, s 8 (min kursivering).
 - 38 "Minutes of the 16th Meeting of the executive board, New York, 12–16 December 1955", §35.

- ICFTU arkiv*, vol. 47.
- 39 FFI cirkulär nr. 3 1956. *ICFTU arkiv*, vol. 2371.
- 40 "Statement on International Migration Problems", den 18 juli 1956; se även "Provisional list of participants", den 7 juli 1956. *ICFTU arkiv*, vol. 1651.
- 41 TUCIM, "Agenda Item 1: International migration and the workers' standard of living", den 15 juni 1956. *ICFTU arkiv*, vol. 1651.
- 42 TUCIM, "Agenda Item 1: International migration and the workers' standard of living", den 15 juni 1956. *ICFTU arkiv*, vol. 1651.
- 43 van der Linden 2003, s 159f.
- 44 Tolkningen är inspirerad av Lars Olsson, *Gamla typer och nya produktionsförhållanden: Om rationalisering och medbestämmande, åldrande och solidaritet bland typografer i Sverige från slutet av 1800-talet till omkring 1960*, Lund 1986, särskilt s 196f.
- 45 TUCIM, "Agenda Item 1: International migration and the workers' standard of living", den 15 juni 1956. *ICFTU arkiv*, vol. 1651.
- 46 TUCIM, "Agenda Item 1: International migration and the workers' standard of living", den 15 juni 1956. *ICFTU arkiv*, vol. 1651.
- 47 "Statement on international migration problems", den 18 juli 1956. *ICFTU arkiv*, vol. 1651.
- 48 "Statement on international migration problems", den 18 juli 1956. *ICFTU arkiv*, vol. 1651.
- 49 Parallellen är också tydlig till den svenska "flyttlasspolitiken" vid samma tid, från Norrland och söderut. Migrationen inom Sverige sågs av LO som tillväxtfrämjande

och som en förutsättning för den fulla sysselsättningen. Se Bo Stråth, *Mellan två fonder: LO och den svenska modellen*, Stockholm 1998, kapitel 3.

UIOFAL, KÄRNFAMILJEN OCH VÄLFÄRDSTATEN

En internationell familjeorganisation i Europa 1958-1965

Carolina Jonsson

Inledning

Jag skrev denna artikel för två år sedan när jag precis hade blivit antagen till forskarutbildningen i historia. Tillsammans med några andra arbetarhistoriskt intresserade doktorander läste jag en forskningsförberedande kurs i internationell arbetarhistoria, vilket förde mig till Amsterdam och The International Institute of Social History (IISG). Ett moment på kursen var nämligen att prova på hur det är att bedriva efterforskningar i ett internationellt arkiv. Det var i detta arkiv som jag för första gången kom i kontakt med familjeorganisationen UIOFAL, vilket står för Union Internationale des Organismes Familiaux. Organisationen väckte genast min nyfikenhet, för även om det material som fanns bevarat i det socialhistoriska arkivet i Amsterdam var av ringa karaktär, anade jag att här kanske fanns mer att hämta. Efter att ha gått igenom materialet förstod jag att UIOFAL troligen har spelat en inte helt obetydlig roll som familjepolitisk aktör i de välfärdssamhällen som växte fram i Europa under 1900-talets senare hälft.

I Sverige är det antagligen inte särskilt många som känner till UIOFAL och dess verksamhet, trots att det faktiskt rör sig om en ganska stor och internationellt erkänd organisation med medlemmar från ett hundratal länder (Sverige inkluderat). De frågor jag ställde mig när jag började analysera materialet var därför av tämligen grundläggande karaktär: Vad var det här för en organisation egentligen, och vad var dess strategier, mål och övergripande syfte? Vilka var medlemmarna? Hur arbetade de för att förbättra familjens villkor? Vad skiljde organisationen från andra rörelser med liknande krav? Uppenbart var att det handlade om en familjeorganisation, och min gissning var att de i första hand strävade efter att förbättra den sociala och ekonomiska situationen för familjer runt om i världen.¹

Eftersom min avhandling kan sägas hamna inom det familjehistoriska området kom mina följande frågor att handla om organisationens syn på familjen, och vilka normer och värderingar kring familjen som symbol och social institution som gick att utläsa i materialet. Hur beskrivs den ideala familjen? Vilken bakomliggande ideologi kan skönjas i materialet? Vilka föreställningar finns om exempelvis kön, klass och etnicitet? Avslutningsvis, med tanke på organisationens relativt svaga ställning i Sverige, ställde jag mig också frågan varför UIOFAL och dess verksamhet tycks ha fått ett så litet genomslag här, både politiskt och medialt, och varför organisationen inte har fått någon större uppmärksamhet inom exempelvis svensk historieforskning. Min gissning var att dessa tre frågeställningskomplex hängde ihop – genom att studera organisationens uppbyggnad och arbete samt dess ideologiska fundament hoppades jag också kunna besvara frågan om varför intresset för UIOFAL och dess verksamhet varit så litet i Sverige.

En internationell familjeorganisation bildas

1945 fanns ingen fungerande struktur för internationella relationer på mellanstatlig nivå i Europa. I samband med krigsslutet bildades Förenta Nationerna, en efterträdare till Nationernas Förbund, som ett resultat av de allierades samarbete under kriget. FN skulle fungera som en organisation för internationell fred och säkerhet, men ganska snart uppstod en konflikt mellan ett kommunistiskt öst och ett kapitalistiskt väst, och delningen av Europa var ett faktum. De högt ställda förväntningarna som grundarna hade haft på FN uppfylldes därmed inte, eftersom kalla kriget gjorde alla överenskommelser och fredsinsatser på internationell nivå mycket komplicerade. FN fick dock ett viktigt inflytande på andra sätt. 1946 bildades exempelvis UNICEF, The United Nations International Children's Emergency Fund, en oberoende fond inom FN vars främsta uppgift var att förbättra barns hälsotillstånd och utbildningsmöjligheter i krigsdrabbade områden och i u-länder. I juli samma år hölls även en konferens i Bryssel på temat "Familj- och befolkningspolitik", där man diskuterade skapandet av en organisation som tog till vara familjens intressen. Året därpå bildades därför Union Internationale des Organismes Familiaux, vars mål var att föra upp

familjefrågor på den politiska agendan i syfte att uppvärdera familjen och förbättra familjernas levnadsvillkor. Vid denna tidpunkt fanns det ingen särskild organisation inom Förenta Nationerna som arbetade specifikt för familjens intressen, och 1948 accepterades UIOFAL som ett självständigt och oberoende organ inom FN.²

UIOFAL var egentligen en sammanslagning av flera intresseorganisationer från olika länder, däribland Sverige. Under den undersökta tidsperioden (1958-1965) var dock endast en svensk organisation medlem, Målsmännens riksförbund, som var en föregångare till det svenska Hem och Skola-förbundet. De hade tidigt engagerat sig i UIOFAL, men spelade aldrig någon framträdande roll inom organisationen och deltog sällan i mötena. Däremot fanns tre finska organisationer med, och Vieno Johannes Sukselainen, finsk statsminister åren 1957 och 1959-1961 samt ordförande i Agrarförbundet, var utsedd till en av vicepresidenterna inom UIOFAL. Övriga nordiska länder, Danmark, Norge och Island, var överhuvudtaget inte representerade av någon organisation under den undersökta perioden.³ Tydligt är att intresset för UIOFAL var svagt bland de nordiska länderna, och min förklaring till detta är att det berodde på organisationens sammansättning och medlemmarnas ideologiska och politiska hemvist.

Den ursprungliga tanken var att huvudparten av medlemsorganisationerna skulle utgöras av så kallade "family movements", det vill säga organisationer som bildats av familjer, par eller föräldrar, och vars främsta syfte var att bevaka familjens rättigheter. Ganska snabbt utvidgades detta till att även innefatta olika typer av föräldrakooperativ, kvinnoförbund, äktenskapsrådgivningsbyråer, hem och skola-föreningar samt en rad institutioner som ägnade sig åt familjehjälp och socialvård, däribland ett antal statliga myndigheter. Bland medlemsorganisationerna fanns även en hel del kristna organisationer, främst katolska sådana från Frankrike, Belgien, Italien och Västtyskland, men även protestantiska frikyrkosamfund. Sammantaget kan sägas att UIOFAL till största delen bestod av organisationer som var starkt präglade av traditionella familjeideal, religion och/eller värdekonserveratism, och att det fanns ett inte obetydligt inslag av välgörenhetsarbete och fattighjälp. Vidare kan konstateras att inga socialistiska eller kommunistiska organisationer var medlemmar, och bara ett fåtal arbetarförbund, som ofta kom från den kristna arbetarrörelsen.⁴ Vad de ideologiska och politiska åskådningarna fick för implikationer för organisationens uppställda syfte, strategier och mål, och på vilket sätt det kan ha påverkat de nordiska ländernas engagemang kommer jag att återkomma till.

Organisationen ville att det i varje land skulle finnas en nationell kommitté som diskuterade sitt lands specifika förhållanden på nationella kongresser innan det var dags för de internationella sammankomsterna som hölls årligen på olika ställen runt om i världen. På dessa möten skulle man diskutera de politiska, ekonomiska och sociala frågor som ansågs vara av stor betydelse för familjen, och försöka finna riktlinjer för en gemensam och någorlunda universell strategi. I realiteten så existerade den typen av nationella kommittéer till en början endast i ett fåtal länder – det vill säga de största medlemsländerna – och det var också dessa som sedan kom att spela huvudrollen när gällde att utforma organisationens strategier. När UIOFAL bildades 1947 fanns ett tjugotal länder representerade, men bara ett årtionde senare hade detta antal fördubblats. Även om så gott som samtliga världsdelar fanns representerade låg tonvikten på Europa, och de fem länderna Frankrike, Belgien, Italien, Västtyskland och Storbritannien stod för mer än hälften av medlemsorganisationerna. Av dessa var de franska medlemsorganisationerna störst och även de mest drivande, och av de sammanlagt 217 organisationerna som var medlemmar kom inte mindre än 40 från Frankrike.⁵ Dessutom låg organisationens huvudsäte i Paris, det officiella språket var franska och huvudorganet *Famille dans le Monde* (som dock inte undersöks här) gavs till en början enbart ut på detta språk. Den europeiska dominansen bidrog till bildandet av en särskild europagren 1958 som kallades för Comité d'Action Européenne (CAE). 1979 bröt sig CAE ur UIOFAL och ombildades till Confédération des Organisations Familiales de la Communauté Européenne, och blev då en del inom ett annat internationellt projekt, nämligen EG.⁶ UIOFAL är dock fortsatt verksamma inom FN, men numera under namnet World Family Organization, och har idag tusentals medlemsorganisationer i 134 länder över hela världen.⁷

CAE: UIOFAL i Europa

Det material jag undersöker i denna artikel är som redan nämnts från tiden 1958-1965, och härrör främst från den europeiska grenen CAE under den tid då denna fortfarande var en del av UIOFAL. Materialet består i första hand av brev, kongressprotokoll, rapporter och underlag

till ett antal utredningar som genomförts i organisationens regi. Dessa utredningar gjordes av särskilt tillsatta arbetsgrupper, som i sin tur var uppdelade i nationella utskott som undersökte förhållandena i "sina" länder. De områden som främst diskuterades var bostäder, levnadsstandard, försörjningsmöjligheter, samlevnadsformer, föräldraskap och utbildning. Jag har valt att titta närmare på tre utredningar som jag menar avspeglar organisationens verksamhet väl. Den första handlar om arbetskraftsinvandring och migration, den andra om levnadsstandard och inkomstskillnader, och den tredje om gifta kvinnors arbete, både i och utanför hemmet.

Som konstaterats ovan var flertalet av medlemsorganisationerna inom CAE från Frankrike och omkringliggande länder, och det är därför inte helt felaktigt att göra antagandet att de diskussioner som fördes och inriktningen på organisationens verksamhet påverkades av detta. Det var också representanter från Frankrike som först hade tagit initiativet till en internationell familjeorganisation, och det satt flera fransmän på framträdande poster inom organisationen. Frankrike hade även varit en av de mest pådrivande länderna vid bildandet av Europeiska kol- och stålunionen 1952, och därefter European Economic Community (EEC) 1957. Därför var det kanske inte så förvånande att CAE snart efter bildandet vände sig till EEC för att få till stånd ett samarbete. EEC var en ekonomisk allians bestående av Frankrike, Italien, Västtyskland och Benelux-länderna som ville verka för ett integrerat Europa. Med hjälp av en liberal ideologi och ett federalistiskt system ville man undanröja alla konkurrenshinder för att skapa ett frihandelsområde och en växande marknad som skulle gynna medlemsländerna, men också bevara freden och stabiliteten i Europa. EEC blev kritiserat för att vara en trångsynt organisation för välmående länder, men samtidigt var det en motvikt till den bipolära värld som höll på att växa fram i kalla krigets kölvatten. Nationalstaten ansåg inte längre vara tillräcklig för att möta de nya utmaningar som internationalisering och globalisering medförde, och man var nu tvungen att finna nya vägar för samarbete.⁸

CAE:s mål var att få till stånd en enhetlig socialpolitik för hela EEC, och denna politik skulle utgå från familjens behov och minska de ekonomiska och sociala klyftorna. I anslutning till Wienkongressen i september 1959 anordnade man därför en särskild konferens för att diskutera detta, och bjöd in de sex ministrar som var ansvariga för familjepolitiken inom EEC för ett samtal kring Romfördraget, som man ansåg innehöll en hel del brister på det socialpolitiska området. Trots att protokollen från kongressen antyder att förhandlingarna inte

ledde fram till något särskilt – ministrarna verkade inte vilja lova något och diskuterade hellre ungdomens fördärlighet och brist på moral orsakat av osedliga filmer, tidningar och radioprogram, än konkreta socialpolitiska åtgärder – verkade UIOFAL:s dåvarande ordförande, belgaren Xavier Ryckman, ändå nöjd, och konstaterade att det varit en stor dag i organisationens historia och att han såg fram emot ett fortsatt samarbete. Även de sex ministrarna verkade nöjda. De berättade att de uppskattade och stödde organisationens arbete och att de tycktes vara överens i många frågor.⁹ Hur samarbetet därefter utvecklades, vad som bara var retorik och vad som sedan kom att omsättas i praktiken, ligger dock utanför den här artikelns undersökningsområde.

Arbetskraftsinvandring och migration

Ett område där CAE starkt kritiserade EEC var hanteringen av arbetskraftsinvandrare. Även om det i Romfördraget stod att man skulle underlätta tillvaron för migranter var familjeorganisationen inte nöjda med utformningen av förslaget. I CAE:s utredning *Problèmes familiaux des travailleurs migrants* från 1965 sade man sig vara positivt inställda till arbetskraftsinvandring, och det diskuterades hur man skulle kunna underlätta för de utländska arbetarna genom att motverka diskriminering, utnyttjande och exploatering. Precis som många andra denna tid oroade man sig för lönedumping och att det egna landets invånare riskerade att bli utan jobb, men samtidigt lyfte man fram det positiva med ökad rörlighet, nämligen att migrationen kunde utjämna sociala skillnader mellan olika länder.¹⁰

Den gängse bilden av arbetskraftsinvandraren under denna tid var att det var en ung, frisk och ensamstående man, som inte belastades av någon försörjningsbörda och inte var i behov av någon särskild vård eller omsorg från samhällets sida. I realiteten hade många migranter faktiskt familj, och en stor del av migranterna var kvinnor.¹¹ Inom CAE tycks man ha varit medvetna om denna problematik, och man menade att lagstiftningen inte enbart skulle utgå från arbetaren, utan också ta hänsyn till hela hans (för även CAE definierade migranten som en man) familj, som naturligtvis skulle följa med i flytten. Att splittra migrantens familj var inte önskvärt och sågs inte som ett bra alternativ.

CAE krävde också att familjemedlemmarna skulle behandlas likadant som de övriga invånarna i landet, och att de skulle ha samma rätt till bostad, skola, vård, omsorg och andra sociala förmåner. Det var också viktigt att arbetaren fick ett jobb som motsvarade hans kompetens, vilket inte alltid var fallet för de inflyttade arbetarna som ofta hade en betydligt svagare förhandlingsposition än de infödda.¹² Det bör dock poängteras att när CAE diskuterade utländska arbetare enbart menade de arbetare som flyttade inom EEC, inte de som kom från andra länder, och framför allt inte från länder utanför Europa. Detta gällde även de gamla europeiska kolonierna, exempelvis Algeriet och Marocko. Reglerna skulle förvisso omfatta de tusentals algerier och marockaner som redan var bosatta inom EEC och som därmed redan var inkluderade i den europeiska gemenskapen, men inte de nyanlända invandrarna.¹³ I första hand skulle reglerna dock gälla "le citoyen européen", den europeiske medborgaren.

Detta är intressant att beakta i ljuset av att CAE trots allt var en del av en stor och internationell organisation vars syfte var att verka för *alla* familjers välbefinnande, oavsett var i världen de befann sig. Någon övergripande invandringspolitik som syftade till att behandla alla människor som världsmedborgare med lika rättigheter för att utjämna de globala orättvisorna verkar alltså inte ha funnits på agendan, i alla fall syns inte det i det här fallet. Detta visar att trots UIOFAL:s ambition att driva en internationell välfärdspolitik verkar i alla fall utredarna från CAE fortfarande ha varit fastlåsta i nationalstatens begränsningar, och att de i vissa frågor hellre såg till sina egna medlemsorganisationers och länders intressen än till den globala välfärden. Detta aktualiserar frågor kring medborgarskap, nationell tillhörighet och vilka som ska inkluderas eller exkluderas från den nationella gemenskapen.

Benedict Anderson talar om nationen som en föreställd gemenskap, som bygger på historiska myter och hålls samman av dess invånares föreställningar om ett gemensamt biologiskt och/eller kulturellt arv.¹⁴ Anderson visar också hur nya identiteter och tillhörigheter kan skapas med hjälp av upptäckten och återanvändandet av nygamla symboler, föreställningar och historiska berättelser och erfarenheter. Men egentligen är det inte i första hand det nationella som CAE åberopar när gränser ska dras mellan olika arbetskraftsinvandrare, utan det transnationella eller överstatliga. I organisationens eurocentristiska resonemang växer föreställningen om den europeiske medborgaren fram, en tankefigur som går utanför nationalstaten och som bygger på tanken om Europa som en kulturellt och etniskt homogen enhet med rötter tillbaka till

antiken. Detta kan förklara varför invånare från de gamla kolonierna exkluderas från gemenskapen, för även om de varit en del av de europeiska imperialistländerna anses de inte tillhöra samma europeiska kultursfär, och kan därför inte göra anspråk på att tas upp i den europeiska gemenskapen. Utifrån föreställningen om den europeiska medborgaren utjämnas förvisso de sociala och kulturella skillnaderna mellan olika delar av Europa, men samtidigt reproduceras en kolonial diskurs som förstärker skillnaderna mellan ”vi européer” och ”de andra”.¹⁵

Familjernas levnadsstandard

Inom CAE menade man att familjens levnadsvillkor inte uppmärksammades tillräcklig av politikerna, varken i de egna länderna eller på den internationella arenan. I slutet av 1950-talet satte en arbetsgrupp från CAE igång arbetet med att kartlägga levnadsstandarden för den genomsnittliga familjen i några europeiska länder.¹⁶ Under ledning av Roger Monnin, ordföranden för medlemsorganisationen Union Nationale des Caisses d'Allocations Familiales de France, tillsattes en grupp från varje utvald nation att utreda förhållandena i just deras land, vars resultat sedan skulle bilda underlag för den jämförande analysen. Undersökningen var tudelad, dels ville man studera budgeten för några existerande familjer, dels ville man räkna ut vad en familj rent teoretiskt skulle kunna behöva. 1958 presenterades skriften *Niveaux de vie dimension de la famille*. Denna publikation bestod av en allmän genomgång av den genomsnittliga familjens levnadsstandard i respektive land uppdelat efter inkomst, köpkraft, konsumtionsvanor och antal barn. Därefter följde en ingående beskrivning av vad man ansåg vara en familjs grundläggande behov. Dessa behov presenterades i noggranna tabeller över vad och hur mycket de olika familjemedlemmarna borde äta per dag, vad de borde äga i klädväg samt vilka möbler och husgeråd som borde ingå i hushållet för att det skulle anses vara en dräglig levnadsstandard.¹⁷

Rapporten om familjernas levnadsvillkor säger en del om den typ av välfärdspolitik som CAE förespråkade. Gøsta Esping-Andersen har utformat en välfärdstatsmodell som ska visa och förklara skillnader och likheter mellan olika sorters trygghetssystem. I denna modell identifie-

ras tre (ideal)typer av välfärdsregimer: den konservativa, den liberala och den socialdemokratiska. Till de konservativa välfärdsregimerna räknar Esping-Andersen länder som Frankrike, Belgien, Tyskland, Österrike och Italien. De har starka katolska och konservativa partier och präglas av en auktoritär statlig tradition. Syftet med socialförsäkringssystemet i dessa länder är att erbjuda en begränsad grundtrygghet för medborgarna. Systemet baseras främst på förvärvsarbete, vilket fungerar som en utestängande faktor för de samhällsgrupper som står helt eller delvis utanför den vanliga arbetsmarknaden, exempelvis säsongsarbetare och hemmafruar. I de länder som definieras som liberala, såsom Storbritannien, USA, Kanada, Australien och Nya Zeeland, är socialförsäkringarna ofta behovsprövade och riktar sig i första hand till låginkomsttagare. De statliga ersättningarna är relativt låga, istället bygger systemet på privata försäkringar, vilket missgynnar ekonomiskt svaga grupper som inte har råd att betala för dem. De länder som kan sägas ha en socialdemokratisk välfärdsstatsregim är Danmark, Finland, Norge och Sverige, men enligt Esping-Andersen även Nederländerna. I dessa länder finns – precis som namnet antyder – en stark socialdemokrati, vars mål är att istället för bara en grundtrygghet erbjuda en generell standardtrygghet som omfattar alla medborgare.¹⁸

Den socialpolitiska vision som CAE företrädde var behovsorienterad och prioriterade grundtrygghet, inte standardtrygghet. Med en sådan politik blev det väsentliga att bekämpa fattigdomen med åtgärder som direkt riktades mot de mest utsatta grupperna och inte med generella åtgärder. Strategin tycks alltså inte i första hand ha varit att införa generella medborgerliga rättigheter i ett välfärdssamhälle, utan snarare att bekämpa fattigdom och nöd. Om man utgår från Esping-Andersens modell kan man därför säga att CAE stödde en konservativ välfärdsstatsregim. Detta blir än tydligare om man studerar organisationens retorik. Exempelvis så förekommer aldrig begrepp som ”klass” eller ”klassorättvisor” i materialet. Organisationen riktade inte heller någon kritik mot kapitalismen eller marknadsekonomin, istället var det statens oförmåga att fördela de befintliga resurserna på ett rimligt sätt som man vände sig mot. Genom att utöva påtryckningar på staten och samarbeta med andra inflytelserika instanser ville man förändra samhället till det bättre med hjälp av sociala reformer. CAE strävade dock inte efter det klasslösa samhället, målet var att göra människors tillvaro drägligare inom ramen för det kapitalistiska systemet. På så sätt skilde de sig rent ideologiskt från samtida socialistiska och kommunistiska rörelser, som också arbetade för att utjämna sociala skillnader.

Den stora skillnaden var dock att CAE inte var intresserad av en radikal omfördelning av samhällets resurser, utan endast en förstärkning av vissa sociala rättigheter i liberal-konservativ anda. Detta kan förklara varför inga socialistiska eller kommunistiska rörelser var medlemmar i organisationen, och varför socialdemokratiska länder som Sverige, Danmark och Norge hade så få representanter.

Vid jämförelsen av familjerna i de olika länderna upptäcktes stora skillnader i levnadsstandard. Dessa regionala skillnader ville organisationen utjämna genom införandet av en gemensam socialpolitik som såg till att alla familjer, oavsett var i Europa de bodde, skulle ha möjlighet till likvärdiga sociala förmåner. Man uppmärksammade även de stora skillnaderna mellan olika inkomstgrupper och mellan barnrika familjer och familjer som hade få barn, och dessa skillnader skulle också utjämnas. Detta skulle göras genom dels höjda löner, dels ett skatteavdrag som byggde på att ju fler barn en familj hade desto mindre skulle den behöva betala i skatt. CAE var mycket positivt inställt till barnrika familjer, och ville underlätta så mycket som möjligt för dessa. Inom organisationen oroade man sig för att nativiteten var för låg och ville därför öka barnafödandet, men för att lyckas med detta måste en rad sociala åtgärder införas. Dessa åtgärder skulle inte endast komma familjerna till del, utan hela befolkningen skulle få ökad tillgång till socialhjälp, sjukvård, äldreomsorg och bostadsbidrag. Stödet till oberoende hjälporganisationer som exempelvis Röda Korset skulle också öka. Dock var det ganska tydligt att det främst var familjerna man värnade om, och att de socialpolitiska förslag som presenterades i huvudsak riktade sig till gifta par och deras barn. Det föreslogs bland annat att arbetslöshetsersättningen skulle vara högre för gifta par som hade barn än för ensamstående, och detsamma gällde vid flera andra typer av ekonomiska ersättningar och bidrag.¹⁹ Organisationen ansåg alltså inte att socialförsäkringssystemet i första hand skulle vara individbaserat, utan att det skulle utgå från familjen som en enhet. Ett sådant system får ofta störst konsekvenser för kvinnorna, eftersom det påverkar deras möjligheter till försörjning och självständighet.

Gifta kvinnors hem- och förvärvsarbete

Något som blir tydligt vid en läsning av materialet från CAE är att det nästan alltid förutsätts att det är mannen som ska stå för huvudansvaret för familjens försörjning. I utredningarna talas det ofta om ”the breadwinner”, och denne är alltid en man. Ett exempel på detta är förslaget om de livförsäkringar som ska tillfalla barnen efter att en förälder har dött. Enligt CAE borde denna summa betalas ut automatiskt om fadern dog, men om modern dog skulle inga pengar utbetalas såvida inte fadern redan var död eller om det var kvinnan som mot all förmodan varit ansvarig för familjens ekonomiska välbefinnande.²⁰ Den manliga enförsörjarmodellen var under den undersökta perioden förhärskande i stora delar av Europa. Gifta kvinnor förväntades inte arbeta utan skulle helst bli försörjda av sina makar, även om detta naturligtvis var ett ideal som inte alla familjer hade möjlighet att leva upp till. Detta ideal understöddes inte enbart av medelklassen, utan även arbetarrörelsen och fackliga organisationer stred för höjda löner för familjefäderna, inte sällan på bekostnad av de kvinnliga arbetarna. I många länder var socialpolitiken inte utformad för att stödja kvinnornas ekonomiska oberoende, utan hade utvecklats utifrån antagandet att mannen skulle vara huvudförsörjaren.²¹ I frågan om kvinnors förvärvsarbete hade CAE en något ambivalent hållning. Detta berodde delvis på att man i de olika länderna hade olika syn på kvinnor och män och deras ansvarsområden. Skillnaden i synen på manligt och kvinnligt hängde samman med den rådande familjeideologin, kulturen, traditioner och religionen i de olika länderna, men berodde också på att den ekonomiska och demografiska strukturen skilde sig åt – i de flesta länder räckte en vanlig arbetarlön helt enkelt inte till för att försörja en hel familj, och i många länder höll man fortfarande på att återhämta sig efter två världskrig som medfört att flera kvinnor redan gjort ett utträdande på arbetsmarknaden och att ett stort antal kvinnor var ensamstående eller änkor och behövde försörja sig själva.

På den internationella kongressen som UIOFAL anordnade i Madrid 1961 var temat ”Moderskap och arbete”, och där diskuterades hur man skulle ställa sig i frågan om gifta kvinnors arbete och vilka åtgärder som borde vidtas.²² Efter kongressen tillsatte CAE en arbetsgrupp som skulle utreda frågan vidare, och 1963 utkom skriften *Le travail professionnelle des femmes mariées et en particulier des mères de famille* där resultaten presenterades. Den visar att man trots sina försök inte riktigt lyckades komma överens. Å ena sidan ville man förbättra situationen

för de förvärvsarbetande gifta kvinnorna genom att undanröja de hinder som fanns på arbetsmarknaden, förhindra diskriminering, höja deras löner, förbättra arbetsmiljön, utöka barnomsorgen och underlätta möjligheten att arbeta deltid. Å andra sidan talade man också om de negativa konsekvenserna med kvinnoarbetet, att det gick ut över maken och barnen, att hushållsarbetet blev lidande och att det slet både fysiskt och psykiskt på kvinnan. Helst ville man inte att kvinnorna skulle tvingas jobba av ekonomiska skäl utan bara av anledningar som var mer personliga och självförverkligande. Genom att förbättra familjernas ekonomi med hjälp av höjda löner för männen och sociala åtgärder skulle man ge kvinnorna möjligheten att själva välja om de ville arbeta utanför hemmet eller ej.²³ Kvinnors förvärvsarbete konstruerades därmed som en privat angelägenhet för den enskilda kvinnan, någonting som egentligen inte behövdes i samhället, medan männens arbete framställdes som viktigt och nödvändigt.

Det konstaterades också att de gifta kvinnornas förvärvsarbete var en av anledningarna till att det föddes för få barn, eftersom kvinnorna tvingades till dubbelarbete både på arbetsplatsen och i hemmet och därför blev tvungna att prioritera bort barnafödandet. De förslag som man här förde fram för att underlätta för kvinnorna var utbyggandet av barnomsorg och möjlighet till hemhjälp och hushållsnära tjänster. Däremot diskuterades inte mannens roll i det hela, utan det förutsattes att det var kvinnan som hade och skulle ha ansvaret för hem och barn. Hushållsarbetet och barnavården ansågs vara kvinnans naturliga uppgifter och tillmättes lika stor betydelse för samhällsekonomin som mannens lönearbete, eftersom kvinnans arbete i hemmet underlättade för mannen att utföra det inkomstbringande arbetet.²⁴ Kvinnans och mannens plikter och arbetsuppgifter konstruerades som helt väsensskilda, men ändå nödvändiga eftersom deras arbeten skulle komplettera varandra.

Diane Sainsbury har utifrån ett genusperspektiv kritiserat och utvecklat Esping-Andersens modell så att den även inkluderar familjepolitikens utformning, könsarbetsdelningen och det obetalda hushållsarbetet. Särskild fokus läggs på ojämlikheter i arbetslivet, möjligheten till barnomsorg, sambeskattningen och de ensamstående mödrarnas situation, vilka är olika områden där könsrättvisor enligt Sainsbury framträder extra tydligt. Sainsbury visar att Esping-Andersens modell förändras när ett genusperspektiv förs in i analysen. Det går inte längre någon skarp skiljelinje mellan den konservativa, den liberala och den socialdemokratiska välfärdsstatsregimen, utan genusaspekten skär

igenom och fragmenterar dessa tre idealtyper. Skillnader mellan olika länder handlar istället om vilken underliggande köns- och familjeideologi som strukturerat arbets- och familjepolitiken, och om sociala rättigheter har utgått från individen eller från familjen som en enhet. Ett tydligt exempel är att i de länder som var starkt präglade av ett religiöst och traditionellt familjeideal utvecklades en fördelningspolitik som utgick från familjen som en enhet, vilket manifesterades i ett manligt familjeförsörjarideal som i förlängningen innebar att kvinnor fick sämre villkor på arbetsmarknaden och ofta hade svårt att försörja sig om de var ensamstående. Sainsburys välfärdsstatsmodell innefattar därför nya kategorier för att tolka socialförsäkringssystemens genusordning och tre system identifieras: en tvåförsörjarmodell som bygger på att både mannen och kvinnan bidrar ekonomiskt till hushållet, en manlig försörjarmodell där mannen har huvudansvaret för familjens uppehälle, samt en separat könsrollmodell som bygger på den manliga försörjarmodellen men i vilken staten tilldelar män och kvinnor olika ansvarsroller i familjen och aktivt stöder mannen som familjeförsörjare och kvinnan som husmor och hemmafru.²⁵

Om vi utgår från Sainsburys modell så kan CAE sägas förespråka det sistnämnda, nämligen en separat könsrollmodell i vilken staten aktivt stödjer mannen som familjeförsörjare och kvinnan som hemmafru, och där kvinnan endast förväntas förvärvsarbeta i undantagsfall. Dock bör det påpekas att utredningens rapport, såsom titeln antyder, enbart behandlar gifta kvinnors situation, och alltså inte tar ställning till hur de ogifta kvinnorna skall klara av sin försörjning, eller hur deras situation påverkas om familjepolitiken utgår från en separat könsrollmodell. I en konservativ välfärdsstatsregim hamnar ogifta kvinnor ofta utanför socialförsäkringssystemet, men detta är inget som CAE diskuterar eller problematiserar i sin utredning. Detta visar att man inom organisationen hade en ganska traditionell syn på vad en familj var och hur den såg ut. Organisationens utredare utgick från att familjen i första hand bestod av två äkta makar och deras barn, och att maken hade råd, lust och möjlighet att stå för hela försörjningen. Denna familjestruktur tas i utredningen för given, och därigenom bidrar man till att bevara traditionella klass- och genusmönster. Detta förstärker bilden av CAE som en tämligen traditionell och konservativ organisation.

Avslutning

Min ambition med denna artikel var att försöka klarlägga vad UIOFAL var för en slags organisation och vilken roll den hade som familjepolitisk aktör på den internationella arenan, hur den var uppbyggd, vad den strävade efter att uppnå och utifrån vilken ideologi dess socialpolitiska agenda formades. Kartläggningen visade att UIOFAL agerade internationellt genom att samverka med både statliga myndigheter och icke-statliga organisationer och i dessa sammanhang lyfta fram olika familjerelaterade frågor, såsom tillgången till bostäder, försörjningsmöjligheter, samlevnadsformer, föräldraskap och utbildning. Det material jag har analyserat kommer i första hand från CAE, europagrenen inom UIOFAL, och behandlar frågor om arbetskraftsmigration, levnadsstandard och gifta kvinnors hem- och förvärvsarbete.

Det jag har kunnat konstatera är att inriktningen på verksamheten präglades av medlemsorganisationerna som i sin tur i mångt och mycket var formade av sin kulturella och geografiska hemvist. Medlemmarna bestod till största delen var värdekonservativa organisationer som värnade om traditionella familjeideal och familjens rättigheter, och i detta fanns också ett visst filantropiskt inslag. Den typen av välfärd som organisationen stödde kan liknas vid den konservativa välfärdsstatsregimens, med en behovsorienterad grundtrygghet som syftade till att bekämpa fattigdom med riktade åtgärder. Välfärden skulle dock inte omfatta alla, utan bara en etniskt och geografiskt avgränsad grupp – de europeiska medborgarna. En separat könsrollmodell förespråkades för familjerna, vilket innebar att mannen skulle ha huvudansvaret för försörjningen, medan kvinnan helst skulle sköta hushåll och barn och förvärvsarbete endast i undantagsfall.

Trots ambitionen att förbättra familjens villkor genom att utjämna sociala och ekonomiska orättvisor, reproducerade organisationens retorik rådande klass-, genus- och etnicitetsmönster. Den familj som skulle uppvärderas och vars villkor man sade sig vilja förbättra var den traditionella västerländska familjen, modellerad efter medelklassens manliga enförsörjarideal. Detta får mig att misstänka att syftet med organisationen inte enbart var att förbättra situationen för utsatta familjer, utan att det också handlade om att bevara och stärka *kärnfamiljen* och de normativa föreställningar som omger denna. Detta skulle också kunna förklara det intresse som organisationen tilldrog sig från olika religiösa (katolska) samfund och andra konservativa grupper. Den värdekonservativa inriktningen kan förmodligen också förklara varför

så få organisationer från de nordiska länderna valde att engagera sig. Troligen är det också anledningen till varför organisationen inte tidigare har kommit att uppmärksammas inom svensk historieforskning. Dock har familjeorganisationen haft stor betydelse i andra länder som samarbetspartner till statliga myndigheter och andra viktiga internationella och politiska organ. Hur detta har påverkat familjer runt om i världen och den globala välfärdspolitiken skulle kunna vara utgångspunkten för nästa studie.

Noter

- 1 Dock vill jag understryka att det här rör sig om en tämligen liten studie. Materialet jag använder mig av är inte särskilt omfattande och har sina uppenbara begränsningar. Exempelvis återspeglar inte materialet hela organisationens internationella verksamhet, utan har tillkommit främst i en europeisk kontext. Materialets ringa omfattning har också avgränsat studiens tidsmässiga ramar till åren 1958-1965, varför jag inte kan uttala mig närmare om rörelsens verksamhet under tidigare eller senare perioder. Utifrån dessa förbehåll gör jag därför inga anspråk på att ge några fullödiga svar på ovan ställda frågor, utan kan endast försöka ge en inblick i organisationens verksamhet. Min förhoppning är ändå att jag ska kunna komma fram till några relevanta slutsatser, och att undersökningen kan ge uppslag till vidare studier på temat familj, välfärd och arbete.
- 2 http://www.worldfamilyorganization.org/aboutus/1947_about_en.htm (2009-03-05).
- 3 UIOFAL:s arkiv, protokoll från Wienkongressen 6-11 september 1959.
- 4 För en vidare diskussion kring de kristna arbetarorganisationernas betydelse se Patrick Pasture, "The Role of Religion in Social and Labour History", i Lex Heerma van Voss och Marcel van der Linden (red), *Class and Other Identities: Gender, Religion and Ethnicity in the Writing of European Labour History*, New York 2002, s 101-118.
- 5 De största medlemsländerna var år 1959 i storleksordning: Frankrike (40 medlemsorganisationer), Belgien (24), Italien (22), Västtyskland (20), Storbritannien (18), USA (10), Schweiz (9), Österrike (7), Argentina (6), Brasilien (5), Nederländerna (5), Spanien (5) och Sydafrika (4). Sammanlagt rörde det sig om 217 organisationer från 40 länder. Värt att notera är att inget av dessa länder kom från det kommunistiska Östeuropa. UIOFAL:s arkiv, protokoll från Wienkongressen 6-11 september 1959.
- 6 <http://www.coface-eu.org/> (2009-03-05).
- 7 <http://www.worldfamilyorganization.org/index.htm> (2009-03-05).
- 8 Donald Sassoon, *Hundra år av socialism: Vänstern i Europa under 1900-talet*, Stockholm 2002, s 250-253.
- 9 UIOFAL:s arkiv, protokoll från Wienkongressen 6-11 september 1959.
- 10 För en mer ingående diskussion kring arbetskraftsmigration, se Sassoon 2002, s 211-212.
- 11 Christiane Harzig, "Woman Migrants as Global and Local Agents: New Research Strategies on Gender and Migration", i Pamela Sharpe (red), *Women, Gender and Labour Migration: Historical and Global Perspectives*, London 2001, s 15-28.
- 12 UIOFAL:s arkiv, rapporten *Problèmes familiaux des travailleurs*

- migrants, 1965, s 1-4.
- 13 UIOFAL:s arkiv, rapporten *Problèmes familiaux des travailleurs migrants*, 1965, s 6.
 - 14 Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London 1991, s 6-7.
 - 15 För en vidare diskussion kring etnicitet och medborgarskap i en europeisk kontext, se Aleksandra Ålund, "Etnicitet, medborgarskap och gränser", i Paulina de los Reyes, Irene Molina och Diana Mulinari (red), *Maktens (o)lika förklädnader: Kön, klass & etnicitet i det postkoloniala Sverige*, Stockholm 2002, s 283-292.
 - 16 Dessa länder var Frankrike, Belgien, Västtyskland, Nederländerna, Luxemburg, Finland, Italien, Spanien och Saarland. Saarland hade blivit ett franskt protektorat efter andra världskriget, som sedan införlivats i Förbundsrepubliken Tyskland 1957, men behandlades som ett eget, självständigt område inom CAE.
 - 17 UIOFAL:s arkiv, rapporten *Niveaux de vie dimension de la famille*, 1958, s 25-28.
 - 18 Gösta Esping-Andersen, *Three Worlds of Welfare Capitalism*, Cambridge 1990, s 9-12 och 26-29.
 - 19 UIOFAL:s arkiv, rapporten *Niveaux de vie dimension de la famille*, 1958.
 - 20 UIOFAL:s arkiv, rapporten "Measures Aimed at offsetting Family Burdens in the Netherlands", 1959, s 4.
 - 21 Sassoon 2002, s 213.
 - 22 Protokoll från UIOFAL:s kongress i Madrid 10-16 juli 1961.
 - 23 UIOFAL:s arkiv, rapporten *Le travail professionnelle des femmes mariées et en particulier des mères de famille*, 1963.
 - 24 UIOFAL:s arkiv, rapporten *Le travail professionnelle des femmes mariées et en particulier des mères de famille*, 1963.
 - 25 Diane Sainsbury, *Gender and Welfare State Regimes*, Oxford 1999, s 1-8 och 250-252.

GLOBALISERING OCH FACKLIG INTERNATIONALISM

Exemplet fönsterglasindustrin under andra hälften av 1900-talet

Fredrik Håkansson

Från början av 1600-talet till slutet av 1960-talet ökade antalet företag i världen med ett internationellt verksamhetsfält ganska jämt och förhållandevis långsamt från en handfull till drygt 7 000. År 2000 var den siffran ca 63 000.¹ Uppkomsten och utvecklingen av multinationella företag liksom avregleringen av den internationella finansmarknaden och av handeln med varor och tjänster samt ökningen av investeringsflöden över gränserna har varit explosionsartad under andra hälften av 1900-talet. Fönsterglasindustrin är mycket präglad av denna utveckling. Redan vid mitten av 1960-talet var denna en av de branscher där de utländska investeringarna var som störst. De tio största tillverkarna av glas var vid denna tid multinationella konglomerat med tillverkning av ett brett utbud av produkter inom olika branscher av industrin.² Den mindre globaliserade grenen av glasindustrin, små- och konstglas-tillverkningen, var också den bransch som kanske mekaniserats i minst utsträckning. Företrädare för glasarbetarnas yrkesinternational har, mot denna bakgrund, lyft fram tanken att internationalisering är en följd av mekanisering.³

Produkternas, finansieringens och arbetsmarknadens frigörelse från regleringar på nationell nivå är, enligt vissa betraktare, ett politiskt projekt drivet av nationalstaterna själva, vilket har placerat fackföreningar över hela världen i en defensiv position, särskilt sedan mitten av 1990-talet.⁴ Den så kallade globaliseringen har medfört allt fler attacker på de nationellt etablerade regelverken för industriella relationer och ställt de nationella fackföreningarna inför stora utmaningar. Att globalisering, multinationella företag och facklig internationalism skulle vara något nytt för det sena 1900-talet är det dock få som menar. Men det finns

röster som hävdar att det finns en skillnad mellan det sena 1900-talets internationella utveckling och den som ägde rum vid förra sekelskiftet, särskilt vad det gäller den fackliga verksamheten. Under andra hälften av 1900-talet existerade bara internationella "brevlådor" medan det vid förra sekelskiftet fanns riktiga, internationellt baserade, organisationer, menar exempelvis Richard Hyman: "Det internationella sekretariatet kan snarare benämnas internationell informationsbyrå, statistisk byrå, en internationell brevlåda, vad som behagas", medan yrkesinternationalerna "hellre borde kallas symboler för internationella federationer snarare än riktiga internationaler."⁵ I den här uppsatsen ska denna bild prövas och ifrågasättas. Vid en undersökning av fönsterglasarbetarnas yrkesinternational framträder en något annorlunda bild.

En modern relation i fokus

I det följande ska glasarbetarnas strategier gentemot multinationella arbetsgivare vid den tid då de globala marknadskrafternas intensifiering började göra sig gällande på allvar under efterkrigstiden diskuteras, nämligen från slutet av 1960-talet och drygt ett decennium framåt. Det rör sig i egentlig mening inte om fackföreningshistoria med ett internationellt perspektiv, utan om samhällshistoria där fackföreningsrörelsen är en viktig del. När kapitalets internationalisering förändrar villkoren för förhållandet mellan arbete och kapital får man anta att det också sker en förändring av strategierna inom fackföreningsrörelsen. De grundläggande frågeställningarna här handlar om synen på globaliseringen och hur den hanteras inom glasarbetarnas internationella fackliga organisation. I bästa fall kan ett bidrag lämnas till förståelsen av globaliseringens betydelse för en av den moderna tidens mest centrala relationer, dvs den mellan kapitalägare och arbetare, och hur den fackliga reaktionen har sett ut.

Internationalismens enastående mästare

Det finns inte så mycket forskning om facklig internationalism bland glasarbetare. Men däremot finns det forskning om facklig internationalism i allmänhet. Enligt exempelvis Richard Hyman har det funnits

två huvudsakliga strategier inom fackföreningsrörelsen för att möta intensifieringen av de globala marknadskrafterna. Antingen har facken försökt uppnå regleringar med hjälp av överstatliga organisationer som ILO och andra FN-organ, eller har de försökt internationalisera de traditionella fackliga metoderna genom att mobilisera arbetarnas ekonomiska intressen på sektors- och senare företagsnivå. Båda alternativen har dock byggt på en elitistisk uppifrån–och–ned-föreställning om internationalism, menar Hyman. Vanliga arbetare och fackföreningsmedlemmar har inte räknats annat än som föremål. Arbetarklassens ekonomiska och politiska organisationer har varit ”internationalismens enastående mästare” samtidig som de arbetare de representerar har varit ointresserade av internationella frågor eller rentav fiendliga till internationalism.⁶

Makt och facklig internationalism

Richard Hyman presenterar två olika förklaringsmodeller av facklig internationalism i sin diskussion av strategier i den internationella arbetarrörelsen. Den ena utgår från premisen att fackföreningar i första hand är organisationer som driver sina medlemmars kortsiktiga ekonomiska intressen. Betydelsefull facklig internationalism uppträder bara när fackföreningar inte klarar att uppnå sina mål på nationell nivå. I den här modellen spelar den växande betydelsen av multinationella företag en viktig roll. Dåvarande (1964-1983) internationella kemi, energi- och fabriksarbetarfederationens (ICF) generalsekreterare Charles Levinsons argumentationssätt anslöt till denna modell, enligt Hyman. ”De transnationella företagens storlek, strategiska kapacitet och taktiska koordinationsförmåga gjorde rent nationell fackföreningsverksamhet föråldrad”, lär Levinson ha menat.⁷

Den andra förklaringsmodellen understryker de politiska målsättningarna. Den internationella arbetarrörelsen ska enligt denna tolkning ha andra syften än de som faller inom kollektivavtalens ramar. Den internationella rörelsen anses ha en mer ”missionerande” roll där spridningen av en ideologiskt bestämd version av fackföreningsrörelsens idé, samhällsroll och syn på samhället står högst på agendan.⁸

Till viss del kan man tänka sig att det resultat man får av en undersökning av den internationella fackföreningsrörelsen bestäms av vilken del man väljer att undersöka – yrkesinternationalerna eller internationella sammanslutningar av nationella landsorganisationer. Hyman menar dock att den här uppdelningen i mångt och mycket är en skrivbordsprodukt. En organisation som lever och verkar i ett samhälle är aldrig opolitisk. I verkligheten upprätthålls inte dikotomin mellan ekonomisk och politisk funktion hos de olika internationella arbetarrörelserna.⁹

I vilket fall som helst visar fackföreningsrörelsens historia att ekonomiska och politiska skeenden inte automatiskt gör den ena stark och den andra svag. Fackföreningsrörelsen uppstod i en tid då varken organisationsrätt, rösträtt eller en stark offentlig sektor fanns; den uppstod inte för att den hade makt, utan för att den *skapade* sig makt.

Den fackliga internationalismens historiska utveckling

Historikern Marcel van der Linden identifierar tre perioder inom vilka det internationella fackliga samarbetet har tagit sig olika former. Den första perioden, 1848 till 1870-talet, betecknar han som ”subnationell internationalism” och den kännetecknas av internationella kontakter mellan lokala organisationer. Ännu fanns inga nationella fackförbund. Därefter inträder en mellanperiod fram till det att den andra perioden, 1890-talet till 1960-talet, tar vid. Denna kallar van der Linden för den ”nationella internationalismen”. Nu finns däremot nationella fackförbund och det internationella samarbetet går via dessa. Den tredje perioden har ännu inte inträtt eller utkristalliserat sig, men van der Linden förutspår vad han kallar en ”transnationell internationalism”. Denna präglas av en mycket bredare målgrupp i etnisk och professionalistisk mening. Dessutom är den gamla polariseringen mellan en ”fri” och en kristen flygel bruten och arbetsmetoderna mer gräsrotsbetonade, så att bojkotter, strejker och andra aktioner har större utrymme.¹⁰

Den fackliga internationalismens första steg

De första initiativen till ett internationellt samarbete mellan arbetarrörelser i olika länder togs under mitten av 1800-talet.¹¹ Det internationella samarbetet yttrade sig på olika sätt. Antingen gav fackföreningarna ekonomisk hjälp till strejkande i andra länder eller gjorde de motstånd mot användandet av strejkbrytare.¹²

I och med ett begynnande statligt erkännande av arbetarrörelsen från omkring 1870 kom de internationella kontakterna att avmattas, menar van der Linden. Fackföreningarna fick högre politisk status inom länderna och då avtog kontakterna mellan dem. En process inleddes som av olika anledningar knöt arbetarklassen närmare respektive nationalstat.¹³

Den andra perioden av facklig internationalism

Perioden mellan 1889 och 1903 var av stor betydelse för uppkomsten av den ”fria” internationella fackföreningsrörelsen. De strukturer som utformades under dessa år förblev i stort sett oförändrade under hela återstoden av 1900-talet.¹⁴ Det har sedermera funnits två grenar inom den internationella fackföreningsrörelsen med något olika inriktningar. Dels är det den internationella sammanslagningen av nationella landsorganisationer, vilken har varit i huvudsak inriktad på politiska frågor, och dels den internationella sammanslutningen av yrkesavgränsade fackförbund, vilka ursprungligen hade en mer ekonomisk inriktning i sin verksamhet.¹⁵

De första initiativen till ett fackligt samarbete som sträcker sig utanför den västerländska sfären togs under mellankrigstiden, men tenderade att förstärka tredje världens underordning genom att främja fackliga metoder som var illa anpassade till dess tillstånd. Den västerländska arbetarklassen hade till långt in på 1900-talet en självbild som inte omfattade andra än manliga familjeförsörjare.¹⁶ Det är klart att en sådan inställning påverkade uppfattningen om vilka arbetarna skulle solidarisera sig med och på vilket sätt. Röda fackföreningsinternationalen¹⁷ försökte rota sig i ”perifera” och ”halvperifera” länder från sin tillblivelse 1921. International Federation of Trade Unions (IFTU) följde efter ut i världen några få år senare. Den kristna fack-

föreningsinternationalen World Confederation of Labour (WCL) gjorde detsamma efter andra världskriget. Ofta fanns en naiv tro på den allmängiltiga tillämpbarheten av olika former för kollektiva förhandlingar som grundade sig på ett politiskt och juridiskt system som tillät fria arbetarorganisationer att existera och fungera, menar van der Linden. På många sätt kom västerländska fackföreningar därför att agera som agenter för kolonialismen.¹⁸

Senaste vågen av facklig internationalism

Marcel van der Linden menar att 1960-talet innebar en rad nyheter. För det första ökade de utländska direktinvesteringarna i kapitalismens kärnländer och halvperifera delar samt de multinationella företagen väldigt mycket. För det andra uppstod handelsblock.¹⁹ För det tredje utvecklades fackföreningarna i kärn- och periferiländer mycket ojämnt.²⁰

Effekterna av kalla kriget har varit tvetydiga, menar Richard Hyman.

Den gamla ideologiska polariseringen har avskaffats, vilket har skapat en potentiell kapacitet för förenat internationellt agerande men resulterat i osäkerhet beträffande den internationella fackföreningsrörelsens 'mission'. Den nya globala ekonomiska (o)ordningen skapar sannerligen ett akut behov av koordinerade fackliga motdrag. Att definiera detta har lett till nya spänningar.²¹

De europeiska fackföreningarna har mot slutet av 1900-talet blivit allt mer eurocentriska, menar Hyman och delar inte van der Lindens framtidsvision om en "transnationell internationalism".

Facklig internationalism bland glasarbetare

År 1892 grundade glasarbetare för första gången en facklig yrkesinternational och var därmed bland de första att göra så.²² Sedan dess har glasarbetarna ingått i olika internationella konstellationer med andra

yrkesgrupper och de ingår i dag i International Federation of Chemical, Energy, Mine and General Workers' Unions (ICEM).²³ Vid tiden för denna undersökning, slutet av 1960-talet till början av 1980-talet, var glasarbetarna medlemmar i International Federation of Chemical and General Workers' Unions (ICF) som daterade tillbaka till 1907.²⁴

Mellan åren 1968 och 1982 höll ICF ett antal glasarbetarkonferenser som bland annat behandlade globaliseringsfrågan och i synnerhet uppkomsten av multinationella företag och konglomerat. Dessa konferenser avsatte en rad underlag inför behandlingarna av denna fråga samt sammanfattningar av diskussionerna. Texterna innehåller närmare bestämt analyser av globaliseringen och åtgärdsförslag gentemot den. Dokumenten är att betrakta som uttryck för en diskussion som fördes inom den internationella rörelsen snarare än som handlingsprogram som faktiskt har genomförts. Materialet får därför främst sin användning som underlag för en analys av glasarbetarinternationalens *uppfattning* och *syn* på globaliseringens innebörd och konsekvenser samt hur internationalen *anser* att den bör hanteras. ICF:s dåvarande generalsekreterare Charles Levinson är mycket framträdande i materialet och har tydligt satt sin prägel på det. Detta har naturligtvis källkritiska implikationer. Richard Hyman påpekar i artikeln "Agitation, organisation, byråkrati, diplomati" att det kan vara svårt att reda ut den internationella fackföreningsrörelsens motiv genom att studera dess retorik. Det är ju föga förvånande att de vars karriärer grundar sig på internationella fackföreningsaktiviteter själva är övertygade och försöker övertyga andra om att sådana aktiviteter är värdefulla.²⁵ Vad man också ska ha i åtanke är att ICF var en yrkesinternational. Dessa har traditionellt präglats av en mer ekonomisk inriktning än de internationella sammanslutningarna av fackliga centralorganisationer, vilka har haft en mer politisk inriktning.²⁶ Detta kan naturligtvis också ha genomslag i dokumenten.

Internationalisering

Vid en internationell konferens för glasindustrisektionen 1968 framlägger generalsekreterare Charles Levinson några tankar om internationaliseringstrenden och de nya villkor den skapar för fackligt arbete.

Internationaliseringen uppfattar Levinson som inbyggd i marknadsökonomi, vilken gynnar stora företag och straffar små. De multinationella företagen härleder han till det faktum att *marknaderna* blivit internationella. Levinson sätter också internationaliseringen i samband med de föregående årtiondenas mekanisering och automatisering inom industrin. Båda fenomenen menar han har skapats av kommersialism och affärsverksamhet, men den senare var en förutsättning för den förra. Levinson betonar också att internationaliseringen består av en ökad omfattning av utländska investeringar – det är alltså inte främst exporten som ökar. Multinationella företag uppstår i en allt högre takt och det är det som utgör själva problemet. Levinson menar att det krävs en ny analys av situationen; dagens (år 1968) fackliga politik och handling börjar bli föråldrad. Han menar att fackföreningsrörelsen står inför något kvalitativt nytt och måste finna annorlunda vapen och tekniker för att bemöta kapitalets makt, inte fler av samma.

This is not merely a bit more of the same, it will have vast qualitative and structural effects on industry and derivatively in political and economic policies. As in the case of automation, the past trade union practices will not suffice, for it will demand not more of the same but different weapons and techniques.²⁷

Som övergripande svar på kapitalets internationalisering föreslår Levinson vid konferensen 1968 införandet av särskilda kommittéer för varje industrigren där internationaliseringen nått långt. Kommittéerna skulle ha två huvudsakliga uppgifter. För det första skulle de utforma strategier och taktiker för att bygga förhandlingsstyrka gentemot särskilda företag. I åtgärden ingår också att tillhandahålla teknisk assistans åt anslutna medlemmar som förhandlar med dotterbolag inom internationella koncerner. För det andra skulle de förbereda krav på företagsledningarna i moderbolagen. Att förhandla med internationella arbetsgivare centralt anses nödvändigt för en facklig motkraft av betydelse. Därför vill Levinson också undersöka vilka företag som kan tänkas sammanträffa med en ICF-kommitté och han vill utarbeta en lista med krav som inte direkt skulle resultera i arbetsgivarens avslag. Han anser det också viktigt att komma överens med större bolag om löner, eftersom dessa kan tjäna som prejudikat på mindre företag där facket kanske inte har så stora förutsättningar att förhandla.²⁸

Multinationella företag, men nationella kollektivavtal

Levinson menar också att nationella kollektivavtal hindrar handlingar av internationell solidaritet. Om en fabrik utsätts för strejk i ett land, kan det multinationella företaget fortfarande leverera produkter till kunden från en fabrik i ett annat land. Om arbetarna går ut i strejk även där, av solidaritet med arbetarna i det första landet, gör de sig skyldiga till avtalsbrott. Det är på så sätt svårt för vissa fackföreningar att utvidga sitt handlingsprogram internationellt.

På konferensen 1968 diskuterades också det faktum att det i olika länder förekom skilda avtalsförhandlingar med ett och samma multinationella bolag. Ofta var dessa förhandlingar också av olika art, så att det i ett land var fråga om regionalt avgränsade förhandlingar och i ett annat om branschmässigt avgränsade. Det krävs således en internationell samordning så att alla berörda fackföreningar i olika länder förhandlar gemensamt och på samma sätt med en gemensam multinationell arbetsgivare.²⁹

Levinson menar att de multinationella företagen oftast består av ett holdingbolag i något skatteparadis, exempelvis Schweiz, och en rad dotterbolag i olika länder. När ett dotterbolag i exempelvis Hollandska säljer en produkt till en kund i till exempel Sverige, säljer det först produkten till holdingbolaget till självkostnadspris och betalar således ingen skatt. Sedan säljer holdingbolaget produkten vidare till den svenska kunden med påslag, och eftersom skattesituationen i det land som holdingbolaget finns i vanligtvis är mycket gynnsam gör bolaget som sådant en större vinst. Detta förfarande gör det också mycket svårt för de lokala fackföreningarna att hålla koll på dotterbolagens och de enskilda fabrikenas ekonomiska resultat, eftersom vinsten aldrig registreras där.

Det finns också redogörelser i källmaterialet för strategier gentemot konkreta multinationella företag. Dessa strategier är av tre slag: stöd till fackförbunden vid förhandlingar och konflikter, informationskampanjer samt tidsintegrering av de nationella kollektivavtalen. Stödet till fackförbunden består av sammanställningar av bakgrundsinformation vid förhandlingar samt internationella solidaritetshandlingar som sympatistrejker i andra länder i de fall det är möjligt med hänsyn till nationella förhållanden. Tanken finns också att på något sätt förhindra arbetsgivaren från att utnyttja produktionsflytt som vapen i händelse av

konflikt. Informationskampanjerna går ut på att informera om företagens antisociala praxis i olika sammanhang och motverka den positiva image företagen skapar hos allmänheten genom olika former av reklam och som är till förfång för fackföreningarna. Tidsintegreringen av de nationella kollektivavtalen, slutligen, handlar om att anpassa de datum då avtalen löper ut i olika länder så att ett internationellt samarbete och solidaritetshandlingar blir möjliga.³⁰

Ny teknologi

Vid en glasindustrikonferens 1982 behandlas den situation av överkapacitet inom planglasindustrin som uppstått i Västeuropa under 1970-talet, och som förväntas leda till fabriksnedläggelser och arbetslöshet. Överkapaciteten anses huvudsakligen ha orsakats av införandet av floatglastechniken, vilken uppfunnits av den brittiska tillverkaren Pilkington. Samtidigt har efterfrågan på marknaden minskat eftersom konjunkturen inom byggnadsindustrin är låg och försäljningen av europeiska bilar lider av konkurrensen från japanska bilföretag. Utbredningen av floatglasmetoden begränsas dock inte enbart till Västeuropa, utan den införs också i Nord- och Sydamerika, Östasien och de östeuropeiska staterna samt Turkiet. Särskilt den östeuropeiska produktionen uppfattas förstöra förutsättningarna för den inhemska produktionen i Nordamerika och Västeuropa. Konferensen riktar kritik mot denna östliga förskjutning av produktionen och menar att västliga arbetare blir lidande för vad som kallas "Öst-Väst 'avspänningen'". Den flytt av västerländskt kapital och västerländsk teknologi till Östeuropa som sker vid den här tiden (1970-talet) kallar man inom ICF för "Vodka-Cola-samarbeten". Detta samarbete går ut på att de västeuropeiska multinationella företagen överför produktionen till de östeuropeiska kommunistländerna. De slipper då de västeuropeiska fackföreningarna och får istället att göra med statligt kontrollerade sådana som saknar strejkrättigheter och inte kan driva upp lönekostnaderna. Staten möjliggör samtidigt återexport till partnerbolagen som sedan tar hem vinsterna på de västeuropeiska marknaderna. ICF:s kritik mot detta handlar i huvudsak om fabrikernas förfall i väst och

förtrycket av genuina fackföreningsrättigheter i öststaterna. Dessa ”Vodka-Cola-samarbeten”, som glasarbetarna talar om, pekar också på den internationella ekonomins betydelse för avspänningen mellan öst och väst under Kalla krigets slutfas.³¹

Slutsatser

Konferensmaterialet ger vid handen att det internationella intresset och tänkandet hade en definitiv hemvist inom fönsterglasarbetarnas internationella organisation och hos dess ledare. Det går alltså inte att förneka att dessa, med Richard Hymans ord, har varit ”internationalismens enastående mästare”, och det är möjligt att det fanns ett uppifrån-och-ned-perspektiv i rörelsen.

Det är också tämligen klart att man inom ICF uppfattade internationaliseringen som avhängig marknadsekonomins verkningsätt och ett utslag av den kapitalism som under de föregående decennierna också gett upphov till mekanisering och automatisering. Det politiska projekt som betraktare under senare tid har tyckt sig se bakom marknadskrafternas globala intensifiering är ett synsätt som ännu inte tycks ha gjort sig gällande.

Det fanns också en grundsyn i generalsekreteraren Charles Levinsons uttalanden som handlade om att det var något radikalt nytt som fackföreningsrörelsen hade att göra med under 1960-talet. I så måtto ger materialet stöd åt Marcel van der Lindens periodisering, i vilken 1960-talet utgör ett brott och innebär en tydlig förändring av både industriell och facklig internationalism. Därför menade han att det behövdes annorlunda fackliga metoder än de som dittills använts.

Glasarbetarkonferensen pekade också på en östlig förskjutning av västerländskt kapital och västerländsk teknologi under 1960-talet, vilken ledde till nedläggande av fabriker och uppkomsten av arbetslöshet i väst och utnyttjande av en orättfärdig arbetarsituation i öst. Denna kritiserade trend kallades inom ICF för ”Vodka-Cola-samarbeten”. De multinationella företagen var också svåra att hålla koll på för fackföreningarna eftersom de skatteplanerade och redovisade sina vinster i moderbolagen.

Internationell samordning av avtalsförhandlingar var den metod som framträdde i materialet med störst tyngd. Levinson pekade särskilt på vikten av centrala förhandlingar med arbetsgivarna, eftersom det var där de viktiga besluten fattades inom det multinationella företaget. I det sammanhanget var det också viktigt att lyfta fram att han oftast betraktade de nationella kollektivavtalen som en black om foten. Poängen i många av de diskussioner som skymtar fram i källmaterialet är att fackföreningarna måste kunna agera på samma internationella grund som företagen. De fick inte ha begränsningar som de multinationella företagen saknade. Det dög inte att lyda under enskilda staters lagstiftning eller nationellt bestämda avtal. Sådana måste fackföreningarna befria sig ifrån, menade man inom ICF.

Inom ICF fanns alltså en förståelse av globaliseringens konsekvenser som något hotfullt. Å 1969 organiserade ICF också en internationell facklig aktion gentemot det multinationella fönsterglasföretaget Saint-Gobain. Det är därför svårt att se att denna internationella organisation inte var mer än en brevlåda.

Noter

- 1 Bruce Mazlish, *The New Global History*, London och New York 2006, s 35 f.
- 2 "Multi-national Corporations and Conglomerates", 1968 (opubl.), s 4, box 193, ICF:s arkiv, IISG.
- 3 Charles Levinson, "Multi-national Corporations and Conglomerates", 1968 (opubl.), s 1, box 193, ICF:s arkiv, IISG.
- 4 Richard Hyman, "Agitation, organisation, byråkrati, diplomati. Motsägelsefulla strategier i den internationella arbetarrörelsen", *Arbetshistoria* 2004:1-2, s 24 f.
- 5 Hyman 2004, s 20. H. citerar Losovsky, *The World's Trade Union Movement*, London NMM (?).
- 6 Hyman 2004, s 25.
- 7 Hyman 2004, s 19.
- 8 Hyman 2004, s 19.
- 9 Hyman 2004, s 20.
- 10 Marcel van der Linden, "FFI vid skiljevägen: En historisk tolkning", *Arbetshistoria* 2004:1-2, s 12 ff.
- 11 Lars Olsson, "Labor Movements, history of", *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, s 8195.
- 12 Linden 2004, s 7.
- 13 Linden 2004, s 8.
- 14 Linden 2004, s 9.
- 15 Linden 2004, s 10 och Hyman 2004, s 17.
- 16 Linden 2004, s 6.
- 17 Röda fackföreningsinternationalen var en facklig huvudorganisation knuten till Komintern och verksam 1921-1937 (NE).
- 18 Linden 2004, s 11.
- 19 Dvs. tullunioner och frihandelsområden. Framväxten av handelsblock betecknas därför ibland med ordet "regionalisering", och då avser man ökad internationell handel inom ett begränsat geografiskt område.
- 20 Linden 2004, s 12 f.
- 21 Hyman 2004, s 19.
- 22 Linden 2004, s 9.
- 23 <<http://www.icem.org/>> 2007-03-20.
- 24 <<http://www.iisg.nl/archives/en/files/i/10751845.php>> 2007-03-20.
- 25 Hyman 2004, s 20.
- 26 Tex Linden 2004, s 10.
- 27 "Multi-national Corporations and Conglomerates", 1968 (opubl.), s. 2, box 193, ICF:s arkiv, IISG.
- 28 "Development of Action Programme", ICF:s arkiv, box 193, IISG.
- 29 "Development of Action Programme", ICF:s arkiv, box 193, IISG.
- 30 "Koordinering av internationella avtalsförhandlingar och strejkkaktioner", IISG, ICF:s arkiv, box 194.
- 31 "Elaboration of an ICF policy to meet the challenge of the multi-national corporations in the Glass Industry through parallel coordination of international collective bargaining and cooperation among ICF affiliates", ICF:s arkiv, box 193, IISG.

ARBETE, NORMER OCH VÄRDERINGAR

TURORDNING UTAN TURORDNINGSGREGLER

Uppsägningar på grund av arbetsbrist vid
Svenska tobaksmonopolet, 1915-1921

Tobias Karlsson¹

Sedan 1974 regleras uppsägningar på grund av arbetsbrist av lagen om anställningsskydd. Denna lag inskränker arbetsgivarens frihet att välja vem som ska sägas upp. Om fack och arbetsgivare inte kommer överens om annat bestäms turordningen av senioritetsprincipen, ofta sammanfattad 'sist in, först ut'. Denna princip var ingalunda okänd före lagens tillkomst. I Saltsjöbadsavtalet från 1938 angavs att, i fall då arbetstagare besatt samma lämplighet och skicklighet, skulle den med längst anställningstid få behålla jobbet. Aktuell forskning har visat att anställningstiden fungerade som turordningskriterium i enskilda kollektivavtal också före 1938.² Denna forskning har i viss mån förändrat bilden av den svenska arbetsmarknaden under mellankrigstiden. I många avtal saknades emellertid formella anvisningar om hur övertalighet skulle hanteras och även där anvisningar fanns lämnades ofta utrymme för tolkningar. För att få klarhet i hur personalneddragningar genomfördes i praktiken krävs därför studier på industri- och företagsnivå, något som i stort sett saknas i såväl den svenska som internationella forskningen.

I den här uppsatsen studeras hur ledningarna för Svenska tobaksmonopolet och Svenska tobaksindustriarbetareförbundet såg på turordningskriterier vid uppsägningar före och under depressionsåret 1921. Tobaksmonopolet är ett exempel på ett företag som saknade explicita turordningsregler men som samtidigt hade en ambitiös personalpolitik i andra avseenden. I litteraturen har det, med visst fog, beskrivits som ett pionjärföretag som införde personalpolitiska program som senare blev allmän praxis på den svenska arbetsmarknaden.³

Turordning vid uppsägningar i teori och praktik

Humankapitalteorin används ofta som utgångspunkt för att förklara turordningen vid uppsägningar.⁴ Teorin säger att särskilda hänsyn kommer att tas till arbetare med företagsspecifika färdigheter eftersom de är kostsamma att ersätta vid en eventuell ökning av arbetskraftsbehovet i framtiden. Och eftersom företagsspecifika färdigheter förvärvas genom erfarenhet har senioritetsprincipen ofta betraktas som en naturlig tumregel. Senare forskning har emellertid visat att 'sist in, först ut' ingalunda är ett självklart mönster vid övertalighet. Lorne Carmichael har exempelvis argumenterat för att det ofta är mest rationellt för arbetsgivare är att använda lågkonjunkturer för att lära upp unga arbetare så att de är produktiva när efterfrågan så småningom återhämtar sig.⁵ Svagheten i Carmichaels analys är att den inte tar hänsyn till hur upplärning av ny arbetskraft går till. En som ägnat denna aspekt större intresse är Lester Thurow, en amerikansk ekonom verksam utanför den neoklassiska traditionen. Thurow har pekat på seniora arbetare inte bara deltar i den direkta produktionen utan också spelar en viktig roll i inskolningen av ny arbetskraft.⁶ Om arbetsgivaren säger upp trottjänare i situationer med arbetsbrist kommer seniora arbetare inte att vilja medverka i överföringen av kunskaper och färdigheter. De seniora arbetarna besitter alltså en viktig maktresurs som arbetsgivaren måste ta hänsyn till. Genom att koppla anställningsskyddet till anställningstiden kan arbetsgivaren försäkra sig om de seniora arbetarnas lojalitet och samarbetsvilja.

Detta kontrakt mellan arbetsgivaren och de seniora arbetarna bygger emellertid på att företagets produktionsteknologi är oförändrad. Om det sker teknologiska förändringar blir förutsättningarna annorlunda. De seniora arbetarnas kunskaper och färdigheter blir då helt eller delvis obsoleta och deras förhandlingsposition försvagas. Arbetsgivaren får i detta läge ett incitament att bryta den överenskommelse som tidigare gällt. Edward Lazear menar att det förväntade mönstret vid nedskärningar som motiverats av teknologisk förändring är att de yngsta och de äldsta arbetarna sägs upp.⁷

Det är väl belagt empiriskt att fackföreningar i allmänhet strävar efter en strikt tillämpning av senioritetsprincipen vid uppsägningar. Det finns flera tänkbara förklaringar till varför så är fallet. I sammanhang då föreningsrätten inte är självklar och det föreligger en risk för att arbetsgivaren ska använda arbetsbrist som en förevändning för att göra sig av med fackligt anslutna arbetare ter sig en strikt tillämpning av 'sist in, först ut' som en önskvärd norm. På så vis minskar arbetsgivarens

utrymme att diskriminera. Givet att fackföreningars mål är att åstadkomma bästa möjliga arbetsvillkor, i vid mening, för sina medlemmar och att deras verktyg är att kontrollera arbetskraftsutbudet kan man också förvänta sig att fackföreningar ogillar kriterier som skicklighet, lämplighet och produktivitet. Om arbetare selekteras utifrån vad de presterar som individer ökar risken för inbördes konkurrens, vilket försvagar den fackliga organisationen och leder till lägre löner på sikt. Visserligen gynnas inte alla medlemmar i en fackförening av senioritetsprincipen men de äldre medlemmarna har, i kraft av sin erfarenhet, sannolikt en starkare position och kan dessutom dra fördel av att 'sist in, först ut' är en variant av den mer allmänt förekommande köetiken ('först till kvarn får först mala').⁸

Mycket talar för att 'sist in, först ut' också är en sedan lång tid tillbaka etablerad rättvisenorm på den svenska arbetsmarknaden. I en samling kollektivavtal publicerad av Kommerskollegium 1908 var anställningstiden det enda förekommande turordningskriteriet.⁹ Drygt två decennier senare, 1931, konstaterade den offentliga utredningen om arbetslöshetens orsaker att anställningstiden ofta användes som en modifierande princip vid övertalighet även där detta inte stipulerades i kollektivavtal; arbetare med långa anställningstider undantogs innan turordningen etablerades.¹⁰ Samma utredning konstaterade att fackföreningarna inte var nöjda med denna praxis – de strävade, med viss framgång om man får tro utredarna, efter en strikt tillämpning av 'sist in, först ut'. En systematisk undersökning av förekomsten av turordningsregler i kollektivavtal genomfördes av LO in mitten av 1930-talet.¹¹ Av 40 fackförbund, svarade 14 att anställningstiden var det enda kriteriet som uppgavs i deras kollektivavtal. Ofta var senioritet också kopplat till företräde till nyanställning. Utöver de 14 fackförbund med kollektivavtal där anställningstiden uttryckligen omnämndes uppgav 12 förbund att de förordat detta kriterium när de haft möjligheten att förhandla om turordningen med arbetsgivarparten.

Anställningstiden var emellertid inte det enda kriterium som omnämndes i LO-utredningen. Fem förbund uppgav att deras avtal föreskrev att hänsyn skulle tas till arbetares försörjningsbörda. Ytterligare åtta förbund uppgav att någon form av behovsprincip *de facto* tillämpades i deras bransch. Belägg för detta har också påträffats av Eva Blomberg i gruvbolaget LKAB:s arkiv.¹² Företagsinterna handlingar visar att LKAB under 1930-talskrisen tillämpade inte mindre än 12 kriterier för att fastställa turordningen vid övertalighet.¹³ Flertalet av dessa innebär någon form av prövning av arbetares behov av en anställ-

ning. Värt att notera är att LKAB hade stora bekymmer med en hög personalomsättning. För att komma tillrätta med detta problem gav företagsledningen företräde till arbete till gifta arbetare, med resultatet att knappast några ogifta arbetare fanns kvar i företagets tjänst efter depressionen i början av 1930-talet.

Det bör framhållas att behovsprincipen vid fördelning av arbete hade en tydlig könsdimension. Under mellankrigstiden, framförallt efter att riksdagen erkänt gifta kvinnors rätt att inneha statliga tjänster 1923, hävdade många debattörer att jobb borde förbehållas gifta män.¹⁴ Dessa idéer hade förespråkare i skilda politiska läger och utgjorde en betydande minoritet i riksdagen. Formellt sett handlade debatten om hur staten skulle agera som arbetsgivare men de som hävdade de gifta männens företrädesrätt till arbete hoppades uttryckligen att staten skulle kunna tjäna som en förebild för det privata näringslivet. Frågan kom också att diskuteras inom fackföreningsrörelsen. I kollektivavtalen finns inte många exempel där kön och civil status anges som turordningskriterier – vilket i och för sig inte är särskilt förvånande med tanke på den utpräglade könsarbetsdelningen, det uppstod helt enkelt sällan situationer där arbetsgivare hade att välja mellan att göra sig av med manlig eller kvinnlig arbetskraft eftersom män och kvinnor sällan återfanns i samma yrken. Att gifta och ogifta kvinnor hade samma typ av jobb var förstås vanligare men det är oklart i vilken betydelse civil status hade i praktiken. När utredningen om gifta kvinnors förvärvsarbete 1935 frågade arbetsgivare om giftermål var en orsak för avsked svarade få företrädare för industriföretag jakande.¹⁵ Utredarna noterade emellertid att frånvaron av en sådan praxis kan ha haft sin förklaring i att kvinnor lämnade sina anställningar, frivilligt eller på grund av omgivningens tryck, i samband med familjebildning. Utredarna påpekade också att gifta kvinnor kan ha löpt särskilt stor risk att bli uppsagda i situationer med arbetsbrist.

Tobaksmonopolet och arbetarna

Det företag som studeras i denna uppsats skapades genom ett riksdagsbeslut 1914. Det omedelbara syftet med monopoliseringen av tobaksindustrin var att finansiera upprustningen av försvaret. Utsikterna om att i framtiden ha endast en arbetsgivare oroade tobaksarbetarna,

framförallt om detta företag ägdes och styrdes av privata intressen.¹⁶ Tidigare kunde arbetarna alltid vända sig till en annan arbetsgivare om de blivit avskedade eller upplevde sig dåligt behandlade. I och med monopoliseringen skulle denna sortimöjlighet försvinna. Tobaksarbetarnas fackförening hade redan några år tidigare vänt sig till Kommerskollegium och till regeringen med sina farhågor. Facket krävde att staten skulle garantera att den framtida arbetsgivaren agerade på ett hänsynsfullt sätt gentemot arbetarna, helst ville facket att staten skulle ha det direkta ansvaret för bolagets skötsel. De fackliga kraven framfördes i en riksdagsmotion av en grupp socialdemokrater.¹⁷ Där underströks vikten av goda relationer mellan det framtida företaget och tobaksarbetarna. Vidare menade motionärerna att tobaksarbetarna borde få samma förmåner ifråga om exempelvis löner, pensioner, semester, sjukförsäkring, medinflytande och anställningstrygghet som statstjänstemän. Anställningstryggheten motiverades för övrigt med ett resonemang som var påfallande likt senare tiders humankapitalteori: de som arbetade i ett monopolföretag besatt särskilda färdigheter som var svåra att ersätta, påpekade motionärerna.

Den socialdemokratiska motionen mottogs positivt av riksdagen. Visserligen bestämdes att Tobaksmonopolet skulle drivas i aktiebolagsform men den ursprungliga regeringspropositionen reviderades på flera punkter i arbetarvänlig riktning.¹⁸ I kontraktet med det nya företaget stipulerades bland annat att monopolet, ”så långt det var möjligt”, skulle sysselsätta de som tidigare arbetat i industrin.¹⁹ Under en övergångstid hade de som inte fick plats rätt till kompensation. De statliga representanterna i företagsstyrelsen hade också instruktioner om att behandla arbetarna ”med den särskilda hänsyn som kommer från bolagets position som den enda arbetsgivaren inom tobaksindustrin”.²⁰ I kontraktet framhölls emellertid också att företaget skulle drivas så rationellt som möjligt – när allt kommer omkring var ju dess syfte att stärka statskassan. I den debatt som föregick monopoliseringen hade också rationaliseringspotentialen framhållits.²¹

Redan före monopoliseringen var relationerna mellan arbetsgivare och fackförening väl utvecklade inom tobaksindustrin. Det första riktäckande kollektivavtalet, som slöts 1904, innehöll bestämmelser om en förlikningsnämnd med representanter från båda parter. Arbetsledningsrätten kommenterades inte i avtalet från 1904 utan stadfästes i kollektivavtal först senare efter påtryckningar från SAF. I det avtal omfattande cigarrarbetare som slöts 1914 erkändes arbetsgivarens rätt att leda och fördela arbetet och att fritt anta och avskeda arbetskraft under

förutsättning att arbetarnas föreningsrätt respekterades, i enlighet med den så kallade Decemberkompromissen.²² I förhandlingar med det nystartade monopolet lyckades fackföreningen flytta fram sina positioner något. Formuleringen om arbetsledningsrätten kvarstod men förmännens handlingsfrihet inskränktes. Om arbetarna ansåg att avsked skett på felaktiga grunder fick de rätt att framföra klagomål; i ett första steg till fabriksledningen och i ett andra steg till företagsledningen.²³ Denna bestämmelse var av allt att döma ämnad att tillämpas i fall då arbetare hade blivit avskedade på grund av misskötsel och dylikt, inte vid uppsägningar på grund av arbetsbrist. En inskränkning av arbetsledningsrätten i det senare avseendet återfinns emellertid i 1919 års avtal. Där föreskrevs att företagsledningen i situationer med tillfällig arbetsbrist i skulle förkorta arbetstiden, för att på så vis undvika uppsägningar.²⁴ Däremot inkluderades aldrig turordningsregler i tobaksindustrins kollektivavtal, vare sig före eller efter monopoliseringen.

Det tidiga 1900-talets tobaksindustri bestod av fem produktionsgrenar: (1) cigarrer och cigarr-cigarett, (2) cigaretter, (3) röktoak, (4) tuggtobak och (5) snus. Dessa produkter skilde sig inte bara åt beträffande hur de konsumerades, de producerades också på olika sätt. Såväl råtoakens kvalitet som tillverkningsprocedurer, maskiner och verktyg skilde sig åt. Vid tidpunkten för monopoliseringen hade flera arbetsmoment inom cigarett- och snusproduktion mekaniserats men tillverkningen av cigarrer och cigarr-cigarett, som stod för merparten av sysselsättningen, var fortfarande manuell. Arbetsdelningen var emellertid långt driven. Det fanns flera distinkta yrkesgrupper som arbetade med råtoakens beredning (exempelvis tobakssorterare, tobaksfuktare, däcksmakerskor och striperskor); själva tillverkningen sköttes av cigarrmakare (eller cigarr-cigarettmakare); sortering, kvalitetsbedömning och paketering av den färdiga produkten av sorterare. Därtill kom arbetare som tillverkade cigarrlådor (lådstiftare och klistrare). Av tradition ansågs cigarrmakarna och sorterarna vara de mest kvalificerade yrkesgrupperna i cigarrfabrikerna.²⁵ Lärningar i dessa yrken fick arbeta i omkring tre år med lägre ackord innan de ansågs som utlärdade och fick full lön.²⁶

Ursprungligen hade tobaksarbete betraktats som en manlig domän men arbetskraftens könssammansättning förändrades avsevärt under 1800-talets gång.²⁷ Vid sekelskiftet 1900 var kvinnorna i majoritet och i början av 1920-talet utgjorde de ungefär 80 procent av arbetsstyrkan. Störst var kvinnodominansen inom cigarr- och cigarr-cigaretttillverkning. Även inom de olika branscherna var arbetsuppgifterna könsskodade. De få män som fanns kvar på cigarrfabrikerna i början

av mellankrigstiden var antingen cigarrmakare eller lagerarbetare. I det tidigare så statusfyllda sorteringsarbetet fanns vid det här laget bara kvinnor. Tillverkningen av cigarr-cigarett var också helt kvinnodominerad. Feminiseringen av tobaksarbetet avspeglade sig tydligt i fackföreningens medlemsrullor. I samband med monopoliseringen var kvinnliga arbetare fackligt anslutna i samma utsträckning som manliga arbetare.²⁸ Trots detta fortsatte fackföreningen att styras av män.²⁹ Underrepresentationen av kvinnor i de beslutande organen var påfallande. Endast en kvinna valdes exempelvis in i förbundets styrelse vid kongressen 1918.³⁰

Före depressionen

Monopoliseringen av tobaksindustrin innebar i sig en omfattande strukturrationalisering. Fem fabriker lades ned omedelbart och antalet anställda reducerades med närmare en fjärdedel (från 4680 till 3589). Hur turordningsregler och företrädesrätt till arbete bestämdes i samband med monopoliseringen har jag inte undersökt närmare. Troligtvis handlade diskussionen i samband med företagets födelse huvudsakligen om vilka arbetsställen som skulle vara kvar och vilka som skulle läggas ned. Det fanns dock en senioritetsnorm för beräkning av ersättning för förlorad sysselsättning. Storleken på den av riksdagen beslutade ersättningen för övertaliga tobaksarbetare styrdes delvis av anställningstiden. I den mån det nya företagets ledning hade att avgöra vilka arbetare som skulle få stanna kvar och vilka som skulle få gå fanns det alltså incitament att behålla dem som verkat länge inom industrin.

Tobaksmonopolets tidiga historia präglades av det första världskriget. Krigssituationen innebar att det var svårt att få tag på råtabak och andra insatsvaror. Mot slutet av kriget, närmare bestämt i juni 1918, blev situationen så allvarlig att företagsledningen varslade om personalnedskärningar. Ledningen lovade vid detta tillfälle att skydda äldre och handikappade arbetare. I första hand berördes arbetare som var anställda på tillfällig basis. Samtidigt meddelades att de tillfälligt anställda som ej blev uppsagda hädanefter var att betrakta som ordinarie.³¹

Åren efter krigsslutet präglades av fortsatt stark efterfrågan och allteftersom råvarusituationen förbättrades blev det möjligt för Tobaks-

monopolet att expandera. På enskilda orter kunde dock neddragningar förekomma till följd av ändrad produktionsinriktning och mekanisering. Stängningen av snusfabriken i Charlottenberg 1919 innebar exempelvis att ett antal arbetare som var involverade i tillverkning av lådor och kartonger blev övertaliga. Liksom 1918 betonade företagsledningen sitt sociala ansvarstagande; denna gång hävdades att ”särskilt ömmande omständigheter” gjort att en arbetare som led av benröta skyddats från arbetslöshet.³² Men huvudprincipen var, meddelade den lokale fabriksföreståndaren att ”de yngre och senast anställda i denna produktionsgren” skulle sägas upp.³³ Innebörden av formuleringen ”denna produktionsgren” missuppfattades emellertid av den förman som skulle verkställa beslutet. Denne trodde att låd- respektive kartongtillverkning skulle betraktas som skilda turordningskretsar, vilket inte var fallet. Följden blev att några lådtillverkare med relativt långa anställningstider förlorade sina jobb samtidigt som motsvarande antal kartongtillverkare med kortare anställningstider fick vara kvar. Inför fackföreningens protester medgav företagsledningen misstaget men betraktade det som överspelat när även kartongtillverkarna ifråga något senare blev uppsagda.

Efterspelet till stängningen av Charlottenbergfabriken är inte det enda exemplet som visar att det fanns en oskriven senioritetsnorm vid Tobaksmonopolet. I november 1920 anklagades företagsledningen återigen för att ha struntat i att ta hänsyn till anställningstiden vid en personalneddragning.³⁴ I sitt svar hänvisade företagsledningen till den ansvarige förmannen och menade att senioriteten följts så länge arbetarna besatt de kvaliteter som krävdes för att göra ett gott jobb. Förmannen uppgavs ha sagt upp de två arbetarna med de kortaste anställningstiderna, trots att de hade de bästa vitsorden. De övriga uppsagda arbetarna ansågs brista i pålitlighet och sakna förmåga till självständigt arbete. Enligt förmannen hade en av dem varit ”oregelbunden i arbetet”. Företagsledningens brev avslutades med följande tillkännagivande:

Vi äro fullt ense med eder, att de sist anställda arbetarna vid inträdande arbetsbrist först böra uppsägas. Däremot nödgas vi bestämt fasthålla vid att i fall som ovan först avskeda dem, som i arbetet visat sig mindre lämpliga beträffande duglighet och pålitlighet än senare anställda arbetare.³⁵

Ett par dagar senare kom emellertid en rättelse där ovanstående lydelse ändrats till:

Vi äro fullt ense med Eder, att, då ingen åtskillnad kan göras vid i arbetet ådagalagd arbetsförmåga och uppförande, de sist anställda arbetarna vid inträdande arbetsbrist först böra uppsägas.³⁶

Bakgrunden till varför denna rättelse gjordes är inte känd men klart är att senioritetsprincipen gavs mindre tyngd, till förmån för kriterierna arbetsförmåga och uppförande, i det senare brevet.

Turordningen vid uppsägningar blev återigen föremål för diskussion i samband med att arbetsstyrkan vid snusfabriken i Göteborg skars ned i december 1920.³⁷ Fackföreningen klagade över att den lokale fabriksföreståndaren inte hade tagit hänsyn till anställningstid och krävde att två manliga arbetare skulle återanställas. Även vid detta tillfälle tillkännagav företagsledningen sin principiella inställning: om man tvingades välja mellan två arbetare som ifråga om skicklighet och lämplighet var likvärdiga så skulle anställningstiden vara det utslagsgivande kriteriet. Men ifråga om det aktuella fallet menade företagsledningen att de uppgifter som utförts av de två arbetare med kortare anställningstid som fått behålla sina jobb inte kunde utföras av de två arbetare som facket ville få återanställda. En av de kvarhållna arbetarna ansvarade för att sätta ihop en reservkvarn, den andra hade tidigare jobbat som mjölnare och påstods utföra arbete av ”särskild natur”.

Massuppsägningarna 1921

De första tecknen på en annalkande lågkonjunktur anades 1920. Företagsledningen noterade hur lagren växte med en oroväckande hastighet och man försökte avbryta ett ingånget importavtal med en tysk leverantör.³⁸ Konjunkturedgången tilltog i styrka under våren 1921. Särskilt försäljningen av cigarrer rasade och i mars varslades om en storskalig personalnedskärning.³⁹ Den verkställande direktören, Oscar Wallenberg, meddelade i ett brev till fackledningen att inte mindre än 400 kvinnliga arbeterskor skulle sägas upp, vilket motsvarade ungefär 7 procent av företagets arbetsstyrka. Efter förhandlingar med facket bestämdes att nedskärningen skulle drabba ”de yngsta av de sist anställda” vid cigarrfabrikerna.⁴⁰ Turordningen baserades alltså både på ålder och på anställningstid. Det var nästan enbart kvinnor som berördes, vilket reflekterar arbetskraftens könsammansättning. Det

fanns vid denna tidpunkt knappast några yngre manliga arbetare inom cigarrfabrikationen. Utfallet förefaller ha betraktats som acceptabelt av Tobaksarbetareförbundet och föranledde inte några interna protester.

Nedskärningarna på våren 1921 var inte endast orsakade av den vikande efterfrågan på cigarrer. Under året levererades och installerades 80 maskiner för cigarrtillverkning som inköpts i USA. Maskinerna för-
enklade arbetet i cigarrfabrikerna och lärotiden förkortades från år till månader och veckor. Cigarrmakarnas yrkesskicklighet behövdes i allt mindre utsträckning. Maskinerna hade också en stor arbetskraftsbesparande potential. Emedan en cigarrmakare för hand kunde tillverka ungefär 35 cigarrer i timmen kunde maskinen, som bemannades av tre arbetare, tillverka 400. Detta innebar att endast omkring en fjärdedel av arbetskraften behövdes för att tillverka samma mängd cigarrer som tidigare.⁴¹

Ytterligare en storskalig personalnedskärning aviserades därför i september.⁴² Nu ville Tobaksmonopolet skära även i den andra änden av åldersfördelningen. Men att göra sig av med seniora arbetare var inte lika enkelt som att säga upp unga kvinnor. De äldre arbetare som berördes av höstens nedskärning – 62 män (över 60) och 114 kvinnor (över 55) – blev permitterade i väntan på att bolagsstämman skulle fatta beslut om inrättandet av ett pensionssystem.

I september aviserades också permanenta uppsägningar av ungefär samma storleksordning som i april. Fyra turordningskretsar identifierades: manliga lagerarbetare under 25 år; manliga lagerarbetare mellan 25 och 35; kvinnliga arbetare under 25 år samt kvinnliga arbetare mellan 25 och 35. Sett till antalet individer berörde de permanenta uppsägningarna i första hand kvinnor yngre än 25 år (136 av 184 uppsägningar). I detta avseende följdes samma mönster som vid massuppsägningarna i april. I ett annat avseende var mönstret annorlunda: företagsledningen sade inget om att anställningstiden skulle påverka turordningen. Reaktionerna från fackets sida blev skarpa. Så här formulerade sig exempelvis förbundets förtroendeman Albin Kindstrand i ett brev skrivet efter det att uppsägningarna verkställts:

Som vi tidigare meddelat Herr Holsti råder bland arbetarna ett starkt missnöje med anledning av nu senast vidtagna avskedanden vid Tobaksmonopolet. Särskilt riktar sig missnöjet mot att allmän praxis vid avskedanden icke blivit iakttagen i det vuxna arbetare med långvarig anställning blivit avskedade. Även riktar sig missnöjet mot att avskedade lagerarbetare blivit ersatta med manliga cigarrarbetare, av vilka en del äro olämpliga för sådant arbete, till vilket man även

överfört särskilt skickliga handarbetare. Av hittills inkomna förteckningar över de avskedade visa flertalet en längre anställningstid.⁴³

Som framgår av ovanstående citat upprördes arbetarna inte bara över företagsledningens brott mot senioritetsprincipen, det förefaller också ha funnits en föreställning om turordningskretsar (även om själva termen inte användes). Arbetare med olika yrken, såsom cigarrarbetare och lagerarbetare, skulle inte ställas mot varandra vid en personalneddragning. Intressant att notera är att skrivelsen avslutades med en anklagelse om att företagsledningen diskriminerat utlandsfödda arbetare.⁴⁴ Det handlade framförallt om de danskar som var anställda vid Malmö Cigarrfabrik. Fackets tydliga ställningstagande för de utländska arbetarna kan ses mot bakgrund av att organisationen hade starka historiska band med sin danska motsvarighet.⁴⁵

I sitt svar på Kindströms skrivelse förnekade företagsledningen inte brottet mot senioritetsprincipen och förklarade att man istället hade tagit hänsyn till ”försörjningsbörda och familjesituation”, ålder och eventuella handikapp.⁴⁶ I fall där dessa kriterier inte kunde ge klar vägledning hade företaget beaktat arbetarens yrkesmässiga skicklighet. Omplaceringen av cigarrarbetare till lagerarbete motiverade företagsledningen med att de som tidigare jobbat på lagret inte var yrkeslärd och besatt överlägsen fysisk styrka och därför hade bättre utsikter att finna andra sysselsättningar än de fysiskt svaga cigarrarbetarna. Anklagelsen om diskriminering av utländsk arbetskraft tillbakavisades.

Exakt vad som åsyftades i begreppen ”försörjningsbörda och familjesituation” och om dessa kriterier verkligen tillämpades eller snarast var en del av företagsledningens retorik är inte helt klarlagt. En kvantitativ undersökning av material från Tobaksmonopolets Malmöfabrik tyder inte på att gifta kvinnor löpte större risk att bli uppsagda. Överhuvudtaget kan man inte skönja någon diskussion om gifta kvinnors rätt till förvärvsarbete mellan företagsledningen och fackföreningen. Det förefaller som om denna debatt tilltog i styrka under 1920-talets senare del.⁴⁷

Turordningskriterier diskuterades inte bara i korrespondens mellan fack och arbetsgivare utan också på möten av olika slag. Så var exempelvis fallet den 14 november 1921 där företrädare för fackföreningen hävdade de principiella ståndpunkterna att seniora arbetare skulle skyddas ifrån uppsägningar samt att de skulle ha företräde till arbete om det blev aktuellt med återanställningar.⁴⁸ Det senare kravet accepterades av företagsledningen.⁴⁹ Kravet på fortsatt erkännande av senioritetsprin-

cipen vid uppsägningar avfärdades emellertid; företagsledningen var inte beredd att lova något annat än att behålla den mest kvalificerade arbetskraften om det skulle bli frågan om ytterligare nedskärningar.

Efter denna framstöt prövade fackföreningen en annan strategi: att förmå företagsledningen att låta avskedade arbetare byta plats med andra arbetare. Förmodligen fanns här en bakomliggande tanke om att arbeten skulle förbehållas de med störst behov av inkomster samt de som hade svårast att få någon annan anställning. Som ett led i denna strategi beslutades att även de som slutade frivilligt skulle ha rätt till stöd från fackets arbetslöshetskassa. Vid en konferens 28-29 december framfördes att även företaget borde kompensera de som slutade för att ge plats åt andra. Detta förslag avfärdades av företagsledningen som "kollektiva avskedanden".⁵⁰ Uppenbarligen ville företagsledningen själv behålla kontrollen över vilka turordningskriterier som skulle gälla i detta skede.⁵¹

Sammanfattningsvis kan konstateras att det finns belägg för existensen av en senioritetsnorm i den svenska tobaksindustrin; åtminstone fram till hösten 1921 erkände båda parterna att anställningstiden var en faktor som borde påverka turordningen vid uppsägningar. De lade emellertid olika vikt vid detta kriterium, vilket ibland kunde ge upphov till diskussioner. Facket tyckte mena att anställningstiden borde vara överordnad andra faktorer. Företagsledningen betraktade anställningstiden som ett kompletterande kriterium som skulle fälla avgörandet i situationer när arbetare bedömdes ha vara lika lämpade för jobbet. Denna uppfattning övergavs dock under depressionsåret 1921. När en andra omgång av massuppsägningar genomfördes i början av hösten detta år togs inte längre någon hänsyn till anställningstiden. Att senioritetsnormen övergavs på hösten 1921 är inte förvånande med tanke på att mekaniseringen då hade tagit fart på allvar. Omvandlingen av arbets- och utbildningsprocesser försvagade företagets incitament att använda anställningstiden som ett turordningskriterium. De mer erfarna arbetarna hade inte längre samma betydelse för att lära upp yngre kollegor. Den höga arbetslösheten på arbetsmarknaden gjorde också att fackets påverkansmöjligheter var försvagade. Senioritetsprincipen övergavs således i den svenska tobaksindustrin och kom inte tillbaka förrän under efterkrigstiden. De nedskärningar som genomfördes under den resterande delen av 1920-talet åstadkoms delvis med erbjudanden om avgångsvederlag, pensionering samt uppsägningar där turordningen bestämts med någon slags behovsprincip som grund.

Avslutning

Hur personalneddragningar gick till och vilka turordningskriterier som tillämpades på mellankrigstidens svenska arbetsmarknad är fortfarande i stort sett ett outforskat fält. Enligt utredningen om arbetslöshetens orsaker var det vanligt att anställningstiden beaktades när det skulle fastslås vilka arbetare som skulle få vara kvar och vilka som skulle få sluta i situationer med arbetsbrist, även där det inte uttryckligen föreskrevs av kollektivavtal. Föreliggande uppsats lämnar visst stöd åt arbetslöshetsutredarnas utsaga. I den svenska tobaksindustrin fanns en underförstådd norm som gick ut på att ”de yngsta och sist anställda” skulle stå först på tur vid personalminskningar. Däremot var företagsledning och fackföreningsrepresentanter oeniga beträffande hur strikt denna princip skulle tillämpas, vilket är inte är oväntat ur ett teoretiskt perspektiv. Denna uppsats visar också att implicita kontrakt som reglerade turordningen inte var skrivna i sten; de kunde brytas när förutsättningarna förändrades, såsom under depressionsåret 1921. På våren detta år agerade företagsledningen på ett sätt som inte resulterade i några protester från fackföreningens sida. På hösten samma år frångicks den underförstådda överenskommelsen. Visserligen drabbade uppsägningarna främst yngre kvinnor – men deras inbördes turordning styrdes inte av vare sig ålder eller anställningstid. Tobaksmonopolets förändrade policy kan förstås i ljuset av att företaget, samtidigt som depressionen pågick, mekaniserade produktionen. Det faktum att även ett företag vars styrelseledamöter hade uttryckliga instruktioner om att ta sociala hänsyn kunde frångå etablerad praxis gör att vi kan anta att även andra, mindre nogräknade arbetsgivare, passade på att överge senioritetsprincipen i skeden präglade av lågkonjunktur och teknologisk förändring. Mot den bakgrunden kan man förstå den strävan som fanns i många fackförbund att kodifiera turordningskriterier i kollektivavtal under mellankrigstiden.

Noter

- 1 Denna text bygger i huvudsak på kapitel 9 i min avhandling *Downsizing: Personnel Reductions at the Swedish Tobacco Monopoly, 1915-1939*, Lund 2008.
- 2 Mats Glavå, *Arbetsbrist och kravet på saklig grund*, Stockholm 1999; Berit Bengtsson, *Kampen mot §23: Facklig makt vid anställning och avsked i Sverige före 1940*, Uppsala 2006.
- 3 Tage Lindbom och Evert Kuhm, *Tobaksarbetarnas förbund i Sverige 1889-1939*, Stockholm 1940, s 230-232; Ulf af Trolle, *Om tobak i Sverige: Jubileumsskrift 1915-1965*, Stockholm 1965, s 12.
- 4 Gary Becker, "Investment in Human Capital: A Theoretical Analysis", *Journal of Political Economy* 70, 1962; Walter Oi, "Labor as a Quasi-Fixed Factor", *Journal of Political Economy* 70, 1962; Donald Parsons, "Specific Human Capital: An Application to Quit Rates and Layoff Rates", *Journal of Political Economy* 80, 1972.
- 5 Lorne Carmichael, "Does Rising Productivity Explain Seniority Rules for Layoffs?", *American Economic Review* 73, 1983.
- 6 Lester Thurow, "A Job Competition Model", i Michael Piore (red), *Unemployment and Inflation: Institutional and Structuralist Views*, New York 1979.
- 7 Edward Lazear, *Personnel Economics for Managers*, New York 1998.
- 8 Sangheon Lee, "Seniority as an Employment Norm: The Case of Layoffs and Promotion in the US Employment Relationship", *Socio-Economic Review* 2, 2004.
- 9 *Kollektivafтал angående arbets- och löneförhållanden I Sverige, II, 1: Förteckning å gällande kollektivafтал*, Arbetsstatistik V, Stockholm 1908.
- 10 *Arbetslöshetsutredningens betänkande I. Arbetslöshetens omfattning, karaktär och orsaker*, SOU 1931:20.
- 11 Se Bengtsson 2006.
- 12 Eva Blomberg, *Män i mörker: Arbetsgivare, reformister och syndikallister: Politik och identitet i svensk gruvindustri*, Stockholm 1995, s 234.
- 13 (1) antalet barn, (2) familjesituation, (3) faderns och moderns sysselsättning, (4) om bröder var anställda av företaget, (5) hälsostatus, (6) arbetarens ekonomiska situation, (7) arbetarens skicklighet, (8) om arbetaren hade råkat ut för olyckor på jobbet, (9) otillåten frånvaro, (10) noggrannhet, (11) innehav av fastigheter och skulder till företaget, (12) antal anställningsår.
- 14 Åsa Löfström, *Ekonomisk kris och kvinnors arbete*, Umeå 1981; Renée Frangeur, *Yrkeskvinna eller makens tjänarinna? Striden om yrkesrätten för gifta kvinnor i mellankrigstidens Sverige*, Lund 1998; Silke Neunsinger, *Die Arbeit der Frauen – die Krise der Männer*, Uppsala 2001.
- 15 *Betänkande angående gift kvinnas förväru sarbete m. m.*, SOU 1938: 47.

- 16 Lindbom och Kuhm 1940, s 210-212.
- 17 Lindbom och Kuhm 1940, s 219.
- 18 Johan Hellner, "Det svenska tobaksmonopolets tillkomst", i *Minnesskrift utgiven med anledning av Svenska tobaksmonopolets tjugofemåriga verksamhet den 1 juni 1940: 1915-1940*, Stockholm 1940, s 193-210, 219-220; af Trolle 1965, s 15-23.
- 19 Arne Munthe, "Tobakens och tobakshandlingens historia i Sverige", i *Minnesskrift utgiven med anledning av Svenska tobaksmonopolets tjugofemåriga verksamhet den 1 juni 1940: 1915-1940*, Stockholm 1940, s 498.
- 20 Eric Vasseur, "A. B. Svenska tobaksmonopolets verksamhet", i *Minnesskrift utgiven med anledning av Svenska tobaksmonopolets tjugofemåriga verksamhet den 1 juni 1940: 1915-1940*, Stockholm 1940, s 346.
- 21 Hellner 1940; Lindbom och Kuhm 1940, s 193-206.
- 22 *Öfverenskommelse mellan Svenska cigarrfabrikantföreningen och Internationella tobaksarbetareförbundet i Sverige* 1914, Arbets- och löneavtal, F8F vol 1, Frans Henrik Kockums tobaksfabriks arkiv (FHK), Malmö stadsarkiv (MSA).
- 23 *Arbets- och löneföreskrifter vid A.-B. Svenska tobaksmonopolets cigarrfabriker* 1915, Arbets- och löneavtal, F8F vol 1, FHK, MSA.
- 24 *Arbets- och löneföreskrifter vid Aktiebolaget Svenska tobaksmonopolets fabriker och övriga arbetsplatser* 1919, Arbets- och löneavtal, F8F vol 1, FHK, MSA.
- 25 *Undersökning av tobaksindustrin i Sverige*, Arbetsstatistik A2, Stockholm 1899, s 63-64.
- 26 Karlsson 2008, s 95-98.
- 27 *Undersökning av tobaksindustrin i Sverige*, s 57; Lindbom och Kuhm 1940, s 38; Kristina Rosslund, "Hantverk för män blir fabriksarbete för kvinnor: En studie från tobaksindustrin 1850-1915", *Dädalus: Tekniska museets årsbok*, Stockholm 1995, s 79.
- 28 Lindbom och Kuhm 1940, s 234.
- 29 Karlsson 2008, s 68-72; Göran Petersson, *Industri i förvandling: Könsarbetsdelning, mekanisering och facklig kamp bland tobaksarbetare i Malmö på 1920-talet*, magisteruppsats framlagd vid Historiska institutionen i Lund, 1999.
- 30 Lindbom och Kuhm 1940, s 246.
- 31 Inkomna skrivelser från Tobaksmonopolet, 27 november 1920, E03 vol 1, Svenska tobaksindustriarbetareförbundets arkiv (STF), Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek (ARAB).
- 32 Inkomna skrivelser från Tobaksmonopolet, 4 november 1919, E03 vol 1, STF, ARAB.
- 33 Inkomna skrivelser från Tobaksmonopolet, 23 oktober 1919, E03 vol 1, STF, ARAB.
- 34 Inkomna skrivelser från Tobaksmonopolet, 27 november 1920, E03 vol 1, STF, ARAB.
- 35 Inkomna skrivelser från Tobaksmonopolet, 27 november 1920, E03 vol 1, STF, ARAB.
- 36 Inkomna skrivelser från Tobaksmonopolet, 29 november 1920, E03 vol 1, STF, ARAB.
- 37 Inkomna skrivelser från Tobaksmonopolet, 20 december 1920, E03 vol 1, STF, ARAB.
- 38 Utgående cirkulär, 5 mars 1920, B03 vol 3, STF, ARAB.
- 39 Styrelseprotokoll, 14 mars 1921, Svenska tobaksmonopolets arkiv (STM), Swedish Match (SM).
- 40 Styrelseprotokoll, 18 april 1921, STM, SM.
- 41 Karlsson 2008, s 89.

- 42 Inkomna skrivelser från Tobaksmonopolet, 30 september 1921, E03 vol 1, STF, ARAB.
- 43 Utgående cirkulär, 7 december 1921, B03 vol 3, STF, ARAB.
”Herr Holsti” syftade på företagets tekniske direktör, som förefaller ha haft ett särskilt ansvar för personalfrågor.
- 44 Det finns även ett annat exempel i korrespondensen på hur facket motsatte sig avskedanden av utländsk arbetskraft. Se ”Cirkulär no 19”, Utgående cirkulär, 1921, B03 vol 3, STF, ARAB.
- 45 Se Lindbom och Kuhm 1940, s 39-42.
- 46 Inkomna skrivelser från Tobaksmonopolet, 7 november 1921, E03 vol 1, STF, ARAB.
- 47 Karlsson 2008, s 119-125.
- 48 Inkomna skrivelser från Tobaksmonopolet, 23 november 1921, E03 vol 1, STF, ARAB.
- 49 Frågan om företrädesrätt till arbete skulle dock ge upphov till tvister längre fram. Företagsledningen hävdade exempelvis på hösten 1924 att löftet bara gällde en grupp arbetare som blivit avskedade på hösten 1921 medan facket menade att det var en allmän princip. Inkomna skrivelser från Tobaksmonopolet, 6 november 1924, E03 vol 2, STF, ARAB.
- 50 Det primära syftet med nämnda konferens var att ge arbetarna möjlighet att komma med förslag om hur en arbetstidsförkortning skulle utformas. Utgående cirkulär, 13 januari 1922, B03 vol 4, STF, ARAB.
- 51 Senare skulle ledningen dock komma att ändra uppfattning. Frivilliga avgångar i utbyte mot kompensation användes vid flera tillfällen under senare delen av 1920-talet.

HUSLIG EKONOMI OCH OBETALT HEMARBETE

Om hemkonsulentverksamhet och konstruktionen av kvinnors sociala medborgarskap i Sverige under första hälften av 1900-talet

Ulla Rosén

En hemkonsulents verksamhet brukar bestå i att tillhandagå jordbruksbefolkningen eller lantbefolkningen i allmänhet med råd och anvisningar rörande exempelvis matlagning, bakning, konservering, slakt o.s.v. samt för övrigt uti allt, som rör hemmets skötsel, till främjande av ordning, trevnad och hygien i förening med en klok, ekonomisk hushållning.¹

I en statlig utredning från 1937 föreslogs att det skulle finnas minst en hemkonsulent i varje län och att statsbidrag skulle utgå till hemkonsulenternas verksamhet.² Beslut i frågan i enlighet med förslaget fattades 1938 (SFS 1938:400). Hemkonsulentens *verksamhet* var således både sanktionerad och betald av staten och den riktades i första hand till de obetalda hemarbetande kvinnorna på landsbygden. Förslaget innebar att *betydelsen* av kvinnors obetalda arbete i hemmen uppvärderades och skulle med hjälp av hemkonsulenten bli ännu mer samhällsekonomiskt värdefullt. Därmed markerades att det var inom den privata sfären kvinnors kompetenser bäst skulle tas till vara.

Hemkonsulenten kom i sin *yrkesroll* att fungera som en förmedlare av budskap mellan staten och de hemarbetande kvinnorna.³ Enbart kvinnor var tänkbara som hemkonsulenter. De skulle ha genomgått lantushållningsseminarium eller någon annan form av huslig utbildning och ha kompetens motsvarande lärarinna på lantushållsskola.⁴ De kom i stor utsträckning från välbärgade hem eftersom det krävdes ekonomiska resurser för att finansiera utbildningen.⁵ Den yrkesarbetande hemkonsulenten var emanciperad och utgjorde en förebild för många kvinnor.

Hemkonsulenternas arbete kan, menar jag, placeras in i ett tidigt skede av välfärdsstatens framväxt. För att den kvinnliga befolkningen aktivt skulle medverka i och bidra till framväxten av ett nytt och bättre samhälle skapades utrymme för hemkonsulenterna som aktiva förmedlare av information och kunskap. Hemkonsulenternas yrkesverksamhet konkurrerade inte med manliga verksamheter, vilket innebar att makthavare, politiker med flera var välvilligt inställda till deras arbete. Etablerandet av hemkonsulenter och debatten om hemarbetets upphöjande sammanföll i tid med debatten om kvinnans emancipation och särskilt den gifta kvinnans rätt till förvärvsarbete. Hemkonsulenter representerade i sin yrkesroll den emancipatoriska linjen, men bedrev en verksamhet som syftade till att upprätthålla rådande genusordning. Denna dubbelhet visar på ett pregnant sätt att inställningen till kvinnans sociala och ekonomiska rättigheter inte var samstämmiga. Detta särskiljande av kvinnliga samhällsområden bidrog till och bidrar än idag till att konstruktionen av kvinnors sociala och ekonomiska medborgarskap utformades annorlunda än mäns.⁶

Jag kommer i detta paper att fokusera på hemkonsulenternas roll för att ”underlätta kvinnornas arbete i de mindre lanthemmen” och i första hand i åtgärder för att underlätta kvinnornas tvättarbete under första hälften av 1900-talet med perspektiv på hur kvinnors obetalda arbete omtalades och värderades.

Bakgrund

Krav på statliga insatser för att anställa hemkonsulenter på länsnivå framfördes redan 1917 i en skrivelse från Sveriges moderata kvinnoförbunds centralstyrelse till Kungl. Maj:t. Hemkonsulenternas huvudsakliga uppgift skulle vara upplysningsverksamhet till hushållen, främst till kvinnorna. Skrivelsen ledde till att socialstyrelsen gjorde en utredning som lades fram 1919 med förslag på utbildningsgång och tjänsteinnehåll för hemkonsulenter.⁷ Några beslut togs emellertid inte och i slutet av 1920-talet tillsattes ytterligare en utredning för ”ordnandet av den lägre lantbruksundervisningen”, vilken år 1930 ledde till ett betänkande (SOU 1930:9) där behovet av ”kvinnligen undervisare i lant-hushållning” framhölls. Lämpligen skulle länens hushållningssällskap

anställa kvinnliga hemkonsulenter för detta syfte. Förslag lades också om att statsbidrag skulle utgå till hemkonsulenternas verksamhet.⁸ Något sådant beslut togs dock inte utan en ny utredning, kallad hemkonsulentutredningen, tillsattes 1937. I denna utredning framkom att hemkonsulenter redan hade anställts av åtta hushållningssällskap, trots avsaknad av statsbidrag.⁹ Utredningen föreslog att statsbidrag skulle utgå till den verksamhet hemkonsulenterna skulle bedriva och att det skulle finnas minst en konsulent i varje län.¹⁰ Ett sådant beslut fattades alltså 1938.

När socialdemokraterna i koalition med bondeförbundet kom till makten efter riksdagsvalet 1932 var befolkningsfrågan en stor utmaning. Makarna Myrdals bok *Kris i befolkningsfrågan* gav 1934 en bild av både problemet med en minskande befolkning och dess lösning med riktade, statliga insatser. Ett flertal stora utredningar tillsattes med avsikt att ta fram förslag för att höja både bostadsstandarden och den hygieniska standarden.¹¹ 1937 tillsattes en utredning angående arbetsförhållandena i det mindre jordbruket. Ett första betänkande kom redan samma år där riktlinjer drogs upp för gemensam användning av maskiner inom det mindre jordbruket och inrättandet av *statens maskinlånefond*.¹² Det andra av utredningens betänkande (SOU 1939:6) riktades mot kvinnornas arbete. Ett av förslagen verkställdes 1939, då det utfärdades en förordning om *Statsbidrag till gemensamma tvättinrättningar på landsbygden* (SFS 1939:911). Staten gav bidrag med upp till en fjärdedel av kostnaden för lokaler och utrustning till tvättstugor som drevs av ekonomiska föreningar. Kopplingen till statens maskinlånefond är uppenbar. Inledningsvis var de båda förordningarna frikopplade från varandra, men efter 1944 blev det möjligt att få lån till den maskinella utrustningen i tvättstugorna från statens maskinlånefond.¹³ Här framträder en kollektiv tanke med rötter i både jordbrukets andelsrörelse och den konsumentkooperativa rörelsen.

Från samhällets och statens sida ansågs det i början av 1940-talet väsentligt att utvärdera de dittills gjorda satsningarna, vilka startat som försöksverksamhet. Det pågående världskriget bidrog dessutom till att tydliggöra tvättningens samhällsekonomiska betydelse.¹⁴ 1941 års Befolkningsutredning presenterade 1947 en utredning benämnd *Kollektiv Tvätt* (SOU 1947:1), där det förespråkades en fortsatt och ökad satsning på olika former av sådan. Möjligheten till statliga subventioner för kollektiva tvättformer fanns kvar i olika utformning fram till 1967.

I implementeringen av de statliga reformerna kom de av hushållningssällskapen anställda hemkonsulenterna att spela en viktig roll. Jag

ska fortsättningsvis ge exempel på hur de bidrog till att föra ut information till medborgarna om statens satsningar för att höja den hygieniska standarden i landet, men även egna initiativ som de medverkade i.¹⁵

Motiveringar för hemkonsulentens arbete

I ett vidare perspektiv kan all ”huslig utbildning” ses som en åtgärd för att lösa ”den sociala frågan”. En mycket vanligt förekommande syn var att det var kvinnans/hustruns bristande kunskaper och tillkortakommanden som husmor, som var en bidragande orsak till många sociala problem.¹⁶ Jordbruksminister Axel Bramstorp-Persson, tillsatte 1937 den s.k. hemkonsulentutredningen och motiverade uppdraget med följande ord:

Då det är väl bekant, vilken betydelse det har för det mindre jordbrukets ekonomi, hur de kvinnliga arbetsuppgifterna skötas, synes den för småbrukets bästa avsedda undervisningen mera än hittills böra inriktas på att bistå det mindre jordbrukets kvinnor med råd och hjälp för att underlätta deras arbete och förbättra deras ställning. Likaledes behöva lantarbetarnas hustrur råd och upplysningar rörande hemmens skötsel.¹⁷

Det budskap som hemkonsulentutredningen förmedlade värderade kvinnornas hemarbete mycket högt, men endast om det genomfördes enligt experternas råd. En liknande argumentation hade förts för anordnandet av huslig utbildning redan under senare delen av 1800-talet och det var den som jordbruksministern okritiskt reproducerade. En del av denna argumentering kan kopplas till den pågående kvinnliga emancipationen, vilket tydligt framgår av hur professorn i slaviska språk J.A. Lundell motiverade behovet av huslig undervisning: ”Det är viktigare att kunna koka soppa än att veta, vad huvudstaden heter i Japan, till och med viktigare än att känna vår kungalängd.”¹⁸

Om kvinnor överhuvudtaget skulle utbildas så borde det således vara inom det husliga området! Det skapades ett eget rum för kvinnor där de inte konkurrerade med männen. Förutom genusordningen var klassaspekten också framträdande. Det talades om det mindre jordbruket, småbrukare och lantarbetare, dvs. en arbetarklass i behov av ledning, kunskap och upplysning. I en debatt i Första kammaren 1895 förstärkte biskop E.H. Rodhe detta perspektiv:

Hvad är det, som gör, att de mindre bemedlade klassernas hem så ofta förete för människovännen en så mörk och nedslående och rent af hemsk tafla? Är det icke beroende på att hon, som skulle upprätthålla hemmet och vara den, hvars ordnande hand tryckte på detsamma en stämpel af trefnad och ordning, saknar förmåga, öfning och insigt att göra detta.¹⁹

De som engagerade sig för en huslig utbildning gjorde det således med en syn på den hemarbetande kvinnan som tillhörande en lägre klass, okunnig, orationell och omedveten om vilken lycka ”den rätta kunskapen”, som de förmedlade, skulle bringa.

Samtidigt fanns det en paradox i att *betydelsen* av kvinnans hemarbete värderades så högt. Om det var ”hennes” tillkortakommanden i det husliga arbetet som var orsak till ”de obemedlade klassernas” sociala misär skulle således ”hennes” kunskaper och insikter i huslig ekonomi verkställt genom obetalt arbete kraftigt bidra till att höja landets välstånd. Innan den starka kopplingen av välfärdssamhällets socialförsäkringar till det betalda arbetet var befäst, var det faktiskt möjligt att värdera obetalt arbete lika högt som betalt. I skilsmässolagen 1915 föreskrevs likställighet i värderingen av makarnas arbete inom äktenskapet. Den hemarbetande kvinnans skulle betraktas som en försörjare i äktenskapet och inte som försörjd, vilket motiverade underhållsplikten makarna emellan.²⁰

Hemkonsulenten

Innan statsbidrag infördes till hemkonsulentens lön hade Hallands läns hushållningssällskap anställt en hemkonsulent. Hushållningssällskapet hade förhandlat fram bidrag från landstinget till hemkonsulentens lön, och Elsa Lindström anställdes från den 1 januari 1937.²¹ Den verksamhet inom det husliga området som tidigare hade förekommit i regi av Hushållningssällskapet var kurser i fruktkonservering som riktades både till allmänheten och till manliga elever på lantmannaskolorna.²² Möjligen sågs fruktkonservering vid denna tid som en tekniskt kvalificerad uppgift lämplig för män. Hushållningssällskapet fick anledning att diskutera kvinnliga hemkonsulenter då frågan aktualiserades på nationell nivå. I ett enkätsvar 1930 framgår att det inom länet fanns

en lanthushållsskola, där inga av hushållningssällskapets konsulenter medverkade.²³ Inte förrän vid mitten av 1930-talet agerade förvaltningsutskottet aktivt i frågan. I ett protokoll från 1936 framgår:

Förvaltningsutskottet beslöt uttala sig för önskvärdheten av att en hemkonsulent kunde anställas av sällskapet och uppdrog åt sekreteraren att närmare undersöka möjligheterna för att samarbeta med JUF²⁴ rörande denna fråga.²⁵

I utredandet av frågan och som sakkunnig för att bedöma de sökande anlätades statens inspektris för lanthushållsskolorna Ingrid Oswald.²⁶ Av hennes svar framgår att hushållningssällskapet hade funderingar omkring hemkonsulentens formella behörighet, möjligheten för samarbete med JUF samt om en hemkonsulents verksamhet verkligen omfattade heltid året runt. Ingrid Oswald svarade enligt förvaltningsutskottets protokoll:

Såsom första kompetensvillkor för en hemkonsulent uppställdes examen från lanthushållningsseminarium. ... En sammankoppling mellan hemkonsulenten och JUF ... vara till hinder för båda dessa verksamhetsgrenars utveckling i all synnerhet som den mest brådskande tiden inföll samtidigt för såväl hemkonsulenten som JUF. Hemkonsulenten skulle säkerligen också komma att få mer än tillräckligt av arbete under hela året under förutsättning, att hon kan göra sig populär, så att hon blir efterfrågad.²⁷

Vissa hushållningssällskap agerade redan i slutet av 1920-talet då frågan också utreddes.²⁸ 1929 anställdes Ruth Wallensteen-Jaeger av Östergötlands läns hushållningssällskap. Hon innehade denna befattning fram till 1966 och hon berättar i boken *Ett husligt halvsekel* om sin verksamhet. Arbetsuppgifterna var många, och bl.a. deltog Wallensteen-Jaeger i att sprida information om möjligheten att bilda andelstvättstugor. Medeviortens andelstvättförening kom således till stånd 1946 efter att Wallensteen-Jaeger

...i ett anförande påvisat fördelarna med en tvättinrättning med maskinell utrustning ävensom påvisat att den lämnade kostnadsalkylen tydligt visade att de bästa förutsättningar vore för handen för ekonomisk bärighet för en förening.²⁹

I ett föredrag om husmoderns hjälpmedel 1937 reflekterade hon över den ändrade genusarbetsdelning som kan uppstå då arbetsmoment mekaniseras. Hon tog exempel från mjölkning, diskning, degknådning och slutligen även från tvättning, och hon visade att män börjat mjölka,

diska, knåda deg och tvätta, när arbetet skedde med hjälp av maskiner. Hon såg till och med en risk att män skulle ta över traditionellt kvinnoarbete när arbetsmomenten mekaniserades. Hon har alltså sett den utestängningsmekanism som kan uppstå vid införande av ny teknik och vill motverka den genom att flickorna ska utbildas för att sköta maskinerna. Hennes slutsats blev:

[D]et är en tillgång om flickorna som utbildas i husligt arbete, icke allenast erhålla manuell rutin utan vi skulle också vilja säga maskinrutin.³⁰

I boken om sin tid som hemkonsulent framställer sig Ruth Wallensteen-Jaeger som medveten om samhällets genuskontrakt. Hon skriver:

Det är ett faktum att jag ingalunda var populär bland männen, eftersom jag förledde kvinnorna att ha pretentioner. Huvudsaken för dem var att korna hade vatten i ladugården. Konsulenten var ”inte riktigt kloker” hette det, och kanske låg det något i det. Inte nog med att hon hade kurser; de ägde rum också på eftermiddagen så manfolken fick koka sitt eftermiddagskaffe själva, eller rent av bara dricka mjölk.³¹

Att arbeta som hemkonsulent var ett krävande arbete och det var förmodligen inte så många som innehade en sådan befattning under så lång tid som Ruth Wallensteen-Jaeger. Hon tillhörde förmodligen den kategori som Ingrid Oswald förespråkade, nämligen den som gjorde sig populär och blev efterfrågad - bland kvinnor.

Mellan staten och medborgaren

Vid hushållningssällskapen fanns konsulenter anställda för ett flertal områden t.ex. jordbrukskonsulent, husdjurskonsulent, trädgårdskonsulent och fiskerikonsulent. Hemkonsulenten var den enda givet kvinnliga. De utträttade ett omfattande informations- och instruktionsarbete som bedrevs på olika nivåer i samhället. Deras verksamhet menar jag går att koppla till den fasmodell Michele Micheletti utformat omkring etablerandet av medborgarsammanslutningar. Micheletti menar att i den första fasen kommer organisationer för frihet och avskaffande av privilegier. I nästa fas kommer organisationer för ekonomiska rättigheter och ekonomisk trygghet. I den tredje fasen inriktas organisationerna

på utbildning och riktas mot individerna och deras möjligheter till medborgerligt inflytande, vilket förstärks i det fjärde stadiet, där fokus än mer riktas mot personlig integritet inom ett flertal områden.³² Den period som studeras i detta paper går att koppla till den tredje fasen, där utbildning och spridande av kunskap prioriteras.

Frågor om undervisning för lantbruket hanterades av Lantbruksstyrelsen, där Undervisningsbyrån hade inrättats 1933 för att specifikt sköta detta område. Kurser anordnades för t.ex A.I.V.- instruktörer³³, kontrollassistenter och hemkonsulenter. Under andra världskriget samarbetade Undervisningsbyrån med Statens Informationsstyrelse och en särskild kurs, riktad till landets hemkonsulenter, anordnades i Stockholm hösten 1940. I informationsbrevet till hushållningssällskapen framhålls att hushållningssällskapen lämnat medgivande till att hemkonsulenterna ska ”deltaga i propagandan för konsumtionsanpassning.” Ett av syftena med denna kurs var att hemkonsulenterna skulle ”få de aktuella konsumtionsproblemen klarlagda.” Ett område som hälften av kurs tiden ägnades åt var tvätten, där genomgripande förändringar av arbetsmetoderna förväntades. Efter genomgången kurs skulle hemkonsulenterna kunna informera bättre om såväl fördelarna med maskinell tvätt som möjlighet att kunna erhålla statsbidrag.³⁴

Redan vid mitten av 1930-talet förevisades maskinell tvättutrustning för kollektivt bruk på olika mässor i Sverige. Budskapet riktades till kommunerna, men även till lokalbefolkningen som uppmanades att bilda andelsföreningar. Hushållningssällskapet i Hallands län gjorde en egen utredning 1938 om både andelstvättstugor och andelsbagerier.³⁵ Förmodligen bidrog denna utredning till bildandet av Laholmsortens tvättförening u.p.a., som var den första andelstvättföreningen i landet. Hemkonsulenten Elsa Lindström var med och anordnade en Husmorsdag i oktober 1937, som inledde jordbrukets höstmässa i Halmstad. Husmorsdagen bestod av föredrag av arkitekten Ingeborg Waern-Bugge om modernisering av byggnader på landet samt av hemkonsulenterna. Den senares föredrag handlade om ”Hemarbetets organisering och rationalisering.” Lindströms tal refererades i Hallandsposten. Hon menade att ”det lönar sig att rationalisera, i synnerhet i dessa tider då det är nästan omöjligt att uppbringa kvinnlig hjälp i hemmet.” Hon lyfte även fram tvättfrågan:

Idén om kooperativa tvättstugor ute i bygderna bör tas upp till allvarlig prövning och tal. nämnde att hushållningssällskapet just håller på med utredning om denna sak. Det dröjer kanske inte alltför länge förrän det blir möjligt att demonstrera en sådan tvättstuga här i länet.³⁶

De tvättande kvinnorna

Var fanns då de tvättande kvinnorna i den här diskussionen? Hur var deras inställning till alla nymodigheter som presenterades? Ja, faktum är att här finns en hel del att undersöka i fortsatt forskning, t.ex. hur de hemarbetande kvinnorna i Halland uppfattade hemkonsulentens arbete. Det finns dock material där tvättande kvinnor kommit till tals, t.ex. i Sveriges Radios arkiv. Hösten 1988 och våren 1989 sände Maj Ödman ett antal radioprogram ingående i konceptet ”Senioren” som fokuserade på ”Tekniken i mitt liv”. Inför programserien uppmanades folk att skicka in berättelser om sina upplevda erfarenheter. I Sveriges Radios arkiv finns 520 berättelser, varav ett 60-tal berör möten med teknik som underlättar tvättarbete. Då det förmodligen är lättare att delge sina positiva erfarenheter än sina negativa är flertalet av dem som skickat in sina berättelser mycket positivt inställda till de förändringar som den nya tekniken ledde till.

Jag minns min första tvättmaskin så väl ... Oj, så mycket ryggvärk jag slapp och så mycket tid till annat jag fick, när jag inte behövde skura, skrubba, koka och skölja! Och så lätta kläderna var att hänga, när de gått igenom centrifugen. Jag kan nästan få lyckokänslor än idag över tvättmaskinen. Fantastiskt! Tack för den! (nr 135)

Att inställning till tvättmaskiner var en generationsfråga kommer också fram på olika sätt:

För min del blev det bara en vårbyk. Jag vägrade delta i denna gammeldags hantering. Inte hade jag tid heller, jag arbetade på kontor och min tvätt fick gå till tvättinrättningen, tills jag fick en egen maskin i slutet av 1950-talet. (nr 142)

Men jag vill sluta med att berätta vad min gamla mor sa när hon såg hur min tvättmaskin arbetade. 'Det kan aldrig vara bra, det kan aldrig vara bra för kläderna.' Men vi enades om att det var väldigt bra för mig. Vilket jag fortfarande tycker. (nr 213)

Några av berättelserna berör införandet av kollektiva tvättstugor, men inte i någon av berättelserna nämns något om hemkonsulenten. Emellertid bekräftas Ruth Wallenstein-Jaegers slutsats att kostnaden för att anlita tvättinrättningen var en hämsko för vissa.

Men även den (avgiften till tvättinrättningen) var då en kännbar utgift i hushållet då lönerna var så knappa. (nr 135)

Runt 1940-talet började andelstvättstugor att göra tvättandet lätt-sammare. Där fanns personal som handräckning och stora maskiner som gjorde arbetet. ... Efter några timmar kunde man gå hem med den rena tvätten. ... Det här var ju ett betydligt lättvindligare sätt att få tvätten ren, men tog fortfarande lång tid i anspråk. Tid som fordrade att man var ledig på dagtid. (nr 31)

Det kan synas motsägelsefullt att den kvinnliga rösten i citatet ovan ansåg sig böra vara ”ledig” för att kunna ta tvätten till andelstvättstugan. Hon uppfattade således inte själv att det var en del av hennes arbete. Vi vet inte, men vi kan anta att denna kvinna var förvärvsarbetande och att hon behövde vara ledig från det betalda förvärvsarbetet för att kunna utföra obetalt hemarbete. Att många förvärvsarbetande kvinnor gjorde så framgår från ett remissvar från Norrköpings stad i en rundfråga till Sveriges städer, köpingar och municipalsamhällen som Bostadskollektiva kommittén sände ut i februari 1949:

Det bör slutligen framhållas, att en större industrikoncern inom textil- och beklädnadsindustrin här i staden avser att anordna en central tvättstuga för sina anställda med en kapacitet av 175 ton kläder per år. Denna koncern sysselsätter ett betydande antal kvinnor, därav många gifta. Dessa äro ofta nödsakade att för tvätt taga ledigt från arbetet några dagar åt gången. I syfte framför allt att nedbringa denna frånvarotid skola koncernens anställda beredas tillfälle att tvätta i företagets moderna centrala tvättstuga, *därvid man utgår ifrån att bortovaron från arbetet för tvätt skall kunna nedbringas till en halv eller högst en dag åt gången* (min kurs).³⁷

För företaget fanns ett profitintresse då produktionsminskningen vid kvinnornas frånvaro var större än den sparade lönekostnaden. Därför blev kvinnornas obetalda frånvaro för att sköta hemarbete uppenbarligen ett ekonomiskt problem för företaget. Lösningen framställdes som ett gentilt erbjudande då kvinnorna fick tillgång till en ”modern tvättstuga.”

Obetalt hemarbete och socialt medborgarskap

Frågan om kvinnors hemarbete var och är dubbelbottnad. Det fanns de som förespråkade professionalisering av hemarbetet och att det skulle betraktas som ett yrke med en relevant utbildningsgång. Inom

denna gren återfinner vi hemkonsulentens *verksamhet*. Den rådande genusordningen bevarades och kvinnors aktivitet begränsades till vissa områden. Inom rörelsen för kvinnlig emancipation fanns de som hellre förespråkade kvinnans lika villkor med mannen på arbetsmarknaden, dvs. en förändrad genusordning. *Inrättandet av hemkonsulenter* kan infogas i det perspektivet. Hemkonsulenten var en för sin tid högavlönad kvinna i likhet med manliga konsulenter inom hushållningssällskapen. Bidragande till att hemkonsulentens yrkesroll accepterades var att den inte konkurrerade med manliga områden. Dessa båda rörelser, förespråkare för hemarbetets upphöjande och förespråkare för kvinnans emancipation, var båda mycket aktiva 1930-1950, vilket resulterade i dels etablerandet av *Hemmens forskningsinstitut* och dels införandet av en arbetsmarknadslagstiftning till kvinnans fördel.³⁸ Ytterst få män engagerade sig i endera frågan och om de gjorde det så var det som innehavare av expertkunskap för t.ex. teknisk forskning, den mekaniska verkstadsindustrin eller byggnadsbranschen.

Vad vi kan konstatera vid mitten av 1900-talet är att rösterna från seklets början, som upphöjde betydelsen av kvinnans hemarbete för att undvika och förebygga sociala problem, har tystnat. Dessa röster tillhörde visserligen förespråkare för en konservativ samhällsuppfattning, men det är ändå intressant att de tystnat med tanke på konsekvenserna för kvinnans sociala medborgarskap.

Det svenska välfärdssystemet utvecklades i två riktningar – försäkringar och bidrag – och försäkringsdelen kopplades till lönearbetet, vilket innebar att könsmaktordningen i arbetslivet byggdes in i välfärdssystemet. Därmed befästes nedvärderingen av det obetalda arbetet. Andelen medborgare som enbart tilldelats välfärd som bidrag har i alla tider och alltjämnt, dominerats av kvinnor.³⁹ Genom att det obetalda arbetet, oavsett om det utförs av kvinnor eller män, inte värderas som grund för socialförsäkringssystemet blir det något man måste vara "ledig" för att kunna utföra.

Dagens hemkonsulenter finns inom konsumentrådgivningen, dvs. deras arbete har riktats mot det materiella och det instruerande, undervisande uppdraget har försvunnit. Om de hade fortsatt sitt uppdrag och betydelsen av kvinnans hemarbete fortsatt att hållas högt, var hade vi då stått idag? Jag ska inte spekulera omkring det utan avslutar med en fundering omkring varför tanken om likställighet i synen på betalt och obetalt arbete försvann. Jag menar att denna tanke alltför kraftigt utmanade könsmaktordningen. Enligt sociologen Lena Abrahamsson finns alltid s k återställningsmekanismer vid försök att ändra genus-

arbetsdelningen.⁴⁰ Strategier och motstrategier för att upprätthålla respektive förändra könsarbetsdelning borde kunna användas för att förstå hemarbetets könskodning i olika kontexter. Var det så att genusordningen i hemmen återställdes eller återfann sina former efter viss omorganisering vid införande av ny teknik? Oavsett hur vi formulerar en förklaring blev/blir följden att kvinnors sociala medborgarskap konstrueras annorlunda än mäns.

Noter

- 1 Pettersson m.fl., "Förslag rörande statens medverkan för anställande av hemkonsulenter å landsbygden m.m." Stockholm 1937, s 1-2.
- 2 Pettersson m.fl., "Förslag rörande statens medverkan för anställande av hemkonsulenter å landsbygden m.m." Stockholm 1937, Bilaga 1. Statsbidrag utgick till liknande verksamhet i Norge och Finland medan verksamheten i Danmark bedrevs av ett flertal olika organisationer.
- 3 Se t.ex SOU 1947:1 *Kollektiv tvätt*, Stockholm 1947, s 224, s 235.
- 4 Pettersson m.fl., "Förslag rörande statens medverkan för anställande av hemkonsulenter å landsbygden m.m." Stockholm 1937, s 2. Exempel på utbildningar var Fackskolan för huslig ekonomi i Uppsala och Fredrika Bremerförbundets lantushållningsseminarium i Rimforsa.
- 5 Ulla Johansson, *Att skolas för hemmet: Trädgårdsskötsel, slöjd, huslig ekonomi och nykterhetsundervisning i den svenska folkskolan 1842-1919 med exempel från Sköns församling*, Umeå 1987.
- 6 För en diskussion om konstruktionen av medborgarskap se t.ex. Ruth Lister, *Citizenship: A Feminist Perspective*, New York (1997) 2003 och en debatt i *Social Politics*, vol. 10, nr 2 omkring Alice Kessler Harris bok *In Pursuit of Equity: Women, men and the quest for economic citizenship in 20th century America*, New York 2001.
- 7 Pettersson m.fl., "Förslag rörande statens medverkan för anställande av hemkonsulenter å landsbygden m.m." 1937.
- 8 SOU 1930:9 *Betänkande med förslag angående ordnande av den lägre lantbruksundervisningen*, Stockholm 1930, s 527-530.
- 9 I Uppsala, Östergötlands, Jönköpings, Hallands, Göteborgs och Bohus, Kopparbergs, Västerbottens och Norrbottens läns hushållningssällskap fanns anställda hemkonsulenter vid tiden för undersökningen. Periodvis hade hemkonsulenter varit anställda allt sedan 1908, men dessa anställningar var inte bestående. Se Pettersson m.fl., "Förslag rörande statens medverkan för anställande av hemkonsulenter å landsbygden m.m." Stockholm 1937, s 7-8.
- 10 Pettersson m.fl., "Förslag rörande statens medverkan för anställande av hemkonsulenter å landsbygden m.m." Stockholm 1937, Bilaga 1. Statsbidrag utgick till liknande verksamhet i Norge och Finland medan verksamheten i Danmark bedrevs av ett flertal olika organisationer.
- 11 Socialvårdskommittén tillsattes 1937, men nämnas kan även 1937 års utredning angående arbetsförhållanden vid det mindre jordbruket, 1938 års Befolkningskommission och 1941 års Befolkningsutredning. Flertalet av de reformer vi förknippar med den svenska välfärdsstaten går att härleda tillbaka till någon av dessa utredningar.

- 12 *Betänkande med förslag angående åtgärder för befrämjande av gemensam maskinanvändning inom det mindre jordbruket*. 1937 års utredning angående det mindre jordbrukets arbetsförhållanden, avgivet den 30/10 1937. Stencil.
- 13 Utredningen angående åtgärder till underlättande av arbetsförhållandena i det mindre jordbruket. Redan 1940 hade jordbruksutskottet i ett utlåtande framhållit att tvättmaskiner för kollektivt bruk skulle i länehänseende likställas med jordbruksmaskiner. Protokoll från Hushållningssällskapet i Hallands län 10 juni 1940 § 118 Lunds Landsarkiv (LLA).
- 14 Genom kunskap kunde det sparas både på tvättmedel och energi i samband med tvättning. Ett konkret exempel utgör en kurs för landets hemkonsulenter anordnad av Lantbruksstyrelsen och Statens Informationsstyrelse i oktober 1940. Kungliga Lantbruksstyrelsen, Undervisningsbyrån, Serie AI:8, CI:8, Riksarkivet (RA).
- 15 Det fanns fler aktörer i denna fråga. Inte minst näringslivet genom den mekaniska verkstadsindustrin var en viktig aktör, men även kommunerna och företrädare för den tekniska forskningen och andra ”experter” hade stort inflytande. Se Ulla Rosén, “Rational Solution to the Laundry Issue: Policy and Research for Day-to-Day Life in the Welfare State”, <http://swopec.hhs.se/cesisp/abs/cesisp0133.htm> I det här papret begränsas dock perspektivet till hemkonsulenterna.
- 16 Se t.ex. Peder Aléx, ”Skolkökslärarinnorna och kunskapen om hemmet”, s 127 f. i *Sekelskiftets utmaningar: Essäer om välfärd, utbildning och nationell identitet vid sekelskiftet 1900*. Ann-Katrin Hatje (red), Stockholm 2002
- 17 Pettersson m.fl., ”Förslag rörande statens medverkan för anställande av hemkonsulenter å landsbygden m.m.” Stockholm 1937, s 2.
- 18 Citerat efter Aléx, ”Skolkökslärarinnorna och kunskapen om hemmet”, s 133. *Sekelskiftets utmaningar: Essäer om välfärd, utbildning och nationell identitet vid sekelskiftet 1900*. Ann-Katrin Hatje (red), Stockholm 2002.
- 19 Citerat efter Aléx, ”Skolkökslärarinnorna och kunskapen om hemmet”, s 133. *Sekelskiftets utmaningar: Essäer om välfärd, utbildning och nationell identitet vid sekelskiftet 1900*. Ann-Katrin Hatje (red), Stockholm 2002.
- 20 Pågående avhandlingsarbete av Zara Bersbo, Växjö universitet. Se även *Inte ett ord om kärlek. Äktenskap och politik i Norden ca 1850-1930*, Melby, Pylkänen, Rosenbeck & Carlsson-Wetterberg (red), Stockholm 2006.
- 21 Hushållningssällskapet i Hallands län. Serie AI vol 7, LLA. Protokoll 15 oktober 1936 § 19.
- 22 Hushållningssällskapet i Hallands län. Serie AI vol 6, LLA. Protokoll 11 december 1917 § 9.
- 23 Hushållningssällskapet i Hallands län. Serie AII vol 90, LLA.
- 24 Förkortning för Jordbrukets ungdomsförbund.
- 25 Hushållningssällskapet i Hallands län, Serie AI vol 7, LLA. Protokoll 26 maj 1936 § 18.
- 26 Ingrid Osvald medverkade som sakkunnig i ett flertal av de utredningar som gjordes för åtgärder inom den husliga sektorn.
- 27 Hushållningssällskapet i Hallands län, Serie AI vol 7, LLA. Protokoll

- 27 augusti 1936 § 18. Protokoll 15 oktober 1936 § 19.
- 28 Se avsnittet Bakgrund ovan.
- 29 Medeviortens andelstvättförening Arkiv. Vadstena Landsarkiv (VLA).
- 30 Ruth Wallensteen-Jaegers arkiv, vol 48. VLA
- 31 Ruth Wallensteen-Jaeger, *Ett husligt halvsekel*, Mjölby 1988, s 42.
- 32 Michele Micheletti, *Det civila samhället och staten: Medborgarsammanslutningarnas roll i svensk politik*, Stockholm 1994, s 29 ff.
- 33 Kallas även för pressfoder eller ensilage. Grönfoder som inte kan torkas till hö konserveras genom en tillsats av salt och svavelsyra (AIV-lösning). Metoden uppfanns 1929 av den finske professorn A. I. Virtanen. Därav benämningen A.I.V. Svensk uppslagsbok [pressfoder].
- 34 Kungliga Lantbruksstyrelsen, Undervisningsbyrån, Serie AI:8, CI:8, RA. Hushållningssällskapet i Hallands län. Serie AII vol 126, LLA.
- 35 Hushållningssällskapet i Hallands län, AII:117. LLA
- 36 Hallandsposten 9 oktober 1937.
- 37 Bostadskollektiva kommittén YK 1678, vol. 48, RA.
- 38 Britta Lövgren, *Hemarbete som politik: Diskussioner om hemarbete, Sverige 1930-1940-talen, och tillkomsten av Hemmens Forskningsinstitut*, Stockholm 1993; Renee Frangeur, *Yrkeskvinna eller mannens tjänarinna? Striden om yrkesrätten för gifta kvinnor i mellankrigstidens Sverige*, Lund 1998; Ylva Waldemarsson, *Mjuket till formen och hårt till innehållet: LO:s kvinnoråd 1947-1967*, Stockholm 1998.
- 39 Diane Sainsbury, "Välfärdsutvecklingen för kvinnor och män på 1990-talet", SOU 2000:40, *Välfärd och försörjning*, Stockholm 2000.
- 40 Lena Abrahamsson, *Att återställa ordningen: Könsmönster och förändring i arbetsorganisationer*, Umeå 2000.

VILL VI HA KORTARE ARBETSTID?

SAF och sextimmarsdagen 1975

Mikael Ottosson och Calle Rosengren

Ett begrepp i den politiska retorikens centrum är ”arbetslinjen”. Frågan är dock med vilka argument arbetets värde har hävdats. Denna artikel handlar om med vilka argument SAF hävdade arbetslinjen 1975. I en situation då det möjliga språkbruket var satt av vänsterrörelsen blev nyckelorden solidaritet, U-hjälp och dagisplatser snarare än tillväxt och konsumtion. De som önskade en arbetstidsreduktion framställdes som miljöbovar och motståndare till frigörelse av såväl förtyckta kvinnor som tredje världens fattiga.¹

“Normal” arbetstid

Det västerländska lönearbetets historia kan beskrivas som en rörelse från en lång och porös, extensiv och oreglerad arbetstid till en allt kortare, men samtidigt allt mer intensiv och reglerad arbetstid. En rörelse som beskriver såväl arbetstidens kvalitet som kvantitet och dess inbyggda maktrelationer. I en kvantitativ mening rör vi oss från arbetsdagar på 12, i extrema fall upp emot 14 till 16 timmar, till en arbetstid på åtta timmar.² I en kvalitativ mening har utvecklingen samtidigt inneburit ett mer organiserat arbete med högre produktivitet.³ Även om denna utveckling vad gäller Sverige kan ses från slutet av 1800-talet måste 1920 års arbetstidslag ses som en brytpunkt. Arbetstidslagen omfattade visserligen bara en begränsad del av arbetsmarknaden, men den bidrog till att stadfästa och ge legitimitet åt normalarbetsdagen. En moraliskt

sett riktig arbetsdag kom efter hand att bestå av åtta timmar arbete, åtta timmar vila och åtta timmar sömn.

Även om normalarbetsdagen med tiden blev normbildande har under 1900-talets lopp pläderats för såväl längre som kortare arbetstid. Av och till har det hävdats att åtta timmars arbetsdag är för alldeles för lite och att vi istället måste arbeta mer. Det har många gånger skett utifrån moraliska argument – det har hävdats att arbetare inte mår bra av för mycket ledighet och att de riskerar att hemfalla åt dryckenskap och omoral.⁴ Debattörer, representerande såväl arbetsgivare som arbetarrörelse, har också menat att vi inte bara har ett ansvar både gentemot vår egen själs frälsning, utan även gentemot nationens välgång.⁵ Om arbetstiden var för kort skulle nationens arbetskraft inte räcka till – ett argument som också använts i det sena 1900-talets pensionsdebatt.⁶ Samtidigt har det också funnits de som hävdat att också åtta timmars arbetsdag är för mycket. Exempelvis gav Alva Myrdal och Viola Klein 1956 ut boken *Womens two roles* (På svenska med titeln *Kvinnans två roller* 1957) där de såg sextimmarsdagen som ett medel att skapa ett tillskott av arbetskraft. Myrdal och Klein menade att en arbetstidsförkortning inte skulle innebära att utbudet av arbetskraft minskade, utan att en arbetstidsförkortning istället skulle bidra till en ökning. Genom ett räkneexempel visar de att om samhällets kvinnor kunde ägna 20 år åt hemarbete istället för 30 skulle samhället kunna framställa ”12,5 procent mera varor eller samma mängder av varor och tjänster på 12,5 procent mindre tid, dvs under en arbetsvecka som för alla män och kvinnor minskades från 48 till 42 eller från 40 till 35 timmar”.⁷ Frågan om arbetstidens längd drevs därefter vidare som en jämställdhetsfråga och 1961 skrev Eva Moberg i artikeln ”Kvinnans villkorliga frigivning” att arbetsdagen skulle kunna förkortas till sex timmar efter kvinnans fulla integration på arbetsmarknaden.⁸

Även om normalarbetsdagen aldrig var absolut, vare sig sett till retorik eller verklighet, blev den inte ifrågasatt på allvar förrän det socialdemokratiska kvinnoförbundet började driva frågan om sex timmars arbetsdag början av 1970-talet. På sin kongress 1972 antog de, som första politiska förbund, en resolution som förespråkade sex timmars arbetsdag. Att det var det socialdemokratiska kvinnoförbundet som förde fram frågan var inte någon slump. Vid mitten av 1970-talet arbetade ungefär hälften av den kvinnliga arbetskraften deltid och en förkortad arbetstid sågs av många kvinnor som ett sätt att möjliggöra heltidsarbete och familjeliv. En arbetstidsreform sågs också som ett sätt att skapa jämställda relationer mellan kvinnor och män.⁹

Efter att de socialdemokratiska kvinnorna aktivt börjat driva frågan fick sextimmarsdagen snabbt ett stort politiskt genomslag. Kravet blev allmänt accepterat i den politiska debatten och samtliga riksdagspartier utom Moderata samlingspartiet ställde sig (i vart fall retoriskt) positiva till sex timmars arbetsdag. De remissvar som riksdagspartierna lämnade till den statliga arbetstidsutredningen DELFA utmärks av genomgående positiva hållningar till en arbetstidsförkortning.¹⁰ Ett förhållande som delvis kan förklaras av att det ideologiska och politiska klimatet genomgått en påtaglig radikaliserings under 1960-talets lopp. Begrepp som jämställdhet och livskvalitet hade lyfts fram och ställts mot ett miljöförstörande konsumtionssamhälle. Sextimmarsdagen hade utvecklats till en ståndpunkt som låg i politikens mittfåra. Vidare kan den positiva inställningen förklaras av att tiderna var goda. Under en lång följd av år hade reallönerna ökat och så långt man kunde överblicka skulle denna utveckling fortsätta. De goda årens stadiga ekonomiska tillväxt hade skapat utrymme för såväl privata investeringar i bilar och tv-apparater som i en offentligt finansierad välfärd. En stor del av det tidiga 1970-talets debattörer ansåg att det fanns ett materiellt utrymme för en arbetstidsförkortning.¹¹

Samtidigt skulle en minskning av arbetsdagen från åtta till sex timmar innebära en reduktion av arbetstiden med 25 % vilket skulle kunna ses som ett gigantiskt slöseri med resurser. Även om samhället blivit betydligt mer sekulärt under de styva 50 år som gått sedan 1920 fanns det fortfarande en och annan som såg det som ett slöseri med inte bara samhällliga, utan även himmelska resurser. Mycket tyder också på att den politiska och ekonomiska eliten bakom den positiva retoriken i själva verket var negativa till sextimmarsdagen.

De centrala aktörerna när det gäller arbetsmarknadsfrågor i början av 1970-talet, Svenska Arbetsgivareföreningen (SAF) och Landsorganisationen (LO), var båda skeptiska till sänkt arbetstid.¹² Vi har i artikeln valt att lyfta fram argumentationen i en debattskrift som SAF gav ut 1975, men en snarlik argumentation återfinns i mycket av det material som producerades av LO.¹³ Det måste också poängteras att de båda organisationerna representerade olika aspekter av makt, att de hade olika intressen och att de inte nödvändigtvis hade samma syn på arbete. I artikeln diskuterar vi dock inte hur SAF:s och LO:s förhållningssätt skiljer sig åt, utan nöjer oss med att diskutera innehållet i en enskild debattskrift från SAF. Vi lyfter i vår diskussion fram såväl bild- som textmaterial för att klargöra hur man inom SAF såg på arbete och fritid 1975. Den analyserade skriften har en enskild författare,

Laila Eriksson, men då den diskuterats inom SAF och Avdelningen för samhällskontakt låter vi texten representera organisationen SAF. Föreliggande text handlar om hur makten återställer ordningen genom att definiera fritid som ickearbete och vidare som ett utslag av lathet. Föreliggande text handlar om hur sänkt arbetstid kan definieras som liktydigt med att förstöra miljön, tvinga kvinnor till hushållsarbete och att döma tredje världens fattiga massor till ett fortsatt liv i armod.

Vill vi ha kortare arbetstid. SAF:s argumentation kring sextimmarsdagen 1975

För att förstå det språk och de uttryck som användes för att formulera arbetstid och politik i mitten av 1970-talet måste den kontext och det sammanhang som arbetstiden diskuterades i beaktas. Vi måste fråga oss vilket språk som var gångbart och fungerande. I 1970-talets inledning, när debatten om vänstervridningen i TV och tidningar rasade som värst i skuggan av Vietnamkriget, är det rimligt att tro att dagordningen till stor del var satt av ungdomsrörelsen och vänstern och att begrepp som "internationell solidaritet", "miljö" och "jämställdhet" var honörsord med betydligt bättre klang än "tillväxt" och "standardförbättring". Politiker och ekonomiska makthavare tvingades därför anpassa sitt språkbruk. Nya ideal och nya hjältar dominerade scenen.

Sett till världspolitiken var kanske den viktigaste händelsen 1975 att Saigon föll och att Vietnamkriget tog slut. En händelse med oerhörd räckvidd och sprängkraft. Sett till en svensk kontext kan noteras att Peps blodsbänd släppte LP:n *Hög standard*. Två händelser med självklart olika dignitet och betydelse. Samtidigt är det två händelser som förenade upplevelsen av att en rebellisk antikapitalistisk rörelse ryckte fram på bred front. Trots att Peps var långhårig och att han omgavs med rykten om haschrökning fick hans musik starkt genomslag i det svenska folkhemmet. Mellan hyreskasernernas väggar och mellan vil-
laområdenas trädgårdar ekade:

Hög standard,
va' fan e' hög standard?
Hög standard,
va' fan e' hög standard?

Litar du på myten om vårt rika västerland?
Känner du dej trygg och mätt, min vän?
Eller gnager tvivlet som en dålig tand?
Känner du dej lurad på nått sätt?

Hög standard,
va' fan e' hög standard?

Va' ska du med bil och villa,
när du mår så djävla illa
av det du äter och dricker att du helst ville spy.¹⁴

Även om man skall akta sig för att överdriva enskilda aktörers och händelsers betydelse för det historiska skeendet (även musiker är ju en del av ett sammanhang) är det inte helt fel att säga att Peps hade ett stort inflytande över dagordningens utformning. Peps gjorde sig till tals för en generation och ställde en fråga som man inte kunde bortse ifrån 1975. Det gick inte att framgångsrikt diskutera samhällets utveckling utan att förhålla sig till frågan "va' fan e' hög standard"?

På SAF var man självklart oroliga och fundersamma över utvecklingen. Redan 1974 hade Ingrid Wibell på SAF i ett internt arbets-PM konstaterat att arbetstidsdebatten blivit allt mer intensiv och hon frågade sig hur SAF skulle agera.¹⁵ På SAF såg man med oro på att svenska politiker hade lagt ett förslag till Nordiska rådet där "regeringarna i de nordiska länderna [rekomenderades] att verka för att det långsiktiga målet för en arbetstidsförkortning bör vara sex timmars arbetsdag".¹⁶ Man noterade också att samtliga riksdagspartier utom Moderata samlingspartiet ställde sig positiva till en arbetstidsreduktion.¹⁷ Moderaterna var dock inte negativa och enligt SAF:s noteringar hade den moderata partisekreteraren Lars Tobisson 1974 pekat på "det naturliga i att ta ut standardstegringen i form av kortare arbetstid".¹⁸ I SAF:s interna undersökning framhölls också att Socialdemokraterna 1975 skrivit in sextimmarsdagen i sitt partiprogram och att även centerpartiets ledare Torbjörn Fällidin ställt sig bakom kraven.¹⁹ Samtidigt arbetade den statliga arbetstidsdelegationen, DELFA, som tillsatts 1974, för fullt med sin rapport som skulle bli klar 1976.²⁰

I detta sammanhang gick SAF på offensiven och började driva en kampanj mot en arbetstidsförkortning. Förutom en omfattande presskampanj lät man ge ut skriften *Vill vi ha kortare arbetstid. Debattunderlag från SAF*.²¹ Det uttalade syftet var att göra debatten mer "saklig" och, får vi förmoda, mer i linje med SAF:s intressen.

Mer sällan berörs kostnaderna och det faktum att ett val av ökad fritid samtidigt innebär uppgivande av andra sätt att höja levnadsstandard. Det har därför känts angeläget att bidra till en saklig debatt genom att sammanställa några av de argument som kan finnas för och emot ett val av kortare respektive oförändrad arbetstid.²²

Samtidigt som man kände sig tvungna att argumentera mot en hotande arbetstidsförkortning hade Peps satt dagordningen. En dagordningen som man inte sympatiserade med och uppgiften var därmed också att skifta ordens innehåll och betydelse. Kritiken mot en förkortad arbetstid måste formuleras i linje med den nya tidens språk samtidigt som detta språk måste förändras.

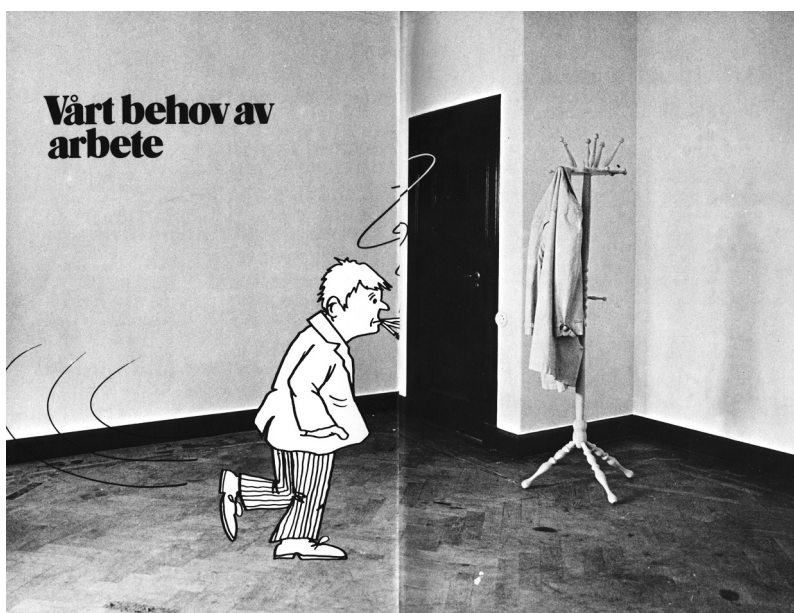

Bild 1. "Vårt behov av arbete", Eriksson Laila. *Vill vi ha kortare arbetstid?* Debattunderlag från SAF, Stockholm 1975, s 5.

Individens behov av arbete

Det första läsaren möts av i SAF:s debattskrift är en rastlös man, rökan-
des inte bara en utan hela tre cigaretter samtidigt. Det är en stor och
dominerande bild som täcker ett helt uppslag. Rummet som mannen

går omkring i är tomt, innehållslöst, kalt och sterilt och han vankar rastlöst runt. Bildspråket formligen skriker ut att mannen lever ett påvert och fattigt liv och att han inte mår särskilt bra (bild 1).

Bilden saknar en förklarande bildtext, men orden "Vårt behov av arbete" har fällt in på en framträdande position i bildens övre vänstra hörn. Samtidigt behöver läsaren ingen egentlig hjälp med tolkningen av bilden då såväl kontext som sammanhang innebär att bilden måste tolkas som att mannens rastlöshet beror på att han arbetar för lite. Samtidigt sätter orden och bilden tillsammans en tydlig tolkningsram för resten av boken – det är ett mänskligt behov att arbeta.

Bilden av den rastlöse mannen ligger också i linje med 1920-talets arbetstidsdebatt där SAF:s företrädare hävdade att människor mår dåligt av att arbeta för lite.²³ Den rastlöse mannen får inte utlopp för sin mänsklighet och vandrar därför likt en fånge i sin cell runt i rummet. Ett tomt rum där väggarnas kalhet bara bryts av en enda möbel, en tamburmajor där mannen hängt sin ytterrock. Mannen vill ut, men är förhindrad att ta sin rock och gå ut och arbeta. Av allt att döma saknar mannen såväl möjlighet som förmåga att använda sin fritid på något vettigt sätt. Han har inte kunnat fylla sitt rum, utan det gapar tomt. Bilden är så stark att den måste vara avsiktlig och mannen hade ju inte behövt beskrivas som sysslolös, utan hade kunnat ges en rik fritid. Enligt SAF var nu mannen inte heller ensam med detta problem, utan man menade att arbetets betydelse var så avgörande att många upplevde fritiden som meningslös. Enligt SAF är det arbetet som ger oss mening med tillvaron, det är i arbetet som vi är sociala och träffar människor.

En sak som man tycks glömma i debatten om kortare arbetstid är att fritiden för många kan vara en belastning. Arbetet är kanske ett stöd och en trygghet, ger de kontakter och det umgänge som saknas i privatlivet. Vårt engagemang i arbetet är kanske så stort att fritiden är ett besvärande tomrum. Att de sociala problemen tycks förvärras vid veckoslut, helger och semestrar tyder på detta.²⁴

Fritid kan vara en belastning och om det hade varit helg eller ännu värre semester hade den ensamne, rökande mannen kanske inte ens klarat av att vandra omkring. Enligt budskapet i SAF:s debattskrift mår människan bäst av att arbeta mycket och bäst mår de med riktigt långa arbetsdagar. Förutom direktörer lever kvinnor som förväntas sköta barn, hem och hushåll efter sitt förvärvsarbete någorlunda skapliga liv. De dubbelarbetande kvinnorna är till och med avundsvärda. Med ett uttalat rättvisepatos frågar man sig:

Varför ska det vara förbehållet företagsledare, fackliga och politiska ombudsmän, kulturarbetare och förvärvsarbetande kvinnor med barn att få arbeta mer än 40 timmar per vecka.²⁵

Människan är skapad för att arbeta och enligt SAF har detta påstående stöd av en samlad kår av filosofer och tänkare som menar att arbetet är alltigenom av godo för såväl samhälle som individ. Såväl antikens Aristoteles som arbetarrörelsens Branting lyfts fram (bild 2).

Bild 2. Filosofer och tänkare om arbetets mening. Från vänster ses Aristoteles, Paulus, Luther, Colbert, Disraeli och Branting. Eriksson 1975, s 6-7.

Arbetets höga värde framställs som oberoende av såväl ideologier som tid och historiskt sammanhang. De samhällen som inte delat denna värdegrund, har enligt SAF också dukat under.

Dynamiska och frammåtskridande samhällen – i äldre eller modern tid, kapitalistiska eller socialistiska – har alltid präglats av en hög värdering av arbetet. För ett lands fortsatta välfärd skulle det därför vara olyckligt att ändra uppfattning på den punkten.²⁶

Människans arbete är grunden för all välfärd. Som det antyds i bild och text är detta inte en ståndpunkt som är förbehållen arbetsgivare och kapitalister, utan arbete är oavsett tid och sammanhang gott, vilket också är också huvudbudskapet i sysselsättningsutredningens rapport *Arbete åt alla* som kom samma år.²⁷ Arbetet hyllas i dessa båda texter inte enbart ur ett samhälleligt, utan även ur ett rent individuellt perspektiv.

Arbete av vad slag det vara må ger sociala kontakter, egen arbetsförtjänst mm, som anses vara oundgängliga förutsättningar för ett fullvärdigt liv. De som befinner sig i den lyckliga situationen att ha ett intressant arbete och som i stort sett själva kan bestämma sin

arbetstid, de väljer också ofta att arbeta betydligt mer än normal arbetstid. Att fortsätta ansträngningarna att förbättra arbetets utformning och innehåll och att anpassa arbetstiden [sic] förläggning till arbetskraftens behov, skulle därför troligen ge fler nöjda människor än om arbetstiden sänks generellt.²⁸

Av citatet framgår med all önskvärd tydlighet att arbete behövs för att individen skall uppnå inte bara materiellt välstånd, utan även ett fullödigt själlsliv. Intressant att notera är att just att fokus i texten ligger på det senare. Ett värde som ytterligare kunde förhöjas genom ett flexibelt förhållningssätt gentemot arbetskraften snarare än genom en generell sänkning av arbetstiden. Samtidigt som arbetets egenvärde lyfts fram lyser dock argument som betonar att en bibehållen arbetstid skulle ha betydelse för nivån på den privata konsumtionen med sin frånvaro i SAF:s skrift. Troligtvis var det ett argument som inte fungerade i mitten av 1970-talet. Enligt den dagordning som vi låter Peps representera med låten "Hög standard" var ju konsumtionen i många fall till och med för hög. Istället för att vädja till en individorienterad standardhöjning lockade man därför med möjligheten till en god och positiv offentlig konsumtion.

Även för somliga som anser att den privata konsumtionen inte behöver höjas framstår det som ett viktigt mål att t ex få fler dag- och fritidshem, att kunna förbättra miljön och öka u-hjälpen. Detta försvaras om vi sänker arbetstiden och därmed produktionen.²⁹

Mänskligt arbete frigör resurser och dessa resurser betraktas som ett medel att komma tillrätta med problem som miljöförstöring och brister i social omvårdnad av samhällets svaga. Med mer arbete och en ökad produktion ges också större möjlighet att hjälpa svältande människor i 3:e världen. I SAF:s retorik används uttrycket "världshushållning" för att formulera den brist på solidaritet som en reducerad arbetstid skulle innebära.³⁰ Det betonas att vi alla har ett ansvar för varandra. Om du inte bryr dig om din egen konsumtionsnivå, miljöförstöring i vårt eget samhälle, dina barns möjlighet till en dräglig skolgång – så måste du väl ändå tänka på ditt globala ansvar för hela världens befolkning! Arbete blir på detta sätt inte bara en rättighet utan en skyldighet. Eller, om man så vill, vår plikt som världsmedborgare.

I SAF:s skrift är arbetstiden med andra ord inte primärt en fråga om den individuella arbetarens uppehälle, utan en fråga om hennes samhällseliga ansvar. I detta sammanhang blir inte bara arbetstiden, utan också fritiden en samhällselig fråga. Vad skulle den användas till?

Till uppbyggligt samhällsengagemang eller till ett destruktivt krogliv? Förespråkarna för sex timmars arbetsdag hävdade genomgående att tiden som en arbetstidsförkortning skulle frigöra skulle användas för att tjäna samhällets bästa. Den skulle möjliggöra ett ökat ansvarstagande för nästa generation arbetare – barnen. Arbetaren skulle också med kortare arbetstid kunna tjäna samhället genom ett ökat fackligt och politiskt engagemang. I texten ställer sig SAF direkt misstänksamma till detta och säger:

I stället är det väl så att den som har ett fackligt eller politiskt intresse också finner tid för det. De redan aktiva kan för övrigt intyga att sådana engagemang kräver mycket mer än någon timme per dag.³¹

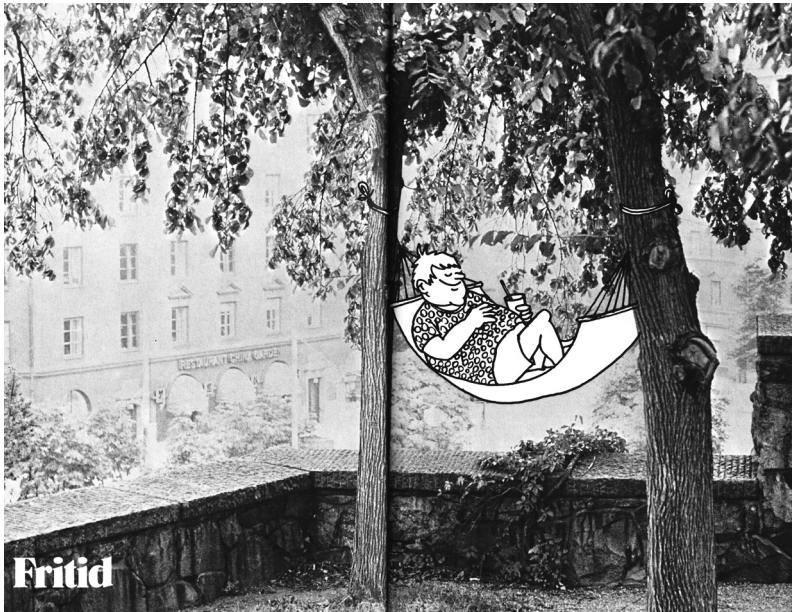

Bild 3. "Fritid", Eriksson 1975, s 40.

Förutom att, som vi såg i bild 1, många saknar förmåga och möjlighet till en rik fritid antyds i såväl text som bild att en ökad fritid snarare skulle komma att användas till ren förströelse. Individens föregivna rätt och förmåga att själv ta ansvar för sina handlingar underkänns genomgående.

Bland argumenten för kortare arbetstid återfinns mer sällan att den ökade fritiden också kan användas till aktiviteter som innebär ren förströelse, vila och avkoppling. Vi kanske sover några timmar till eller tittar på TV. Eller också tar vi ett extraarbete för att klara uppehållet eller för att få råd med den bil, båt och sommarstuga som vi anser anser nödvändig för att kunna utnyttja fritiden.³²

Fritid framställs också positivt. På bild 3 ser vi en man som ligger lättfullt tillbakalutad i sin hängmatta. I motsats till den rastlöse mannen på den första bilden ser han dock ut att kunna njuta av sitt passiva och arbetsbefriade tillstånd. I sin hand har han inte tre cigaretter för att dämpa sin ångest, utan någon form av dryck att svalka sig med i hettan. Fritid, det vill säga tid befriad från arbete, är här positivt återgivet. Hur kan vi förstå detta? Kanske skall vi anta att mannen i hängmattan, genom hårt arbete, har förtjänat sin vila. Med ett gott samvete lutar han sig tillbaka och njuter frukten av sitt arbete. Samtidigt samlar han kanske kraft inför en riktigt lång arbetsvecka. Under den gamla goda tiden, vid industrialismens början, var saker i en bättre balans och då kunde arbetare njuta av sin vila mer välförtjänt. Idag, menar SAF, har alla rätt till fritid oberoende av om man förtjänar det eller kan använda den positivt.

Förflyttar vi oss till tiden för industrialismens början kan vi konstatera att fritid då var detsamma som ett medel till den kroppsliga vila som var nödvändig för en aktiv arbetsinsats. Det krävdes också ett visst mått av arbete innan man var berättigad till fritid. Enlig den moraliska uppfattningen som rådde skulle fritid inte njutas i övermått eftersom den då ansågs befrämja ett syndigt leverne och leda till dålig karaktär. Fritiden skulle användas aktivt till andlig och fysisk fostran. Idag är fritid en rättighet för alla. I vår värdering av fritid kan spåras antikens uppfattning att fritid utvecklar personligheten och är något positivt i sig och det industriella synsättet att fritiden skall göra oss bättre rustade för arbetsinsats genom att användas aktivt till andlig och fysisk rekreation.³³

I citatet framhålls fritidens positiva värde. Fritid skall ses som en belöning för utfört arbete och som en förutsättning för framtida arbetsinsatser. Fritid skall inte ses som en rättighet för alla, utan fritid är snarare något som förtjänas genom arbete. Som ideal hålls det tidiga industrisamhällets långa arbetsdagar fram; ett samhälle där fritiden för det stora flertalet var ytterligt begränsad.

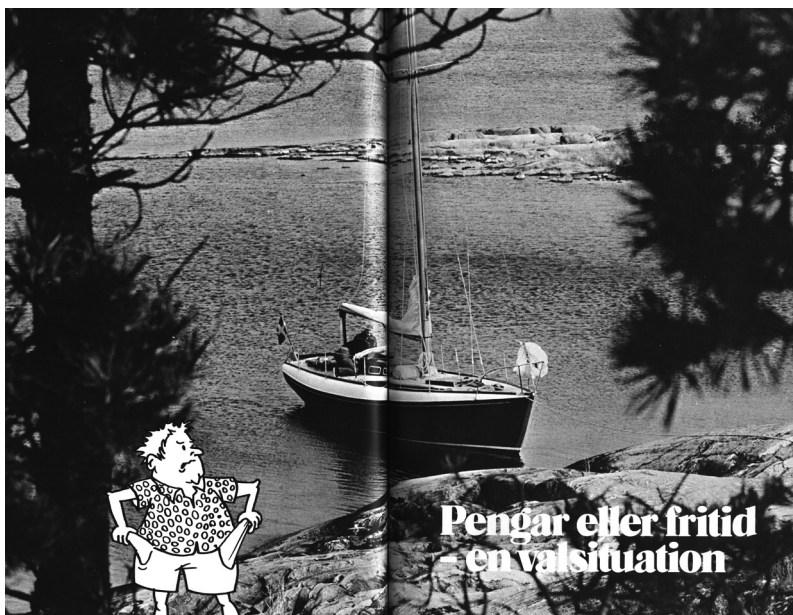

Bild 4. "Pengar eller fritid – en valsituation", Eriksson 1975, s 26-27.

Vila i övermått är destruktivt och mannen som nyss låg så förnöjt i sin hängmatta har nu (bild 4) kommit till insikt att det faktiskt kostar att ligga där. Kanske grumlades hans karaktär av hans överksamhet och kanske blev det också för många drinkar. Han förlösade tiden genom sin lättjefulla sysslöshet. Bilden bakom den frustrerande mannen, den smäckra segelbåten liggande för ankar i en skärgårdsvik, får antas symbolisera den goda fritiden. Matematiken går helt enkelt inte ihop. Det går inte att få mer av allt! Mannen har inte gjort sig förtjänt av fritid.

Att återställa ordningen

I SAF:s debattskrift har man därmed lyckats vända på begreppen. Arbete har blivit till en i det närmaste ideell aktivitet som skänker personlig tillfredsställelse, bättre miljö och hjälp till de allra fattigaste stackarna i u-länderna. Däremot beskrivs ickearbete eller fritid som konsumtion. Det är Peps Persson som blivit miljöbov och motståndare till frigörelse av såväl 3:e världens fattiga som förtyckta kvinnor. Att ligga i hängmat-

tan jämföras inte bara med att köpa en båt eller någon annan konsumtionsvara, utan att dessutom dra sig undan sitt samhällsansvar. Ur detta perspektiv blir följdaktligen den som arbetar en, ur flera perspektiv, god och beundransvärd person medan den som inte arbetar som osolidarisk och en som vill ha "mer av allt".

Vår artikel behandlar de normer som reglerar vår syn på arbete. De normer som svarar på frågan om vad som är "en riktig arbetsdag" och vad som är meningen med arbete. I artikeln menar vi att normalarbetsdagen, dvs åtta timmars arbete, åtta timmars vila och åtta timmars sömn, varit normbildande under i vart fall 1900-talets andra hälft. Under 1960- och 1970-talen utvecklades dock en omfattande kritik mot ett arbetsliv som förhindrade kvinnors frigörelse; ett arbetsliv som var resursslukande och negativt för miljön; ett arbetsliv som syftade till materiell konsumtion och inte till livskvalitet. Även om såväl samhällskritiken som kraven på arbetstidsreduktion var mångfacetterade är det rimligt att koppla samman dem. De var i vart fall barn av samma tidsanda. Kravet på sex timmars arbetsdag fick också stor uppslutning i 1970-talets inledning. En uppslutning som troligtvis berodde mer på anpassning till rådande samtalsordning än på politisk övertygelse. Samtliga politiska partier förespråkade dock i varierande grad en arbetstidsreduktion.

De två centrala aktörerna på arbetsmarknaden vid 1970-talets mitt, Svenska arbetsgivareföreningen och Landsorganisationen, var båda tveksamma eller negativa till en reducerad arbetstid. Arbetsgivarna såg de två timmarna kortare arbetsdag som ett undandragande av tid från marknaden, medan arbetarrörelsen såg en brist på solidaritet i samhällsbyggandet. Vi har i artikeln studerat det språkbruk SAF använde sig av när man publikt formulerade sina ståndpunkter i arbetstidsfrågan. Det empiriska underlaget för studien är begränsat till debattskriften, *Vill vi ha kortare arbetstid? Debattunderlag från SAF*.

Som ett tydligt resultat framkommer att arbetet genomgående ges ett mycket högt värde och att arbete konsekvent ställs mot överksamhet. En reducerad arbetstid sågs som innebärande en ökad överksamhet och därmed ett angrepp på inte bara samhällets, utan också individens välbefinnande. Arbetet sågs som viktigt, men motiverades inte av personlig vinning eller för att uppnå hög levnadsstandard, utan istället av solidaritet med de svaga. Arbetets mening formulerades som den plikt och skyldighet vi alla har som samhällsmedborgare och retoriken är fjärran från den vi möter bara några år senare. När SAF lanserar kampanjen "Satsa på dig själv" 1979 vädjas inte längre till solidaritet med samhällets svaga utan till egenintresset.

SAF:s övertagande av ett socialistiskt språkbruk kan inte förstås utan att beakta det sammanhang sextimmarsdagsdebatten formulerades inom. Det gick inte att vädja till individuell konsumtion samma år som Peps Persson släppte LP:n *Hög standard*. Huvudpersonen i SAF:s skrift är samtidigt en karaktär som är mer obunden av sammanhang, en karaktär som under alla tider har förföljt oss – den late, den som inte arbetar och gör rätt för sig, den som förslösar tiden. Förslösande Guds, statens, potentiella arbetsgivares eller sin egen tid genom overksamhet. Den som tär och parasiterar på samhällskroppen. Bondesamhällets lösdrivare och tiggare, folkhemmets Kronblom och det sena 1900-talets ”bidragsätare”. I SAF:s text visualiseras den late som en fritidskonsument tecknad som en förmänskligad diagramstapel (bild 5). En stapel som inte förstår att man inte kan kräva “mer av allt”.

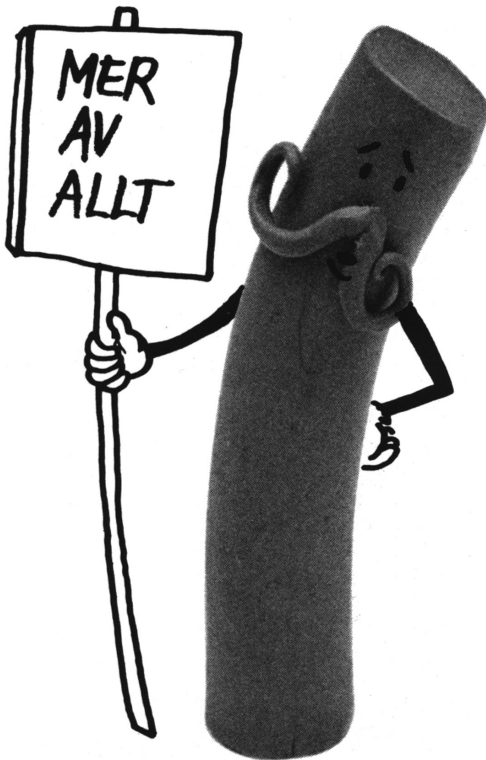

Bild 5. "Mer av allt", Eriksson 1975, s 9.

Noter

- 1 Med titeln ”Det här är hög standard – Peps, SAF och sextimarsdagen 1975” publiceras under 2009 en omarbetad version av föreliggande artikel i tidskriften *Arbetsmarknad & Arbetsliv (A&A)* 2009:1).
- 2 Calle Rosengren, *Tiden som form och upplevelse: Öm relationen mellan arbete och tid*, Stockholm 2006.
- 3 Alf O Johansson, *Den effektiva arbetstiden: Verkstäderna och arbetssintensitetens problem 1900-1920*, Uppsala 1977.
- 4 Jmf Jonas Frykman, *Dansba-neeländet: Ungdomen, populärkulturen och opinionen*, Stockholm 1988; Birgit Petersson, *”Den farliga underklassen”: studier i fattigdom och brottslighet i 1800-talets Sverige*, Umeå 1983.
- 5 Mikael Ottosson & Calle Rosengren, “Among Keen Men and Pampered Ladies. The Eight Hour Working Day Debate in Sweden”, i Julie Kimber & Peter Love (ed), *The Time of Their Lives: the Eight Hour Day and Working Life*, Sydney 2007.
- 6 Gunnar Wetterberg, *Arbetet: Välfärdens grundval*, Stockholm 2004.
- 7 Alva Myrdal och Viola Klein, *Kvinnans två roller*, Stockholm 1957, s 222.
- 8 Eva Moberg, ”Kvinnans villkorliga frigivning”, i Hans Hederberg (red), *Unga liberaler: Nio inlägg i idédebatten*, Stockholm 1961.
- 9 Delegationen för arbetstidsfrågor (DELFA), *SOU 1976:34*, *Arbetstidsförkortning – när? hur?* Stockholm 1976.
- 10 Delegationen för arbetstidsfrågor (DELFA), Yttrande över SOU 1976:34, SE/RA/324283, Riksarkivet (RA).
- 11 Sex timmars arbetsdag – partiernas inställning till förkortning av arbetstiden, Undersökningar och utredningar rörande ordinarie arbetstids längd 1949-1987, F6CB:10, SAF:s arkiv, Centrum för näringslivshistoria (CfN).
- 12 Tommy Isidorsson, *Varför arbetstiden inte förkortats i Sverige efter 1973*, Göteborg 1992.
- 13 Se exempelvis *Rapport om arbetstiden: rapport från LOs arbetsgrupp för arbetstids- och semesterfrågor*, Stockholm 1973.
- 14 <http://hemsidor.torget.se/users/p/pierrefa/Art/per.html> (2007-04-17).
- 15 PM beträffande diskussionerna om sex timmars arbetsdag. Undersökningar och utredningar rörande ordinarie arbetstids längd 1949-1987 s.6, F6CB:10, SAF:s arkiv, CfN.
- 16 Bilaga till SAF:s remissyttrande rörande medlemsförslag till Nordiska rådet, Ordinarie arbetstids längd, 1975, F7CA:9, SAF:s arkiv, CfN.
- 17 Sex timmars arbetsdag – partiernas inställning till förkortning av arbetstiden, Undersökningar och utredningar rörande ordinarie arbetstids längd 1949-1987, s.22ff. F6CB:10, SAF:s arkiv, CfN.
- 18 Sex timmars arbetsdag – partiernas

- inställning till förkortning av arbetstiden, Undersökningar och utredningar rörande ordinarie arbetstids längd 1949-1987, s.23. F6CB:10, SAF:s arkiv, CfN.
- 19 Sex timmars arbetsdag – partiernas inställning till förkortning av arbetstiden, Undersökningar och utredningar rörande ordinarie arbetstids längd 1949-1987, s.22. F6CB:10, SAF:s arkiv, CfN.
- 20 *SOU 1976:34.*
- 21 Laila Eriksson, *Vill vi ha kortare arbetstid? Debattunderlag från SAF*, Stockholm 1975.
- 22 Eriksson 1975 s 2.
- 23 Ottosson & Rosengren 2007.
- 24 Eriksson 1975, s 44.
- 25 Eriksson 1975, s 52.
- 26 Eriksson 1975, s 6.
- 27 Sysselsättningsutredningen, *SOU 1975:90, Arbeta åt alla. Delbetänkande från sysselsättningsutredningen*, Stockholm 1975.
- 28 Eriksson 1975, s 9.
- 29 Eriksson 1975, s 9.
- 30 Eriksson 1975, s 30.
- 31 Eriksson 1975, s 45.
- 32 Eriksson 1975, s 42ff.
- 33 Eriksson 1975, s 42ff.

ETNICITET, KLASS OCH IDENTITET

BOLINDER MUNKTELL OCH SYNEN PÅ ANSTÄLLNING AV UTLÄNDSKA ARBETARE HOS FÖRETAGSLEDNING OCH FACKKLUBB

Lena Hallberg

Min avhandling handlar om vad som händer när invandrare möter det svenska lokalsamhället i form av industristaden Eskilstuna mellan ungefär 1944 och 1972. Utifrån de problem som uppstod på ett verkstadsföretag i relation till invandrade arbetare studeras dels problemet med bostadsbristen och de lösningar som sågs på detta och dels de problem med språk och skilda kulturer som uppstod. Det sistnämnda innebär de skillnader i normer, sätt att vara och bete sig som kommer till synes i relationen mellan svenska och utländska på arbetsplatsen, verkstadsföretaget Bolinder-Munktell¹. Problemområdena undersöks i företags-, fackklubbs- och invandraperspektiv.

Syftet är här att empiriskt belysa hur företagsledning och fackklubb förhöll sig till rekrytering av utländsk arbetskraft och de alternativ som återopades under 1940-talet, 1950- och delvis 1960-talet. Bolinder Munktell var under hela 1900-talet det största företaget i staden, vad gäller antalet anställda. De parter som agerade och diskuterade på företaget var, förutom invandrarna själva, Metalls fackklubb och företagsledningen. Dessutom utgör även företagsnämnden en viktig källa. Den bildades i slutet av 1948 och utgjorde ett forum för information men också för diskussion mellan representanter från företagsledningen och från de på företaget förekommande fackklubbarna. Nämnden var synnerligen aktiv med möten en gång i månaden, som avsatte protokoll vilka ibland kunde utgöra 70 utskrivna sidor. I nämnden diskuterades bland annat de problem som parterna upplevde i förhållande till rekrytering och samarbete med utländska arbetare på företaget. Frågeställningen som ligger till grund för denna undersökning är:

- Vilka argument framförde arbetsgivar- respektive arbetstagsidan för och emot anställande av arbetskraft från utlandet och hur ställde sig parterna till de alternativ som framfördes?

Inledningsvis förs en diskussion av arbetskraftssituationen i Sverige efter andra världskriget i relation till viss forskning rörande den. Sedan följer den argumentering kring anställning av arbetare från utlandet som företagsledningen på Bolinder Munktell förde. De alternativ som sågs belyses sedan liksom problem som relaterades till utländska arbetare och fackklubbens reaktioner på den av företaget förda arbetskraftspolitiken.

En bakgrund till arbetskraftsinvandring

Joaçim Waara visar på att det direkt efter andra världskriget pågick en diskussion i SAF:s tidskrift *Industria* kring frågan om en ”import av arbetskraft” var lösningen eller ej på den befarade arbetskraftsbristen inom industrin i Sverige. I tidskriften förespråkades 1946 en liberaliserad invandringspolitik för att lösa de förväntade arbetskraftsproblemen. Waara pekar också på att i slutskedet av samma årtionde avstannade diskussionen kring detta helt i tidskriften.²

En tänkbar förklaring till den insomnade diskussionen kan delvis vara det generella arbetstillstånd för nordiska medborgare och för estlandssvenska flyktingar som genomfördes från och med oktober 1943, och som så småningom måste ha inneburit en ökad tillgång på arbetskraft. Arbetstillståndet utsträcktes lite senare för att gälla även övriga flyktingar från Estland och dem från Lettland och Litauen. För dem begränsades dock möjligheterna till näringar där arbetskraftsbristen var stor under kriget, exempelvis inom jordbruks-, skogs- och hushållsnäringarna. Lars Olsson menar att svenska myndigheter redan 1945 insåg att de baltiska flyktingarna sannolikt till stor del skulle kvarstanna i Sverige. Då började diskussionen inriktas mot att balterna borde inkluderas i det svenska näringslivet genom att tillåtas söka arbeten i exempelvis industrin. Antalet flyktingar från de baltiska staterna brukar beräknas till sammanlagt omkring 30 000, varav ungefär 15 000 var från Estland. Antalet är osäkert och omdebatterat men andelen potentiella industriarbetare var hur som helst stort, trots att många flyttade vidare till exempelvis USA och Kanada.³

Det står dock utom allt tvivel att många av dessa flyktingar så småningom hamnade i industriarbeten och de fyllde därigenom många vakanta platser på verkstadsgolven. Det har visat sig att många av balterna egenhändigt sökte sig till industrin efter en tid i skogen, på torvmossen eller inom jordbruket. Estländarna exemplifierar detta. Många av dem tog sig till platser som de hört att det fanns mer lönsamma industriarbeten på och där andra landsmän redan befann sig. Så småningom samlades större grupper, ofta i städer där just industriarbeten fanns, som exempelvis i Örebro, Norrköping och Eskilstuna.⁴ I Eskilstuna bestod estländarna av närmare 500 personer vid 1950-talets inträde och var därmed den största utländska gruppen i staden. Många av dem anställdes just på Bolinder Munktell.⁵ Johan Svanberg, doktorand i historia, skriver att SSAB i Olofström aktivt började rekrytera arbetare bland de estniska flyktingarna som befann sig i Sverige direkt efter den stora verkstadskonflikten 1945 då det visade sig omöjligt att finna arbetskraft i närområdet. Erfarenheterna med de estländska arbetarna ledde till att företaget under 1950-talet började värva estländare från flyktinglägren i Tyskland. Svanberg menar att dessa ”transformerades ... från flyktingar till arbetskraftsmigranter”.⁶ Både Professor Lars Olsson och Jesper Johansson från Växjö universitet menar att erfarenheterna av flyktingar som arbetskraft under kriget med stor sannolikhet bidrog till att beslut togs om arbetskraftsinvandring under efterkrigstiden.⁷

Arbetskraftsbristen inom industrin i Sverige var oerhört stor från och med andra världskrigets slut ända till och med 1960-talet. Exporten av verkstadsprodukter steg kraftigt och behovet av arbetskraft steg om möjligt ännu mer.⁸ Bristen på arbetskraft nationellt ledde till att en utredning gjordes av Industriens utredningsinstitut. Den genomfördes 1946 och pekade på att en invandring på mellan 100 000 och 200 000 personer krävdes för att upprätthålla den väntade expansionen under det närmaste årtiondet.⁹ Som en illustration av detta kan nämnas att vakanserna på verkstadsgolvet vid 1940-talets slutskede var omöjliga att fylla vid Bolinder Munktell. Till det kom att omsättningen på arbetare vara hög. Tillsammans med behovet av rena nyanställningar utgjorde bristen på arbetskraft ett i det närmaste oöverstigligt problem, i synnerhet som potential för produktionsökning fanns men en sådan var beroende av möjligheterna att anställa ny arbetskraft.¹⁰

De problem som stod i fokus vid rekrytering av arbetskraft och de lösningar som företagsledningen såg på dessa står blickpunkten nedan.

Bolinder Munktell och problemen med att rekrytera personal

Inför 1947 räknade företagsledningen med ett nyanställningsbehov av 150 arbetare. Detta innebar att rekrytering av arbetskraft måste ske utanför stadens gränser eftersom det inte fanns möjlighet att rekrytera så många i Eskilstuna med omnejd. Det största problemet för att lyckas med en sådan rekrytering var den stora bostadsbristen som rådde i Eskilstuna.¹¹ Detta var ett nationellt problem som delvis kan förklaras med en statlig byggnadsreglering som infördes 1943, vilken innebar en begränsning i nyproduktionen av bostäder. Problem med import av produkter nödvändiga för byggnation förklarade regleringen under kriget men restriktionen kvarstod dock långt efter krigsslutet. Byggnadsregleringen utnyttjades av staten enligt flera forskare i syfte att upprätthålla handelsbalansen och för att inte riskera en överhettning av ekonomin.¹² Thord Strömberg skriver exempelvis att byggandet reducerades ytterligare efter krigsslutet då den förväntade depressionen uteblev. Istället riktades de ekonomiska resurserna mot exportindustrin. För en industristad som Eskilstuna innebar detta en fördel eftersom sådana städer tilldelades högre andel av den statligt fördelade bostadskvoten.¹³ Trots det var bostadsbristen ett överskuggande problem ända fram till slutskedet av 1960-talet.

Sommaren 1950 stod drygt 1700 personer i bostadskö hos den nyinrättade kommunala bostadsförmedlingen samtidigt som en produktionsökning beräknades inom den i staden förhärskande metallindustrin. Ett nybyggt bostadsområde med sammanlagt 1700 lägenheter befolkades etappvis fram till 1953, vilket lättade bostadsbristen lite men det kunde inte på långa vägar mätta efterfrågan på bostäder.¹⁴ Lägenhetsproduktionen under 1950-talet var annars mestadels småskalig och behovet kvarstod i stort sett oförändrat. 1965 började inflyttning ske i nästa stora byggprojekt som vid slutförandet 1967 sammanlagt bestod av 1300 lägenheter.¹⁵ Det var först vid 1960-talets mitt som nya beslut togs angående bostadspolitiken. Flera statliga utredningar resulterade i det så kallade miljonprogrammets genomförande, men inte förrän under 1970-talets början ökade antalet lägenheter i snabb takt och därmed upphörde boendet utgöra ett problem för att rekrytera arbetare utanför Eskilstunas gränser.¹⁶

Förutom bostadsbristen fanns det i Eskilstuna ytterligare ett problem, speciellt för de företag som planerade en produktionsökning med hjälp av skiftarbete, vilket Bolinder Munktell gjorde. I företags-

nämndens protokoll framgår tydligt arbetarrepresentanternas motvilja mot att skiftarbete skulle införas på företaget. Det poängterades tydligt att arbetarna i staden generellt inte var villiga att arbeta skift och att det således skulle uppstå rekryteringsproblem för företaget på grund av detta. Trots motståndet framhållades företagsledningen med ett successivt införande av skiftgång. Eftersom tillverkningen blev alltmer maskinintensiv ville företagsledningen att maskinerna skulle utnyttjas i så hög utsträckning som möjligt vilket bara möjliggjordes genom tvåskift.¹⁷

Från Metals fackklubb hävdades det dessutom att löneläget på företaget var ytterligare en orsak till de rekryteringsproblem som Bolinder Munktell stod inför, speciellt på de tyngsta och smutsigaste avdelningarna. Fackklubben hävdade framförallt under 1950-talet att andra industrier på orten hade mer fördelaktig lönenivå. Detta innebar enligt fackklubben att arbetare antingen inte sökte sig alls till Bolinder Munktell eller slutade så fort de hittat annat, mer lönande arbete.¹⁸

Förutom motvilja mot skiftarbete och påståendena om lågt löneläge så hävdade också fackklubben vid slutet av 1950-talet att företaget hade fått dåligt rykte bland ”skickliga svenska arbetare” eftersom andelen utländska arbetare var så stor. Man menade att det fanns ett samband mellan dålig förtjänst på grund av att vissa avdelningar inte hann med att serva andra med nödvändigt material just på grund av ovana utländska arbetare.¹⁹

Företagsledningen på Bolinder Munktell hade således flera stora problem att brottas med framför allt vid en ökning av produktionen men också för att kunna upprätthålla en jämn produktionsnivå. Förutom den grundläggande arbetskraftbristen innebar även bostadsbristen en bromskloss för företaget. Dessutom fanns ett motstånd från arbetarsidan att acceptera det företagsekonomiskt viktiga skiftarbetet och de framhöll också att det fanns problem förknippade med en stor andel utländska arbetare på ett företag. De åtgärder företaget såg som möjliga och i praktiken genomförde för att komma till rätta med problemen relateras i det följande.

”Import av arbetskraft”²⁰ och andra alternativ ur företagsledningens synvinkel

Den avsaknad av diskussion kring arbetskraftsrekrytering som Waara noterar i slutet av 1940-talet i tidskriften *Industria* återfinns också på Bolinder Munktell. Diskussioner fördes exempelvis i företagsnämnden angående bristen på arbetskraft men de kopplas inte specifikt till en eventuell arbetskraftsinvandring. Att den utländska arbetskraften som redan fanns på Bolinder Munktell inte var föremål för några diskussioner kan tolkas som att inga egentliga svårigheter fanns kopplat till denna. Det kan också tolkas som att fackföreningsrepresentanterna inte såg de utländska arbetarna som ett problem eller att de inte upplevdes som rivaliserande gentemot de svenska arbetarna. Det ligger i linje med LO:s ställningstagande för utländsk arbetskraft som Jesper Johansson visar i sin studie. Han hävdar att LO:s ställningstagande betydde att utländska arbetare sågs som nödvändiga i ett samhällsekonomiskt perspektiv för att produktionen skulle kunna upprätthållas.²¹

Under 1950-talet förändrades sättet att rekrytera utländska arbetare till svenska företag. Företagen ansökte om utländsk arbetskraft hos AMS som sedan gjorde en förfrågan hur man ställde sig till detta hos Länsarbetsnämnden och den berörda fackföreningen. AMS förmedlade sedan kontakt med de aktuella ländernas arbetsmarknadsmyndigheter. Det innebar inte några svårigheter för svenska företag att rekrytera personal utomlands eftersom arbetslösheten generellt var stor ute i Europa. Mellan 1950 och 1955 godkände AMS 12500 ansökningar från svenska företag.²² Enligt 1954-års konvention om fri arbetsmarknad mellan de nordiska länderna kunde dessa länders medborgare röra sig fritt mellan de nordiska länderna, men samarbete skulle finnas mellan de olika ländernas arbetsförmedlingar. För Bolinder Munktells del innebar detta att många finska arbetare fann väg till företaget. Till stor del anlände de finska arbetarna dock på eget initiativ genom vad som kan kallas kedjemigration. De finska arbetare som semestrade i Finland uppmanades till exempel att värva släktingar och vänner på hemorten till företaget.²³

Under 1950-talet verkar det således som att det inte fanns några större svårigheter att finna arbetare utanför Sveriges gränser. Trots det såg sig företaget tvunget att vid vissa tillfällen ta till annonsering utomlands.²⁴

Under 1959 och 1960 stod företagsledningen inför en förväntad produktionsökning. Denna skulle inte kunna genomföras om inte

skiftarbetare kunde rekryteras. Blickarna riktades nu mot Norrland för att finna arbetskraft. Dessutom inleddes en aktiv rekrytering i Finland. Denna utvidgades för att så småningom omfatta Danmark, Belgien, Irland och slutligen även Holland.²⁵ Länsarbetsnämnden tillstyrkte exempelvis rekrytering av sammanlagt 75 utländska arbetare vid två tillfällen under första kvartalet 1961.²⁶ Sökandet efter personal skedde alltså i samarbete med länsarbetsnämnden men huruvida man verkligen lyckades anställa några är en annan fråga. Exempelvis framgår det att vid rekrytering i Belgien var det så få sökande att man beslutade förlänga tiden för att möjliggöra för fler att anmäla intresse för arbete i Sverige.²⁷ Dessutom började det höras röster för så kallat ”partiellt arbetsföra”, vilket i detta fall innebar kvinnor och äldre arbetskraft.

Joacim Waara skriver att kvinnor och ”delvis arbetsföra” nämndes som en potentiell arbetskraft, förutom utländska arbetare, i SAF:s tidskrift *Industria* under 1950-talet, fram till 1957. Så var inte fallet på Bolinder Munktell. Däremot diskuterades frågan om äldre arbetskraft kunde vara ett realistiskt alternativ vid en konjunkturtopp under 1955 då behovet av arbetskraft var mer prekärt än annars. Två år tidigare, 1953, hade en överenskommelse träffats mellan företaget och fackföreningsorganisationerna om pensionering av arbetare den dag 67-års ålder uppnåddes. Tanken bakom eventuell anställning av äldre var att den ursprungliga pensioneringsgränsen skulle kvarstå, men de av BM:s arbetare som fyllt 67 år men ändå önskade fortsätta arbeta kunde göra det, efter en hälsoundersökning. Det innebar att de skulle ha en tillfällig anställning som skulle upphöra när behovet inte kvarstod. Frågan rann ut i sanden när konjunkturen mattades lite och behovet inte längre upplevdes som krisartat.²⁸

Enligt sociologen Denis Frank började fackföreningsrörelsen lyfta fram kvinnor som alternativ till arbetskraftsinvandring under första delen av 1960-talet.²⁹ Detta skedde även av Bolinder Munktells företagsledning. De 15 kvinnor som redan fanns på verkstadsgolven beräknades inom en snar framtid kunna uppgå till ett hundratal för att vid årsskiftet 1960/61 öka till 150 stycken. Detta kan ställas i relation till de vid tiden närmare 2100 manliga arbetarna. De kvinnor som förväntades vara intresserade av arbete på Bolinder Munktell var hemmafruar med ansvar för hemmet och de eventuella barnen. Detta antogs innebära att arbetstiderna eventuellt måste anpassas. Valet stod mellan att införa deltidstjänster och mer varierad arbetstid eller att inte anställa kvinnor i någon större utsträckning. Företagsledningen sade sig föredra kvinnlig arbetskraft framför arbetare från Finland eftersom de sistnämnda i all-

mänhet ansågs vara flyttningsbenägna, vilket innebar att en stor del av personalen ständigt byttes ut. Samtidigt framhölls det att med kvinnor som alternativ undveks de språkproblem som upplevdes med finska arbetare. Det alternativ man förordade från företagsledningen var att erbjuda deltidarbete mellan 18:00 och 22:00 till kvinnor. Förutom att attrahera fler kvinnor så innebar det dessutom att införskaffandet av en serie specialmaskiner skulle kunna genomföras. Investering av sådana dyra maskiner förutsatte möjligheten att utnyttja dem i skiftarbete. Det föreslagna kvällsskiftet möjliggjorde denna investering.³⁰

Inte förrän nästa konjunkturtopp återkom kvinnor som alternativ arbetskraft på dagordningen. Företagsledningen planerade en utbyggnad av omklädningsrum för kvinnliga anställda men i själva verket visade det sig inte vara så många kvinnor som förväntat som intresserade sig för arbete på BM. Inte förrän i slutet av 1964 var de uppe i de 100 kvinnliga anställda som planerats för redan fyra år tidigare.³¹ Kvinnor utgjorde således inte ett tillskott i så stor utsträckning som företagsledningen hoppats på.

I slutet av 1965 hade situationen vad gäller arbetskraften stabiliserats något. Behov att anställa fanns fortfarande men det var inte samma akuta arbetskraftsbrist som tidigare. De utländska arbetare som då anställdes kom i huvudsak från Finland, Jugoslavien och Grekland.³² 1971 synes den stora efterfrågan på arbetskraft definitivt vara slut för BM:s del. I stället för anställningar gjordes nu neddragningar. Under det första halvåret bestod neddragningen av 400 personer varav omkring 75 % var arbetare av utländsk härkomst.³³

Fackklubben, företagsledningen och invandrarna

Direkt efter andra världskriget var vägran att organisera sig fackligt i huvudsak orsak till att en negativ uppfattning om utländsk arbetskraft framfördes av fackrepresentanter och andra arbetare. Organiseringen utgjorde även på Bolinder Munktell ett problem under 1940-talets slutskede och 1950-talets början. Men detta verkar av källorna att döma helt ha upphört att vara ett problem ett par år in på femtioalet, då inga belägg för problem av det slaget kan återfinnas.³⁴

Som framgått var bostadsbristen det största problemet för att kunna genomföra rekrytering av arbetare utanför stadens gränser, antingen den skedde innanför Sveriges gränser eller utanför. Företagets försök att komma till rätta med bristsituationen innebar initialt att baracker hyrdes där arbetare kunde inhysas, under vad som måste betecknas som provisoriska förhållanden. Senare påbörjades bland annat byggande av ungarbostäder med lägenheter avsedda för Bolinder Munktells arbetare och då i synnerhet sådana som kom utifrån.³⁵ Dessutom fann företaget andra lösningar för att komma till rätta med bostadsbristen. Lån eller tillgänglig mark förmedlades till lokala byggföretag mot att en andel av de nyuppförda lägenheterna reserverades för Bolinder Munktells arbetare. Förhandlingar fördes om större andel av stadens byggnadskvot vikta för industriföretag och dessutom införskaffade också Bolinder Munktell egna fastigheter för att hyra ut bostäder till de anställda.³⁶

Lån med fördelaktiga villkor gavs åt en del av företagets arbetare till insatslägenheter och i mindre utsträckning för egnahemsbyggande. Satsningen på att bidra med lån till insatslägenheter var ett medvetet drag avsett att locka till sig arbetare som var villiga att arbeta tvåskift. Den bakomliggande tanken var att Bolinder Munktell skulle ge ett lån till insatssumman mot revers. Denna skulle förfalla till betalning om låntagaren lämnade sin tjänst.³⁷ Lånen kunde utgöra ett alternativ för eskilstunabor som hade en problematisk bostadssituation men det kunde också utgöra en dragningskraft för personer från annat håll, i synnerhet som bostadsbristen var ett nationellt problem.

Från fackklubbers sida kritiserades att boende och arbete sammanlänkades. Det framhölls att arbetarna upplevde en oro, inte bara för att eventuellt mista arbetet, utan också för att därigenom mista sitt boende.³⁸ Eftersom bostadsbristen var ett landsomfattande problem kunde ett företag som förutom arbete också hade bostad att erbjuda, bedömas som mer fördelaktigt för en arbetare som var i en valsituation än ett som inte kunde erbjuda bostad. Detta kunde således innebära en viktig konkurrensfaktor i synnerhet med tanke på den varning för ”osolidarisk konkurrens” som utgick till Verkstadsföreningens medlemmar 1946. Den uppmanade företaget att inte konkurrera med andra företag om arbetskraften genom att erbjuda högre löner än andra företag. Den gjorde det svårt, för att inte säga omöjligt, för de företag som var anslutna till föreningen att konkurrera om arbetskraften med hjälp av lönepolitik.³⁹ Att kunna erbjuda bostäder för nyanställda måste i ljuset av detta framstå som ett utmärkt konkurrensmedel.

Från fackklubben hävdades det att löneläget på företaget var ytterligare en orsak till de rekryteringsproblem som Bolinder Munktell upplevde. Den kritiserade företagsledningen för att hålla nere lönerna och menade att rekrytering av personal försvårades på grund av detta. Kritiken berörde alla avdelningar på företaget men i synnerhet gjuteriet, som var den tyngsta och smutsigaste avdelningen med en stor omsättning på den personal man lyckades anställa. Fackrepresentanterna påstod att andra företag på orten gav bättre förutsättningar till de anställda, främst med högre ackordssättning och att det dessutom var svårt att komma upp i ett skäligt löneläge på Bolinder Munktell. Dessutom tillades att ”de kontingenter av finska arbetare, som kommer varje vecka och sedan stannade endast ett par tre veckor”, försvann från företaget just på grund av de i jämförelse låga lönerna.⁴⁰ Detta pekar på att fackklubben ansåg att lönerna var förhandlingsbara och att Verkstadsföreningens direktiv antingen inte var kända av fackclubbens representanter eller att man inte insåg företagsledningens dilemma vad gäller att utnyttja lönepolitiken för att framstå som mer fördelaktig arbetsgivare och genom det attrahera ny personal.

Jesper Johansson skriver att LO i slutet av 1940-talet och under 1950-talet skiftade från en restriktiv syn på arbetskraftsinvandring till ett ställningstagande där arbetskraftsinvandrare sågs som ett medel att utveckla välfärdssamhället.⁴¹ Detta kan inte sägas ha fått genomslag på det lokala planet hos fackklubben på Bolinder Munktell. Av allt att döma var attityden tvärtom negativ till anställning av personal från utlandet. Vad som ansågs vara negativa konsekvenser av att utländska arbetare anställdes framhövdes.

De finska arbetarnas tendens att endast stanna på företaget en kortare tid upplevdes som tidigare nämnts som ett problem. Dels sades företaget i slutet av 1950-talet ha dåligt rykte bland svenska arbetare eftersom andelen utländska arbetare var så stor. De sattes också i samband med dålig förtjänst på vissa avdelningar. Ovana utländska arbetare sades orsaka att man inte hann med att producera i den utsträckning som var nödvändigt. En misstanke fanns också att det var den utländska arbetskraften som sjukskrev sig mest och således var en belastning för de andra arbetarna. Denna belastning bestod inte bara i att arbetare uteblev från arbetsplatsen. Det innebar också att arbetarnas sjukförsäkring belastades ekonomiskt.⁴²

Inför den förväntade arbetskraftsbristen under 1960-talets inledningskede sågs som tidigare nämnts kvinnor som en del av lösningen. Med kvinnlig arbetskraft skulle även bostadsproblemet kunna elimineras.

ras eftersom de förväntades bo i Eskilstuna. Det betydde att de redan hade sitt boende ordnat och därför krävdes inga åtgärder för boendet från företagets sida. Vid en valsituation mellan kvinnliga arbetare och rekryterade arbetare från Finland, varifrån de allra flesta utländska arbetare kom ifrån, så var fackklubben och företagsledningen överens om att kvinnor var att föredra. Den finska arbetskraften bedömdes som i huvudsak okvalificerad, vilket båda parter också var överens om. Från företagsledningens sida framhölls att även kvinnorna var ovana vid verkstadsarbete men de var att föredra eftersom de inte i samma utsträckning var rörliga som finska arbetare. Dessutom innebar det att de språkproblem, som uppstod eftersom de flesta nyanlända finska arbetarna var finsktalande, skulle elimineras.⁴³ Trots att fackklubben sade sig föredra kvinnor framför finsk arbetskraft så fanns en viss tveksamhet till kvinnliga arbetare. Man hävdade att kassationskostnaderna för icke fullgoda produkter höjts avsevärt när kvinnor anställdes på verkstadsgolven.⁴⁴

Avslutning

Arbetskraftsinvandring sågs i huvudsak både i ett företags- och i ett arbetarperspektiv som nödvändig för att kunna upprätthålla produktionen. På den lokala nivån, i Metalls verkstadsklubb på Bolinder Munktell, framstår dock åsikten att i första hand svenska arbetare borde anställas varit förhärskande. Från klubbens sida framhölls det som upplevdes som nackdelar med utländska arbetare på verkstadsgolven samt att företaget skulle attrahera fler arbetare, underförstått svenska sådana, om lönenivån höjdes. De allra flesta utländska arbetarna var finska och i diskussionerna om rekrytering av utländska arbetare är det ofta de som får stå som exempel vid diskussionerna mellan företagsledning och fackklubbens representanter. Det framträder också en tydlig bild av att båda parter skulle föredra kvinnor framför just finska arbetare men att detta inte var en realistisk lösning förrän i början av 1970-talet eftersom antalet kvinnor som var villiga att ta arbete på företaget inte på långa vägar täckte det aktuella behovet. Under 1960-talet, framför allt under åren kring 1965-66 anlände en stor del av arbetskraften från exempelvis Jugoslavien och Grekland och de fyllde då vakanserna och

diskussioner om alternativ till utländska arbetare avstannade. I dess ställe inträdde i stor utsträckning diskussioner kring de problem som upplevdes i samlevnaden mellan svenska och utländska arbetare.

Noter

- 1 Munktells Mekaniska Verkstad startades redan på 1830-talet och var följaktligen ett av de äldsta företagen i Eskilstuna vid den tid som här står i fokus. Hundra år efter grundandet fusionerades företaget med verkstadsföretaget Bolinders, och benämndes därefter AB Bolinder-Munktell. 1950 köptes det av Volvokoncernen och namnet förändrades till Volvo BM men kallades även fortsättningsvis för Bolinder Munktell.
- 2 Joacim Waara, "Ungt och friskt blod – ett fungibelt tillskott?", paper som presenteras på Historikermötet 2008, s 8-9.
- 3 Lars Olsson, *På tröskeln till folkhemmet: Baltiska flyktingar och polska koncentrationslägerfångar som reservarbetskraft i skånskt jordbruk kring slutet av andra världskriget*, Malmö 1995, s 56, 157; Johan Svanberg, *Arbetets etniska dimensioner: Flyktingar och arbetskraftsinvandrare från Estland vid Svenska Stålpressnings AB i Olofström 1945-1952*, Växjö 2007, s 33f; Lars Olsson, "Hundra år av arbetskraftsinvandringen från kapitalismens genombrott till folkhemsbygget i Sverige", i Jan Ekberg (red.), *Invandring till Sverige – orsaker och effekter*, Växjö 2003, s 9ff.
- 4 *Det mångkulturella Sverige* 1990 s 59. Detta bekräftas i flertalet av de intervjuer jag har gjort med estländare. I en gruppintervju som jag gjorde med estniska föreningens styrelse 2005-01-30, sade i stort sett samtliga deltagare att de hamnat i Eskilstuna eller på annan ort på grund av att de själva eller deras make hade fått arbete inom industrin i staden. Informationen var industriarbetare eftersöktes fick de oftast av andra landsmän som redan arbetade på orten i fråga.
- 5 Louise Westberg, "Migrationen i Eskilstuna 1900-1950", uppsats i lokalhistorisk metod, Mälardalens högskola 1995, bilaga 1; *Eskilstuna Kuriren* 2/1 1952; Intervju med Väinö Esken 2006-03-08.
- 6 Johan Svanberg, "Estländska flyktingar och industriarbete i Olofström", i Lars Olsson (red), *Invandring, invandrare och etniska relationer i Sverige 1945 – 2005*, Växjö 2005, s 4.
- 7 Olsson 1995, s 165; Jesper Johansson, *Retorik och praktik LO:s invandrarpolitik*, text presenterad på historikermötet 2008, s 5.
- 8 Lars Magnusson, *Sveriges ekonomiska historia*, Stockholm 1996, s 409; Nils Lundgren, "Sverige i den internationella ekonomin", i Bo Södersten (red), *Sveriges ekonomi*, 1970, s 313 ff.
- 9 Waara 2008. Om utredningen skriver också Christer Lundh & Rolf Ohlsson, *Från arbetskraftsimport till flyktinginvandring*, 2:a rev. uppl., 1999, s 55ff; Magnusson, 1996, s 409 f; Lundgren 1970, s 313 ff. En kort redogörelse för den utredningen och en utredningskommitté; Beredningen för utländsk arbetskraft, med representanter från SAF, LO och

- Arbetsgivarkommissionen och deras resultat finns i Svanberg 2007, s 16-18, se även Rudolf Tempsch, *Från Centraleuropa till folkhemmet: Den sudettyska invandringen till Sverige 1938-1955*, 1997, s 144ff, s 159f, 173 och Joachim Nelhans, *Utlänningen på arbetsmarknaden: De rättsliga förutsättningarna för utlännings tillträde till den svenska arbetsmarknaden*, Lund 1973, s 43 ff.
- 10 Protokoll fört vid företagets styrelses möte 12/12 1946 och bilaga 12 AII: 4 i Bolinder Munktells arkiv, huvudarkivet, Föreningen Företagens arkiv Sörmland, hädanefter förkortat B-M.
- 11 Protokoll fört vid företagets styrelses möte 12/12 1946 och bilaga 12 AII: 4 i Bolinder Munktells arkiv, huvudarkivet, Föreningen Företagens arkiv Sörmland, hädanefter förkortat B-M.
- 12 Svanberg 2007, s 119. Svanberg hänvisar till Gunnar Lange, *Byggnadsregleringen*, 1950. Se även Thord Strömberg, *Kommunsocialismen inför verkligheten*, Örebro 1984, s 24f. och Ralph Johansson & Björn Karlberg, *Bostadspolitiken*, Stockholm 1979, s 21f, 31.
- 13 Strömberg 1984, s 25f.
- 14 Eskilstuna Kuriren 31/5, 14/7 och 28/10 1950.
- 15 Christer Ericsson, ”Städer i förvandling”, i B-E. Ohlsson, C. Ericsson, U. Magnusson, *Eskilstuna Historia 1800-talet och 1900-talet*, Eskilstuna 2002, s 182-191.
- 16 Johansson 1979, s 32ff.
- 17 Bilaga 3 till protokoll fört vid företagsnämndens möte 4/11 1954 AII:5, bilaga 5 till protokoll fört vid företagsnämndens möte 4/4 1956 AII:6, bilaga 9 till protokoll fört vid företagsnämndens möte 16/3 1960 AII:7, protokoll fört vid företagsnämndens möte 25/9 1950 AIV:1, 30/8 1954 och 9/4 1956 AII:2 samtliga volymer i B-M.
- 18 Protokoll fört vid företagsnämndens möten 21/6 och 15/12 1954, 30/3 1955 AIV:2, 28/9 1959 och 8/6 1961 AIV:5, samtliga i B-M.
- 19 Protokoll fört vid företagsnämndens möte 29/6 1959 AIV:5 B-M.
- 20 Uttrycket ”import av arbetskraft” återfinns återkommande i källorna från Bolinder-Munktell och Metals verkstadsklubb. Även dagspressen använde uttrycket. Se exempelvis Folket 12 januari 1966 där en artikel med rubriken ”Import av utländska läkare nödvändig” visar att det inte bara var fabriksarbetare som ansågs möjliga att ”importera”. Ordet import ger konnotationer till varor snarare än människor, som visserligen kan ha sin arbetskraft att sälja. Det kan vara ett uttryck för att individen, med behov, känslor och krav egentligen inte beaktades. Det som var intressant var den arbetskraft som individen besatt men de eventuella följderna för individer, företag och samhället den mänskliga importen kunde ge beaktades inte överhuvudtaget.
- 21 Johansson 2008, s 5.
- 22 Denis Frank, *Arbetskraftsmigration och ojämlikhet: Arbetskraftsinvandring och invandringspolitik i 1960-talets Sverige*, Växjö 2003, s 54f.
- 23 Conny Johannesson, *En studie i Nordisk migrationspolitik: Intressen och aktiviteter runt 1973 års svensk-finska arbetskraftsavtal*, Växjö 1977, s 8f, 18f; Mirjalisa Lukkarinen Kvist, *Tiden har haft sin gång: Hem och tillhörighet bland sverigefinnar i Mälardalen*, Linköping 2006, s 64, 89. Hon skriver i sin

avhandling om finländare, från en och samma ort, som kommit som arbetskraftsinvandrare till Eskilstuna. Se även Eskil Wadensjö, *Immigration och samhällsekonomi*, 1973, s 80ff, som gjort intervjuer med invandrade finländare och hävdar att 22 % av dem han intervjuat erhållit anställning i Sverige via förmedling av släktingar och bekanta. Det har också framkommit i flera av mina intervjuer att samma förfaringsätt har bidragit till att många greker hamnade på Bolinder Munktel i Eskilstuna och på många andra företag runt om i Sverige. Angående detta se även Billy Ehn, *Sötebrödet*, 1975, s 51, Woukko Knocke, *Invandrade kvinnor i lönearbete och fack*, Stockholm 1986, s 79ff, och Teresa Corvino & Vasola Kazana, *Grekiska kvinnor: Deras situation i Stockholm*, Statens Invandrarverk 1984, s 14.

Den grekiska invandringen började i huvudsak under de första åren av 1960-talet och fortgick ända in på 1970-talet. Woukko Knocke har visat att grekiska arbetskraftsmigranter, och då speciellt kvinnor, oftare hade någon eller några kontaktpersoner, i allmänhet släktingar, i Sverige före ankomsten än till exempel jugoslaver i allmänhet hade. De grekiska kvinnornas anknytning till Sverige bestod främst av att mannen först anlände till Sverige för att senare hämta hustrun och ibland hela familjen, eller av att andra släktingar redan befann sig i Sverige. Många grekiska kvinnor gifte sig med män som redan vid tiden för giftermålet levde och arbetade i Sverige.

Det fanns ytterligare ett sätt att rekrytera arbetare som framkommit i en etnologisk studie av

en grupp grekiska invandrare.

En mindre firma sände sin personaldirektör på kombinerad semester- och värvningsresa. Under tiden i Grekland lyckades denne få kontakt med en person som kunde hjälpa till att välja ut personer som eventuellt var intresserade av att arbeta i Sverige. Dessa kontaktades och om intresse fanns ordnades alla nödvändiga papper och själva resan betalades av firman. De som lockades till Sverige på detta sätt värvade i sin tur släktingar och vänner från sin hemort i Grekland. Se Barbro Löfgren & Kristina Stannow, "Primärmaterial om en grupp grekiska invandrare", Uppsats för 3 betyg i Etnologi, Stockholms universitet Vt 1974, s 5f.

- 24 Protokoll fört vid företagsnämndens möte 10/9 1957 AIV:2 B-M.
- 25 Protokoll fört vid företagsledningens möte 9/11 1959 AII:7 och bilaga 9 till protokoll fört vid företagsledningens möte 16/3 1960 AII:7 B-M. Att aktiv rekrytering skedde i Finland med godkännande av AMS se protokoll från företagsledningens möte 8 och 19/12 1960, bilaga 9 till protokoll från företagsledningens möte 16/3 1960, bilaga 4 till protokoll från företagsledningens möte 16/3 1961 samtliga AII:7 i B-M. Protokoll fört vid företagsnämndens möten 19/12 1960 och 26/4 1961 båda i AIV:5 B-M.
- 26 Bilaga 3 till protokoll fört vid företagsledningens möte 2/2 1961, bilaga 4 till protokoll fört vid företagsledningens möte 16/3 1961 båda AII:7 i B-M.
- 27 Protokoll från företagsnämndens möte 4/7 1961 AIV:5 B-M.
- 28 Waara 2008, s 12. Fackklubbsrep-

resenanterna var inte förtjusta i förslaget. Dels ansåg de att den tidigare överenskommelsen hade blivit mycket ifrågasatt och fackrepresentanterna hade haft svårt att försvara sin åsikt om pensionering vid 67 år i stället för den tidigare 70-årsgränsen inför arbetarna. Skulle det åter ske en förändring befarade de att samma problem att motivera ställningstagandet skulle uppstå. En andra anledning till tveksamheten var att problemet, enligt fackklubsrepresentanten, egentligen bestod i att företaget inte lyckades behålla den arbetskraft som fanns på företaget. I stället för att diskutera hur man skulle finna personal att anställa borde alltså diskussionen handla om hur man skulle kunna behålla befintlig personal. Till detta påpekade fackklubben att den nyrekryterade utländska personalen starkt bidrog till nyanställningsbehovet eftersom de inte kvarstannade på företaget i någon större utsträckning. En justering av ackorden skulle också kunna bidra till att personalen stannade. Dessutom poängterade fackklubsrepresentanterna att man såg en fara i att en ny form av anställning skapades. Faran låg i att det skulle uppstå ”en ny individ på arbetsplatsen: en temporärt anställd, som går på nåder och som väl ej komme att få samma betalning, som han hade haft dagarna innan han pensionerades”. Detta avfärdades dock vid nästa möte i företagsnämnden av företagsledningen. Det upplystes då att en redan pensionerad arbetare kunde inneha tillfällig anställning med den gängse gällande lönen och samtidigt få pension utbetald.

Den lösning på det rådande problemet som slutligen valdes

var att anställa danska arbetare liksom att upprätta en tillfällig omskolningsavdelning där oskolad arbetskraft kunde bibringas nödvändig kunskap om arbetet. Se protokoll från företagsnämndens möte 30/3 1955 och 2/6 1955 AIV:2 i B-M. Citatet är hämtat från mötet 30/3 1955.

29 Alternativen bestod av äldre arbetare, vad vi idag skulle kalla pensionärer, gifta kvinnor och handikappade. Enligt Frank var skälen till att lyfta fram alternativ arbetskraft att fackföreningsrörelsen ansåg att en del företag utnyttjade arbetskraftsinvandringarna på ett förkastligt sätt. Ofta återfanns de i låglöneyrken, som i restaurangbranschen och i tekoindustrin. Från fackens sida befarade man att invandrare skulle riskera att förbli en permanent låglönearbetarekategori i samhället. Dessutom riskerade den strukturrationisering, som LO tagit ställning för, att motverkas av att lågavlönade invandrare bidrog till att företag som annars skulle bli bortrationaliserade kunde fortleva. Frank hävdar att det redan under 1950-talet hade förts en diskussion om att invandrad arbetskraft måste erbjudas samma levnadsstandard som svenska medborgare vad gäller bostäder, arbetsförhållanden och social service. Han menar att detta blev svårt att leva upp till under de första åren av 1960-talet. Se Denis Frank, *Staten, företagen och arbetskraftsinvandringen*, Växjö 2005, s 83f.

30 Bilaga 9 till protokoll för företagsledningens möte 16/3 1960 AII:7 B-M. Protokoll för företagsnämndens möten 29/9 och 19/12 1960 AIV:5 B-M.

31 Protokoll från företagsnämndens

- möte 30/9 1963 AIV:6 B-M. Om den stabila situation som föregick diskussionen i september 1963 vad gäller arbetskraftstillgången se exempelvis protokoll från företagsnämndens möte 18/9 1962 AIV:6 B-M, se även protokoll från företagsnämndens möten 7/9 och 14/12 1964 AIV:6 B-M.
- 32 Protokoll fört vid företagsledningens möte 3/12 1965 AII: 9, protokoll från företagsnämndens möte 17/12 1965 AIV:7, båda i B-M.
- År 1970 var 780 av sammanlagt omkring 2000 arbetare finländare. Förutom dem fanns även ett hundratal andra utländska arbetare på arbetsplatsen varav de flesta var jugoslaver. Andelen finländare minskade, den 31 augusti 1970 var 53 % av arbetskraften svenskar medan 37,5 % var från Finland. Ett år senare var siffrorna 58.9 % för svenskar mot 30.8 % för finländare. Den andra största gruppen var jugoslaver, enligt protokoll från företagsledningens möten 24/9 1970 AII:11 och 1/10 1971 AII:12 B-M.
- 33 Protokoll från företagsledningens möte 23/6 1971 AII:12 B-M.
- 34 Kontroverser med utländska arbetare som kommer till synes i fackklubbens arkiv under 1940-talets slut och 1950-talets början utgör i huvudsak sådana där fackanslutningen utgör problemet. Flera fall där till exempel "polacken" eller "ryssen" vägrat ansluta sig ledde till arbetsnedläggelse och krav på avsked för den vägrande arbetaren. Företagsledningen gick också fackklubben tillmötes vid något tillfälle och avskedade arbetaren i fråga. Johan Svanberg har ett kapitel i sin licentiatavhandling där han diskuterar fackanslutning och problem relaterade till utländska arbetare generellt och estländare specifikt, Svanberg 2007, kap 7.
- 35 Protokoll från företagsledningens möte den 12/12 1946 samt bilaga 12 AII:4 i B-M.
- 36 Se protokoll från företagsledningens möten 14/12 1948 AII:4, 4/9 1956 och 9/11 1959 AII:6, 16/3 1961 AII:7, 6/3 1964 AII:9, 23/10 1967 AII:10, alla volymer i B-M.
- 37 Protokoll från företagsledningens möte 4/9 1956 och 9/11 1959 AII:6 B-M. Protokoll från företagsnämndens möten 12/9 1956, 10/9 1957 AIV:2 B-M.
- 38 Protokoll för företagsnämndens möte 8/7 1953 AIV:2 B-M.
- 39 Svanberg 2007, s 18f. De flesta verkstadsföretag, däribland Bolinder Munktell var anslutna till Verkstadsföreningen. Från Verkstadsföreningen påpekades det att även om företagen konkurrerade genom höjda löner så skulle det totala antalet arbetare inte öka. Lösningen sågs i stället i utländsk arbetskraft. Johan Svanberg menar att kollektivismen i Verkstadsföreningen därmed stoppade alla försök att rekrytera arbetskraft inom landets gränser. Bolinder Munktell var alltså, i alla fall moraliskt, bunden vid Verkstadsföreningens direktiv som förbjöd konkurrens med lönen som lockbete
- 40 Protokoll från företagsnämndens möten 21/6 och 15/12 1954, 30/3 1955 AIV:2, 28/9 1959, 8/6 1961 AIV:5 i B-M.
- 41 Johansson 2008, s 6.
- 42 Protokoll från företagsnämndens möte 29/6 1959 AIV:5 B-M. Från och med 1946 lades den äldre formen av sjuk- och begravningskassa ned. Den fungerade som en hjälpverksamhet som var organis-

erad av arbetarna eftersom det inte fanns någon statligt, kommunalt eller på företaget organiserad hjälp för sjuka arbetare som förlorade arbetsinkomst. Efterföljaren var en sjukkasse med samma syfte men som omfattade alla arbetarna på Bolinder-Munktell. Premier inbetalades av arbetarna men bidrag gavs även från företags sida. De nyanställda som blev sjuka betraktades som en stor belastning för sjukkassan eftersom de inte varit med och bidragit ekonomiskt till kassan under någon längre tid. Om dessa var invandrad arbetskraft kan detta ha upplevts som ännu mer betungande och inte befrämjat synen på anställning av utländska arbetare. Sjukkassan användes också som ett argument för att göra företaget mer attraktivt för arbetare utifrån inför företagsledningen. Fackklubbsrepresentanterna hävdade att företaget skulle framstå som mer attraktivt för arbetare om det bidrog med en större summa till kassan. Detta hörsammades också och 1950 höjde företaget sin insats och ersättningen kunde därigenom höjas. Se verksamhetsberättelse för Bolinder-Munktells verkstadsklubb för åren 1945, 1946 och 1950 AV:1 i Volvo BM:s verkstadsklubbs arkiv, Eskilstuna stadsarkiv, och protokoll för företagsnämndens möten 14/11 1951 med bilaga 4 samt 27/3 1952 med bilagorna 4 och 5, B-M.

43 Protokoll för företagsnämndens möten 29/9 och 19/12 1960 AIV:5 B-M.

44 Protokoll för företagsnämndens möte 13/5 1965 AIV:7 B-M.

”DET ÄR VI HÄR PÅ GOLVET SOM GÖR SÅ ATT DE FÅR LÖN”

Om dagens industriarbetares uttryck för sin klasstillhörighet i ett historiskt perspektiv

Björn Ohlsson¹

När klass hände – inledning

I avhandlingen *Klasskamrater* (1987) beskriver etnologen Mats Lindqvist hur en ny arbetarkultur växer fram i Svedala under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet, med en gemensam klassidentitet grundad på den exploatering, den otrygghet och det främlingskap som arbetarna upplever som lönearbetare i industrin. Gjutaren blev klasskamrat med järnarbetaren och grovarbetaren. Trots att en differentiering mellan de olika grupperna var tydlig, var deras situation präglad av utanförskap och underordning i det borgerliga samhället. Genom att samarbeta i ett kollektiv kunde de bryta borgarklassens herravälde och erövra respektabilitet och människovärde.²

Etnologen Birgitta Skarin Frykman visar i sin avhandling *Från yrkesfamilj till klassgemenskap* (1987), om bagarna i Göteborg 1800–1919, hur detta yrke i och med industrialiseringen av branschen förvandlades från ett skräryrke med mästare och gesäller till ett arbetaryrke där bagarna kände en klassmedvetenhet. Klass hände, som hon skriver, med hänvisning till EP Thompson.³

Gemensamt för de båda undersökningarna är att de arbetande människorna i industrin allt mer började identifiera sig som arbetarklass. Klassidentiteten blev en positiv identitet, en gemenskap och en styrka. Det var endast som klass som de tillsammans kunde förändra både arbetsvillkoren och samhället. Som Skarin Frykman påpekat gick detta faktiskt ganska snabbt. På bara 40 år hade arbetarrörelsen blivit en stark kraft i samhället, som bland annat drivit igenom allmän rösträtt.⁴

Nästan 100 år senare intervjuar jag äldre arbetare på Volvo Torslandaverken (i fortsättningen oftast kallat Volvo) i Göteborg om deras arbetsliv. Under denna tid har det skett mycket i samhället som förbättrat förhållandena för arbetarna. Ett starkt socialdemokratiskt arbetareparti har under seklets gång drivit igenom en rad reformer när det gäller arbetstid, semester, tjänstepension, utbildning, anställningstrygghet, social- och bostadspolitik med mera som har lett till en utjämning när det gäller olika befolkningsgruppers arbets- och levnadsförhållanden.

Intervjuerna gjordes 2005 och utgör det huvudsakliga materialet till min avhandling *Vi som stannade på Volvo*, som kom ut i december 2008.⁵ Syftet med studien är att beskriva och undersöka hur många års arbete som industriarbetare har påverkat människor och deras inställning till arbetet och livet utanför, samt till framtiden i arbetslivet och som pensionär. En central fråga är att undersöka vilka möjligheter det finns för industriarbetare på en stor arbetsplats som Volvo att arbeta till 65 års ålder eller längre och om det är önskvärt ur arbetarnas, företagets och fackföreningens synvinkel. Eftersom jag har en historiematerialistisk utgångspunkt ser jag klassbegreppet som grundläggande för att förstå på vilket sätt arbetarnas bakgrund och de erfarenheter de har gjort i livet, särskilt i arbetslivet, påverkar deras handlingar och attityder till arbetet och pensioneringen. En ambition är att visa hur de vardagliga erfarenheterna i arbetslivet kan ge förståelse för de kulturella processer som kommer till uttryck i en särskild klasstillhörighet, hur klass ”görs” eller ”händer”. Förhoppningsvis kan det bidra till att till en del förklara varför klasskillnader i attityder uppstår, vilket sociologen Stefan Svallfors efterlyser etnografiska studier om.⁶ Hur ser dessa arbetare på klassbegreppet idag? Hur ser de på sin egen klasstillhörighet? Hur ser de på klassamhället och förhållandet till andra samhällsklasser? Kan man tala om en klassidentitet och hur uttrycks den i så fall?⁷ Innan jag försöker besvara dessa frågor skall jag i korthet redogöra för min syn på klassbegreppet och vilken aktualitet det kan ha idag.

Seglivat begrepp

Under 1990-talet ville många forskare och debattörer dödförklara klassbegreppet, eftersom de ansåg att det inte längre fyller någon funktion i det nya ”postindustriella kunskapssamhälle” som de menar att västvärldens industrialiserade länder, däribland Sverige, har förvandlats

till.⁸ Den brittiske sociologen Beverly Skeggs däremot anser att det faktum att begreppet klass inte används inom till exempel feministisk forskning ”innebär inte att fenomenet har upphört att existera, bara att somliga teoretiker inte längre sätter värde på det.”⁹ Klassojämlikheten finns oavsett om den uppmärksammas eller inte, menar hon.

Författaren och debattören Göran Greider har å sin sida framhållit klassperspektivets betydelse för att det ”...gör oss medvetna om de inre motsägelserna i det kapitalistiska produktionssättet. Det får avgörande maktfrågor att framträda och bli synliga, ja det erbjuder ett effektivt instrument för att vi ska kunna orientera oss i den sociala och politiska verkligheten. Makten och kontrollen över arbetet hamnar i fokus.”¹⁰ I början av 2000-talet har klassbegreppet aktualiserats igen, bland annat genom ett antal svenska sociologiska studier som visar att klass fortfarande är en betydelsefull faktor för att förklara skillnader inom olika områden.¹¹ Utanför det vetenskapliga fältet har kulturjournalisten och författaren Anneli Jordahl betytt mycket för det nya intresset för samhällsklasser.¹² Även Susanna Alakoski, Karin Nielsen och Åsa Linderborg har bidragit till denna diskussion.¹³

Inom etnologin har arbetslivsstudier med ett uttalat klassperspektiv varit få sedan slutet av 1980-talet. Studier av olika grupper av arbetare har skett, men där har annat än klass stått i fokus, till exempel maskulinitet och modernitet bland skogsarbetare, kunskapssyn och tänkande i verkstadsindustrin, genus bland lastbilschaufförer och modernitet och maskulinitet inom målaryrket.¹⁴ Ett undantag är Lena Martinssons studie *Jakten på konsensus* (2006), som utförligt beskriver hur klassmedvetande ageras och artikuleras på ett svenskt industriföretag i början av 2000-talet.¹⁵ Det postmarxistiska och diskursteoretiska perspektiv som Martinsson arbetar utifrån, med inspiration från Ernesto Laclau och Chantal Mouffe (1985)¹⁶, innebär dock att de klassbaserade maktförhållanden på arbetsplatsen, som framstår så tydligt i hennes skildringar, blir diffusa och svårgripbara eftersom de reduceras till konstruktioner av mening och iscensättande av identitetspositioner där kön och ras antas ha lika stor betydelse som klass för upplevelse av underordning på arbetsplatsen.¹⁷

Kulturell process

Flertalet sociologer studerar klasstillhörighet som en utifrån definierad kategori, baserad på faktorer som yrke och utbildning, och undersöker hur denna tillhörighet påverkar människors handlingar och attityder. Stefan Svallfors' (2004) klassanalys bygger på den weberianska traditionen och den modell som Robert Erikson och John H Goldthorpe har utarbetat, där klasstillhörigheten är knuten till positionen på arbetsmarknaden och ställningen i produktionen.¹⁸ Det innebär att "... människors placering i den samhälleliga arbetsdelningen, eller mer specifikt de anställningsrelationer som innefattas i deras arbeten, har stor betydelse för andra aspekter av deras tillvaro."¹⁹ Vad som framför allt skiljer arbetaryrken från tjänstemannayrken är, menar han, att arbetarna har en anställningsrelation av relativt kortsiktigt slag som reglerar ersättning för särskilda insatser genom ackord eller timlön, medan tjänstemännen har ett mer diffust, långsiktigt och framåtsyftande kontrakt.²⁰ Han har dock inte ett deterministiskt synsätt genom att påstå att klasspositionen i sig bestämmer människans intressen och normer, utan menar bara att dessa utvecklas med större sannolikhet i vissa klasser.²¹ Hans kvantitativa studie visar att det finns klara skillnader mellan olika samhällsklassers attityder i olika frågor och att klass fortsätter att ha stor betydelse för centrala aspekter av socialt och politiskt liv.²² Han visar också att den klassbakgrund och uppväxtvillkor en människa har påverkar hennes attityder, oavsett vad hon arbetar med idag.²³

Mats Lindqvists och Birgitta Skarin Frykman har ett annorlunda synsätt på klass i sina studier. Där ses arbetarna som aktiva aktörer i en kulturell process. Klass är något kulturellt, ett tankemönster och medvetande med sociala och materiella uttryck och förhållanden som grund. Skarin Frykman menar att klass är något som sker när människor som ett resultat av gemensamma erfarenheter känner och artikulerar identiteten av sina egna intressen.²⁴ Det handlar alltså om en subjektiv klassidentitet. Även etnologen Sven B Ek utgår från att kulturella faktorer, som makt, maktlöshet och social prestige, är viktigare än de rent ekonomiska, som det formella ägandet av produktionsmedlen, när det gäller att urskilja en arbetarklass.²⁵

Jag delar Svallfors sätt att se på klassbegreppet när man använder det som en utifrån definierad kategori. Informanterna är anställda som arbetare på Volvo och tillhör därför arbetarklassen, enligt Erikson och Goldthorpes modell. Min avsikt i avhandlingen, och i denna artikel, är dock att undersöka informanternas subjektiva klasstillhörighet och

använda klassbegreppet som hjälpmedel och analytiskt verktyg för att försöka förstå och förklara olika attityder och handlingar. Klass, menar jag, är en ständigt pågående kulturell process, en subjektiv upplevelse av gemenskap och/eller konflikter, där såväl uppväxtmiljön som erfarenheter i skola och arbetsliv har särskilt stor betydelse för människors tankar och handlingar. Många av de värderingar människor har i vuxen ålder har de fått genom föräldrar och från den sociala miljö de växte upp i. Dessutom har det ofta visat sig att kulturella strukturer är sega och förändras långsamt.²⁶

Ekonomisk och social hierarki

Min studie bygger på livshistoriska djupintervjuer med 16 arbetare mellan 49 och 62 år. De är födda 1943–1956. Deras arbetstid på Volvo varierar mellan 18 och 42 år. Nio är kvinnor, sju är män. Fem är födda i Sverige, elva i ett annat land. Flertalet av de utlandsfödda har kommit till Sverige som arbetskraftsinvandrare under 1960- och 70-talen, men några kom hit redan som barn. De utlandsfödda kommer från forna Jugoslavien, från Finland och övriga Norden, samt från Centraleuropa. Jag vill påpeka att jag i denna text inte kommer att diskutera den eventuella betydelsen av arbetarnas kön och etnicitet när det gäller deras syn på klass.²⁷ Förutom att ställa direkta frågor om klass har jag försökt tolka vad deras utsagor om förhållanden och erfarenheter i livet, både på arbetsplatsen och utanför, betyder när det gäller synen på samhället och deras egen klasstillhörighet. I studien har jag också intervjuat åtta tjänstemän och fackligt förtroendevalda för att få deras perspektiv på arbetsplatsen och arbetets förändring.

Alla informanter, utom en som inte kunde svara, anser att det finns samhällsklasser. De flesta uppger att de inte har funderat särskilt mycket på det, i alla fall inte i termer av klass, men ser det som en hierarkisk ordning framför allt byggd på ekonomiska tillgångar och inkomster. De tycker att det faktum att samhällsklasser finns är något oundvikligt, men också oönskat och negativt. Två informanter, Rajna och Theodor, gör också en koppling till utbildningsnivå när det gäller deras egen position på arbetsmarknaden. ”Har man inte hög utbildning får man nöja sig med det”, säger Rajna. ”Jag har inte gått i skolan mer än så, så

jag kan inte kräva mera”, säger Theodor, och tänker framför allt på sin ekonomiska situation.

”Ibland pratar man om samhällsklasser, vad betyder ordet klass för dig”, frågar jag Gunnar mot slutet av intervjun. ”Ja det är ju arbetarklass och sen de rika.” ”Och din klasstillhörighet”, frågar jag. ”Ja det är ju arbetare. Sen om man ändrar sig om man skulle vinna på lotto eller sånt, det kan man ju tänka”, säger han och skrattar. Som de flesta andra informanter lägger Gunnar tyngdpunkten på ekonomiska förhållanden och skillnader. Enligt Lena Karlssons kvantitativa undersökning av klassidentitet är just inkomst det som de flesta svarande uppger som det avgörande för vilken klass en individ anses tillhöra. Forskare däremot ser i allmänhet inkomsten som en effekt av klasstillhörigheten, som beror på individens yrke eller ställning i arbetslivet.²⁸

Rajna menar att det är ekonomin som styr att det blir klasskillnader och tycker att skillnaderna har ökat den senaste tiden. Hon nämner arbetslösa som en grupp som har det sämre. Ekonomiska förhållanden är också det som Anita utgår ifrån när hon gör sin klassindelning. ”Ja det finns ju de rika, och medelklass och de som är fattiga” säger hon. ”Och hur ser du på din egen klasstillhörighet?” frågar jag. ”Ja det är väl medelklass. Det är det. Det är mycket synd också att det ska vara så väldigt, väldigt stora skillnader. Att de som har mycket de ska ha ännu mer och roffa åt sig. Det tycker jag är hemskt.” Vilka människor Anita ser som fattiga vet jag inte, men själv tillhör hon inte dem. När hon började på Volvo i slutet av 1970-talet var lönerna bra, berättar hon, men nu är hon inte riktigt nöjd. Genom sitt mångåriga arbete på företaget har hon dock lyckats uppnå en relativt god materiell levnadsstandard, med ett bra boende och pengar till kläder och semesterresor.

Klass ses inte bara som ett uttryck för ekonomiska skillnader, utan också för en social hierarki i samhället. Juha nämner flyktingar som en grupp som ”klassas lite lägre än vanliga svenskar”. Själv påpekar han dock att han inte ser ner på flyktingarna. Eventuella motsättningar och skillnader mellan olika yrkesgrupper, avdelningar, etniska grupper och kön, tonas nästan alltid ned i de intervjuer jag gjort. Alla är en del av ett heterogent arbetarkollektiv.²⁹

Ofta hänger de ojämnt fördelade ekonomiska tillgångarna ihop med en hierarkisk social ordning. Pekka menar att han själv tillhör ”mellanklassen”, men när han skall förklara hur han ser på klassbegreppet relaterar han till ”de rika”, de som står över de vanliga arbetarna. ”Alla människor är likadana, men vissa har mer pengar så de människorna tror att de är en klass högre än vi andra. Annars, jag ser inte

nån skillnad, nej.” Precis som de andra informanterna framhåller Pekka alla människors lika värde, att ingen bör se sig som förmer än andra, att det finns ett ”de” som har mer pengar än ”vi” och att denna fördelning är orättvis. Han ger tydligt uttryck för den jämlikhetsnorm och det rättviseideal, som framkommer i intervjuerna. Lena Karlsson visar i sin studie att en orientering mot jämlikhet var mycket tydlig bland dem som uppgav att de hade en arbetarklassidentitet, även om de hade icke-socialistiska preferenser.³⁰

Tydligt på arbetsplatsen

Några informanter, som Berit, föredrar att betona likheten mellan människor, vilket är ett uttryck för att samhällsklasser är något som inte borde finnas.

Be: Jag vet inte, jag bryr mig aldrig om det (klassbegreppet). Jag har inte funderat över det för jag anser att alla är lika. Det är ju likadant med cheferna. De är ju inte mer än människor de heller. Jag har den inställningen att den ene inte är bättre än den andre egentligen.

B: Det tycker inte de heller?

Be: De tycker kanske att de är bättre, men jag menar att det är vi här på golvet som gör så att de får lön.

Birgitta gör också en omedelbar koppling mellan klassbegreppet och hierarkin på arbetsplatsen och pekar på att det finns en motsättning mellan chefer och arbetare.

Ja, jag vet inte vad jag ska säga om det där, det är väl inget jag har funderat på så där speciellt. Det enda jag tycker det är väl att de högre cheferna här på Volvo, ska inte se ner på oss arbetare, för hade inte vi funnits här så hade inte de suttit där. Det tycker jag de ska tänka på faktiskt.

Birgitta anser att förhållandet försämrats de senaste åren, framför allt sedan Ford tog över ägandet av Volvo Personvagnar 1999. ”Det är precis som att de tycker att vi är skit. Men det är vi som är skiten, (...) som ser till att de har det de har, där uppe”, säger hon. Hierarkin är tydligt och den motkraft som finns, menar Birgitta, är den fackliga organisationen. ”Det är väl tack vare facket de inte kan göra sånt, att de bokstavligen kan sparka ut en.”

Även Anna har kritiska synpunkter på nuvarande ledning, som hon anser har blivit allt mindre generös.

Tidigare kunde man vid midsommar eller (...) så bjöd företaget på lunch. (...) Men det finns ju inte nu på det sättet... Inga såna uppmuntrande saker som egentligen inte kostar så mycket. Men för oss här nere kanske det betyder väldigt mycket, men allt sånt tar man ju bort.

Också hon placerar sig bland "oss här nere". Positioneringen är självklar. Hos informanterna finns en utbredd uppfattning om att klassamhället består av "de rika" eller "cheferna", som står i kontrast mot "vi arbetare", "vi här på golvet". Och att "de" har för mycket pengar och dessutom ser ner på "oss" på grund av sina pengar och sin högre position på arbetsplatsen och/eller i samhället.

Gunnar är 62 år. Hans pappa var pappersbruksarbetare, mamma var hemmafru och han själv började arbeta som 14-åring efter fullgjord folkskola. Efter några år kom han till Volvo där han nu arbetat i mer än 40 år, mestadels i måleriet. Hans identitet som arbetare och arbetarklass är tydlig i den intervju jag gjort med honom. När jag frågar hur relationen till förmän och chefer varit under åren, svarar han först att den varit ganska bra för att han lärt känna de flesta han jobbat med. Men så lägger han till: "Och det har ju gått bra. Man umgås inte med dem så därför har man inga problem med dem heller. Utan man kommer och säger, nu vill jag ha ledigt då och då." Han gör alltså en tydlig uppdelning av ett "de", cheferna, och ett "vi", arbetarna, och att det råder en opersonlig arbetsrelation mellan dem. Fast den klara enkla bilden blir mer komplex när han fortsätter: "Fast med han Jorma, vi spelar ju på hästar ihop och såna där grejer, så där är lite mer." Det finns alltså undantag från "de".

De flesta av dem jag intervjuat uppger att de haft ganska bra relationer till sina chefer, särskilt de närmaste, arbetsledarna, som ofta rekryterats från golvet. Även om grundinställningen är ganska positiv uttrycker arbetarna samtidigt ofta ett avståndstagande som visar på den tydliga hierarki som finns i ett företags struktur, att det är förmannen och de högre cheferna som bestämmer. Det blir tydligt genom meningar som: "ska jag ha rätt att säga vad jag tycker", "har aldrig haft några konflikter", "om man kommer och gör sitt jobb som man ska, så tror jag inte att man ska ha problem heller ..." Det viktiga för dem är att arbetsledarna kan och förstår sig på arbetarnas arbete och verklighet. Däremot är inställningen till högre chefer mer negativ.

Synen på klassbegreppet och klasstillhörigheten är ganska diffus hos flera av arbetarna när jag frågar om det, men den blir mycket tydligare när de relaterar den till sina förhållande till förmän och chefer. På arbetsplatsen blir klassförhållandena mer uppenbara, vilket stämmer väl överens med Svallfors syn att anställningsrelationen är klasskiljande. Klass och tjänstposition hör ihop. Chefen ingår inte i arbetarnas "vi".

Uppdelningen mellan "de – cheferna" och "vi – arbetarna" för också med sig ett särskilt förhållningssätt bland arbetarna, som innebär att man inte bör komma för nära. Därför kan det uppstå reaktioner om man som Anna bryter mot denna norm. Hon hade arbetat på en avdelning där hon hade mycket kontakt med chefspersoner och fick ett kamratligt förhållande till dem. När det på hennes nya jobb i den stora fabrikshallen kommer en hög chef och kramar om henne väcker det uppståndelse bland de andra arbetarna. "Det tyckte mina dåvarande arbetskamrater var lite konstigt", säger hon. Anna är uppvuxen i ett centraleuropeiskt land där hennes morföräldrar var företagare. Därför säger hon själv att hon har svårt för klassbegreppet. "Jag brukar skoja, de är människor precis som du och jag. De går på toaletten, de äter mat. Det är bara det att de har lite mer betalt än vad vi har, det är skillnaden."

Klass "händer" på arbetet

De äldre arbetare som jag har intervjuat har på många sätt fått uppleva den underordnade ställning de har på arbetsplatsen. Under årens lopp har det skett många förändringar i produktionen som de inte kunnat påverka, men som påverkat dem. Arbetsuppgifter och hela avdelningar har försvunnit, delar av tillverkningen har lagts ut på andra företag, montering vid fasta stationer har ersatts av löpande band. Det har skett förändringar, ofta försämringar, som arbetarna tvingats anpassa sig till, och som inte heller deras egen fackliga organisation kunnat förhindra. Det är någon annan än arbetarna som har haft makten att bestämma.

Informanternas upplevelse av ett "vi och de"-förhållande på arbetet skapas, menar jag, av alla de händelser i vardagen som konstituerar underordningen i deras arbetsliv. Det är genom en mängd små och stora händelser som klass "händer".³¹ Särskilt tydligt blir det på möten där beslut som uppfattas negativt av arbetarna meddelas av

någon överordnad, som att en avdelning skall läggas ned eller att de inte längre kan ta rast samtidigt som sina arbetskamrater. Vid sådana tillfällen känner arbetarna både ilska, besvikelse och maktlöshet. Av informanternas berättelser framgår det också att det är vanligt att de närmaste cheferna, produktionsledarna, vid de regelbundna arbetsplats-träffarna vidareförmedlar ledningens förmaningar om bättre kvalitet och effektivare produktion, ofta kombinerat med hot om flyttning av produktion utomlands om de inte lyckas. Ett exempel på hur klass "händer" i vardagen är den nedvärdering av arbetarna som Birgitta säger att hon upplever från chefernas sida och som tydliggörs genom bristande uppskattning av deras arbete, till exempel genom indragna midsommarluncher. Ett annat exempel ger Nikos när han berättar om besvikelsen och stämningen på motormonteringen när beslutet kom att prestationskravet skulle höjas.

Det var en julklapp till oss kan man säga. Det var fruktansvärt. Det var hätsk stämning var det. (...) Det var ett stormöte, vissa frågade ingenting som protest, eftersom det var bestämt. Helt enkelt, det går inte att göra något.

Vid sådana tillfällen blir det mycket tydligt vem som har makten i ett företag. Det är ägarnas företrädare, företagsledning och andra chefer, som tar de viktiga besluten om verksamheten. Beslut som arbetarna har att finna sig i om de inte gör motstånd genom till exempel strejk eller andra protester. Deras underläge är uppenbart och det aktualiserar det strukturella maktförhållande som alltid finns på arbetsplatsen, även om makten inte alltid utövas konkret. Här är språkets makt underordnad kapitalets. Det ekonomiska (kapitalet) är då inte bara ett konstruerat objekt som skall ges mening, som Lena Martinsson anser att det måste förstås som³², utan en bakomliggande maktfaktor, basen i marxistisk mening. Beslutet måste naturligtvis kläs i ord, som gör det försvarbart och rationellt inom rådande diskurser, men bakom orden finns kapitalet. Varje gång man som arbetare blir medveten om sin underordnade ställning i hierarkin på arbetsplatsen, tydliggörs identiteten som arbetare och individens tillhörighet till arbetarklassen. Det löpande bandet som tvingar dem som står där att arbeta med en viss hastighet och på ett förutbestämt vis är ett av de tydligaste exemplen på vardaglig regelbunden underordning i arbetslivet. Upplevelsen av ett "vi och de" och av intressekonflikter, utesluter dock inte att många arbetare ofta har känt och känner en stark lojalitet både med det egna skiftet, avdelningen där de arbetar och företaget som helhet.

Arbetarklass?

Som jag redan har påtalat fick jag lite olika svar från informanterna när jag frågade dem om hur de ser på klassbegreppet och sin egen klasstillhörighet. För några är det självklart att de är arbetarklass. ”Jag tycker arbetarklass det är bra, men det betyder ingenting”, säger Pirjo. Även Lena placerar sig självklart i arbetarklassen och betonar den hierarki som finns inbyggd i klassbegreppet, när hon förklarar vad ordet betyder för henne. ”Industriarbetare de är väl nästan nere på botten, inte riktigt botten men... de hör ju inte till gräddan precis (...). Det är väl inte så många som bor i Billdal³³ eller så.” Själv bor hon på Björkö i Göteborgs norra skärgård dit hon flyttade redan som tonåring.

Tre av de informanter som jag uttryckligen frågat om klasstillhörigheten svarar att de är medelklass eller liknande. Andra informanter kan eller vill inte uppge någon klasstillhörighet. ”Ja det kan jag inte svara dig på”, säger Sven. ”Jag trivs med livet, jag tänker inte så”, säger Theodor. Även om informanterna sällan talar om sig själva eller andra som arbetarklass, ser de sig själva som arbetare. Så här svarar Nikos:

Jag tror att, eftersom jag är svensk medborgare ... jag tillhör typ medelsvensson eller medelklass. Men man kan säga att jag är en stor proletär, en knegare. Jag är en arbetare. Jag tillhör inte den topp och gräde som jag tillhörde i (hemlandet) när jag var ung, utan den som gäller, som finns, som existerar just nu. Jag är stolt över den.

Eftersom jag blev lite osäker på vad han menade, ställde jag följdfrågan: ”Arbetarklass?” Det snabba svaret blev: ”Arbetarklass ja ja, helt enkelt ja.” Nikos ger uttryck för den osäkerhet kring klassbegrepp och klasstillhörighet som finns både bland informanterna och i samhället i övrigt idag.

Anna och Nikos är de två informanter som berättar mest om hur de ser på klassbegreppet och sin klasstillhörighet. Båda har en annan social bakgrund än de andra. Anna säger att hon själv har svårt att placera in sig i någon samhällsklass och att hon aldrig har tagit hänsyn till sådana förhållanden. Hennes inställning anser hon beror på sin bakgrund. När jag frågar henne om hur hon ser på sin egen klasstillhörighet svarar hon:

Ja, jag tillhör vanliga arbetare. Sen har jag även där lite svårt att placera mig för att i (hemlandet), hade min mormor och morfar en gård, de hade sågverk och de hade kvarn och var normala människor. De hade anställda som behandlades som jämlikar, så jag har lite svårt för det här med att man ska tillhöra nån speciell klass.

Genom att använda ordet ”normal” vill hon framhålla att hennes morföräldrar inte var några ”fina” människor som stod över sina anställda, vilket är ett sätt att tona ned eventuella klasskillnader och motsättningar. Mammans klassresa nedåt ”objektivt” sett, i och med emigrationen till Sverige, hade uppenbarligen inte påverkat hennes subjektiva klassidentitet fullt ut. Att Anna fick gå i realskola är ett tecken på det.

Nikos är den informant som avviker mest när det gäller klassbakgrund. Hans föräldrar var högutbildade i hemlandet i Centraleuropa, och han själv studerade på högskola innan han fick arbete som tjänsteman på ett företag. Av privata omständigheter kunde han inte vara kvar i hemlandet utan åkte till Sverige 1978 och fick snabbt uppehållstillstånd tack vare sina affärskontakter. Arbetet på Volvo blev lite av en chock för honom.

I början var jag gråtfärdig. Jämfört med slips och kavaj och eget skrivbord. En fabrik, som jag aldrig hade varit i (hemlandet). Men det är okej. Jag sa att man måste offra sig. (...) Det var ett bra liv, som jag missat, men det spelar ingen roll. (...) Det är Volvo som gäller nu.

Nikos stannade kvar, lärde sig trivas och uppskattade både lönen och arbetskamraterna. Trots att han tillhörde en privilegierad övre medelklass i hemlandet har han alltid varit vänsterorienterad politiskt sett. Därför har han inga problem med att kalla sig ”knegare” eller ”proletär”. Emigrationen innebar en klassresa nedåt, ”objektivt” sett, men han har accepterat det och är stolt över att vara arbetare i Sverige. Vad hans båda söner har för subjektiv klassidentitet vet jag inget om. Hittills har de valt att gå olika vägar när det gäller val av yrke. Den ene arbetar som lagledare i monteringsfabriken på Volvo, medan den andra läser juridik på universitetet.

Komplikerat klassbyte

Tidigare i denna artikel visade jag hur tjänstemän, som chefer och produktionstekniker, av informanterna ses som representanter för företaget, och att åtminstone de högre cheferna anses tillhöra en annan samhällsklass. Hur klass och position på arbetsmarknaden hör ihop visar också den fackliga organiseringen i Sverige. Arbetare är i allmänhet

organiserade av förbund inom LO och tjänstemän av förbund inom TCO eller Saco, eller av Ledarna. På detta sätt blir fackföreningstillhörigheten en klasskiljande linje, enligt utifrån definierade kriterier. När en metallarbetare tar steget och blir arbetsledare eller personaladministratör, byter hon eller han därigenom sin klasstillhörighet från att vara arbetare/arbetarklass till att bli tjänsteman/medelklass. Det sker både genom förändrad facklig tillhörighet och genom att den nya anställningsrelationen och arbetsuppgifterna innebär att man måste ta till sig ett nytt sätt att se på arbetet, ett ledningsperspektiv. Dessa personer, till exempel arbetsledare, som har viss kontroll över produktionen och arbetskraften samtidigt som de precis som arbetarna säljer sin arbetskraft till kapitalägaren, har en motsättningsfylld klassposition.³⁴ De måste förklara, och helst försvara, företagsledningens beslut, men kan också själva drabbas av dem. Formellt sett tillhör de medelklassen, men samtidigt har personens sociala och kulturella bakgrund inte förändrats, vilket ofta gör bilden komplex. Många av de lägre tjänstemännen har nämligen rekryterats från produktionen, från "golvet". Några har avancerat ännu längre. Volvos personalpolitik, åtminstone fram till början av 1990-talet, innebar att i stort sett alla oavsett utbildning skulle börja med arbete i produktionen varifrån lämpliga personer kunde få vidareutbildning och bli arbetsledare, tekniker och administratörer.³⁵

De tjänstemän som jag har intervjuat har alla ganska lång erfarenhet av att vara arbetare i produktionen. En av dem är uppvuxen i en arbetarfamilj och har arbetat mer än tio år som montör, men är sedan tio år tillbaka tjänsteman. När jag frågar henne om klasstillhörighet säger hon först att hon är medelklass och beklagar att det finns samhällsklasser. När jag sedan frågar om hon har bytt klass blir hon mer tveksam.

Möjligen från arbetarklass till medelklass, men ändå inte. Inte i själ och hjärta har jag inte gjort det. Och det tror jag mycket beror på att man vistas och jobbar här i fabriken, att man har familj som jobbar som montörer och så vidare, så att man sätter sig inte på några höga hästar. Skulle man av misstag sätta sig på en liten ponny eller nånting så finns det en hel släkt som sliter ner en i backen, så det är lika bra att hålla sig där.

De kulturella och sociala faktorerna visar sig här vara starkare än de rent anställningsmässiga och ekonomiska. Den subjektiva och den "objektiva" tillhörigheten stämmer inte överens. Hennes byte av arbete har inneburit att hon har fått högre lön, intressantare arbetsuppgifter och högre status. Samtidigt kan hon som tjänsteman ha förlorat någonting – gemenskapen inom arbetarkollektivet.

En fackligt engagerad arbetare ger uttryck för ett liknande komplext förhållande mellan ”objektiv” och subjektiv klasstillhörighet. Trots att han har jobbat i mer än 20 år som montör vill han inte kalla sig arbetarklass.

Ja jag skulle väl vilja kalla mig nån slags medelklass. (...) Som sagt mina föräldrar är väl medelklass så att... jag har ingen sån där arbetarbakgrund i släkten så direkt utan jag känner mig som medelklass, och har det hyfsat bra tycker jag, ekonomiskt och så...

Även för hans del är bakgrunden avgörande för den subjektiva klasstillhörigheten, samtidigt som han för fram den ekonomiska faktorn som en viktig klassaspekt. Lena Karlsson fann i sin kvantitativa studie, att både klassbakgrunden och positionen på arbetsmarknaden har stor inverkan på människors subjektiva klasstillhörighet.³⁶ Hur en människa ser på sin subjektiva klasstillhörighet, om hon byter position på arbetsmarknaden, beror mycket på i vilken omfattning hon tar till sig den nya klassens attityder och handlingar.³⁷ Mina intervjuer visar hur stor påverkan klassbakgrunden kan ha på den subjektiva klasstillhörigheten, men också på att positionen på arbetsmarknaden påverkar människors tankar och handlingar.

Stigmatiserad tillhörighet

Samtliga informanter, utom Anna och Nikos, är uppväxta i arbetarfamiljer och har många års erfarenhet av att vara metallarbetare på Volvo. Ändå är deras subjektiva klasstillhörighet inte självklar. Det kan finnas flera orsaker till det. En är att de betonar den ekonomiska aspekten av klassbegreppet. Eftersom de själva anser att de har en ganska bra lön ligger medelklassen nära till hands. Att uppge en medelklasstillhörighet innebär att man jämför sig med en mellankategori, en vanlig människa med likartade levnadsvillkor som många andra.³⁸ Lena Karlssons undersökning visar att en majoritet av svenskarna känner samhörighet med medelklassen samtidigt som hon anser att det har blivit svårare att hitta förklaringar för denna identitet, vilket hon tolkar som att en medelklassidentitet numera innebär att ”samställa sig med någon diffus mellankategori eller ’som folk är mest’”.³⁹

En anledning till informanternas oklara klasstillhörighet, och den

förändrade innebörd som medelklassidentiteten uppenbarligen har fått, kan vara den de-artikulering av klass, som Stefan Svallfors anser har skett genom att klassinnehållet i politiken tonats ned (Svallfors 2004:12).⁴⁰ Denna de-artikulering beror framför allt på, menar han, att västvärldens socialdemokratiska partier förändrats i socialliberal riktning, samtidigt som fackföreningarna har marginaliserats i det offentliga samtalet. När jag intervjuade ordföranden för Livsmedelsarbetarnas fackklubb på Pripps bryggeri i Göteborg 2001 gav hon uttryck för dessa tankegångar.

Begreppen har ändrats lite också. Jag vill gärna säga att jag kommer från arbetarklassen, men läser man olika artiklar i pressen och litteratur och sånt, så har jag gått över till nånting som heter medelklass. Men jag tycker att jag tillhör arbetarklassen.⁴¹

Sociologen Göran Cigéhn menar att en de-artikulering har skett också av ordet arbetare. Han påpekar att yrkesbeteckningar med sammansatta ord med ledet ”-arbetare” blivit allt mindre vanliga och att företagen hellre talar om medarbetare än arbetare och tjänstemän. ”Klassgränserna suddas även på detta sätt ut i språkligt hänseende”.⁴² Ordet medarbetare föredras för att visa att de som arbetar har nya roller, att de anställda ”har mer gemensamt med varandra och arbetsgivaren jämfört med tidigare epoker.”⁴³ Detta är också i linje med det nya sättet att organisera produktionen genom så kallad lean production.⁴⁴ Arbetsgivare vill gärna tona ned den motsättning som, enligt historiematerialistisk teoribildning och fackföreningsretorik, finns mellan arbetare och arbetsgivare. Detta visar, menar jag, hur också språket är ett viktigt verktyg när det gäller maktutövning.⁴⁵

Sociologen Harriet Bradley anser att klassidentiteten inte längre är en aktiv identitet som individen handlar utifrån, utan en passiv sådan, som kräver särskilda händelser eller sammanhang för att aktiveras.⁴⁶ På grund av den de-artikulering av begreppet som skett, och dess förändrade betydelse för människan, har klass blivit en stigmatiserad identitet i stället för en positiv och konstruktiv samhörighet⁴⁷, vilket skildringar av arbetare under 1900-talets början ofta har präglats av.⁴⁸ Även i min studie ser jag att begreppet ”arbetarklass” bara för vissa har en positiv laddning. Flertalet informanter ser i stället klassbegreppet som något negativt, eftersom de ser klassamhället som negativt, som ett uttryck för en orättvis fördelning av ekonomiska tillgångar och makt. För de flesta innebär det inte något särskilt positivt med att framhålla att de tillhör arbetarklassen. Denna förändring av synen på arbetarklassen-

titeten ser jag som det främsta skälet till att Volvoarbetarnas tillhörighet till arbetarklassen inte är mer uttalad än den är i de intervjuer som jag har gjort.

Klasstillhörighet – förändring och kontinuitet

Jag har i denna text försökt visa hur några äldre industriarbetare ser på klassbegreppet, på klasssamhället och sin egen klasstillhörighet. Det är tydligt att det finns stora skillnader mellan den stolta och positiva arbetarklassidentitet som fanns i början av 1900-talet – som skildras i Mats Lindqvists *Klasskamrater* (1987) och Birgitta Skarin Frykmans *Från yrkesfamilj till klassgemenskap* (1987) – och den ambivalenta och osäkra inställning till klassbegreppet och sin egen klasstillhörighet, som de Volvoarbetare jag har intervjuat ger uttryck för idag.

I början av 1900-talet var arbetarklass en ny tillhörighet som arbetarna själva hade skapat, som gav en stolthet och som kunde användas till något positivt, för att tillsammans förändra det orättvisa samhälle och de villkor de levde under. Nu i början av 2000-talet är arbetarklass något gammalt och slitet, något invariant som de flesta inte tänker på, och något stigmatiserat som få verkar bry sig om. Stoltheten över att vara arbetarklass är inte lika stark, men det finns fortfarande en stolthet över att som arbetare ha klarat av sitt arbete, att ha haft ett viktigt socialt sammanhang på en arbetsplats som har ekonomisk betydelse även för andra, samt att ha kunnat ge sig själv och sina familjer ett materiellt sett gott liv. Genom arbetet har de uppnått stolthet och självkänsla, precis som arbetarna gjorde i Göteborg 1890.⁴⁹

Oavsett om informanterna uppger att de tillhör arbetarklassen eller inte, vilket det finns flera anledningar till att inte göra som jag redogjorde för här ovan, visar deras berättelser att de i olika hög grad känner sig som arbetare, med de konsekvenser och de uttryck det får, på arbetsplatsen och i samhället i övrigt. De ser arbetsplatsen som en tydlig hierarki, där de själva finns längst ned och har mycket litet inflytande över sitt arbete. De flesta ger uttryck för ett tydligt ”vi och de” på arbetet och i samhället, där ”de” är högre chefer som tjänar mycket pengar och ser ner på ”oss” vanliga arbetare. Dessa normer upprätthålls genom arbetarkollektivet och den fackförening som företräder dem.

Även om det är sällan som tillhörigheten eller identiteten artikuleras, ”händer” klass då och då på arbetsplatsen på olika sätt, både genom små händelser i vardagen och vid dramatiska informationsmöten. Volvoarbetarna ger också uttryck för en stark jämlikhetsnorm och ett starkt rättvisideal, särskilt när det gäller ekonomiska förhållanden, som är typiska uttryck för en arbetarklassidentitet.⁵⁰

De informanter som är uppväxta i arbetarklassen ser sig själva som arbetarklass eller säger att de inte har funderat så mycket på det. De som har annan social och kulturell bakgrund, som Nikos och Anna, för långa resonemang om sin klasstillhörighet och är väl medvetna om att de har gjort en klassresa nedåt, när klass definieras utifrån position på arbetsmarknaden. Även om de inte självklart ser sig som arbetarklass, ger de uttryck för en tillhörighet till arbetarkollektivet på arbetsplatsen och uppfyller många av de normer som utmärker detta, till exempel om jämlikhet och rättvisa samt betoningen av den sociala gemenskapens betydelse för arbetet. En annan norm är framhållandet av kollektiva värden i arbetslivet, vilket är vanligt bland arbetare, medan tjänstemän i högre grad betonar individualistiska värden.⁵¹ ”Nu säger jag som de flesta säger, man har ju arbetskamrater”, säger Anna. De många årens arbete på Volvo har påverkat dem, även om det inte behöver ha inneburit en klassresa subjektivt sett.

Informanterna uppvisar ingen homogen identitet som arbetare. Ändå finns det något som förenar. Tillhörigheten framkommer bland annat genom den osäkerhet många av dem känner när det gäller sina egna levnadsförhållanden och sitt arbetsliv. I de intervjuer jag har gjort framhåller de att lönen och anställningstryggheten varit det bästa med arbetet på Volvo, vilket visar att de vet att den trygga försörjningen inte är någon självklarhet. Trots att det välfärdssamhälle som byggts upp under 1900-talet har minskat konsekvenserna av att bli arbetslös, finns en oro för att bli det. Genom sin uppväxt i arbetarmiljö på 1940-, 50- och 60-talen har de självupplevda erfarenheter av hur det är att leva under knappa och ibland fattiga förhållanden, vilket förstärker denna rädsla för ekonomisk otrygghet. Det är samma sorts oro och osäkerhet som präglade arbetarnas arbetsliv i slutet av 1800-talet, på grund av ”beroendet av yttre omständigheter utanför arbetarnas egen kontroll”⁵², även om konsekvenserna då var radikalt annorlunda.⁵³ Sociologen Rolf Thörnqvist påpekar i en artikel om arbetsglädje i den tidiga industrialismen att det var de kapitalistiska produktionsförhållandena och inte själva industrialismen eller maskinerna som gjorde att arbetarna kände otrygghet och maktlöshet.⁵⁴ Idag ”hotar” företagets

chefer ofta med att flytta tillverkningen utomlands till en annan bilfabrik om inte arbetet kan effektiviseras tillräckligt mycket, vilket är en effekt av den globaliserade ekonomin.⁵⁵ De motkrafter som finns är framför allt fackföreningen och arbetsrättslagstiftningen.

I slutet av 1800-talet reagerade arbetarna starkt mot omvärldens nedvärdering och brist på respekt, vilket de bemötte med ”den moraliska ekonomin – ett rättsmedvetande baserat på respektabilitet och kamratskap.”⁵⁶ Även om klasskillnaderna har minskat och omvärldens respekt har ökat, finns en del av detta rättsmedvetande kvar, både som ett resultat av att klass ”händer” på arbetet och som en historisk konstruktion som lever kvar i minnet.⁵⁷ De är stolta över sitt arbete, men det finns också en medvetenhet om att omvärlden, företagets chefer och andra samhällsklasser, inte ger dem den respekt och det anseende som de tycker att de borde få. ”De skall inte se ner på oss”, som Birgitta uttryckte det tidigare i denna text.

Utifrån sina bakgrunder och sina liv som arbetare är de vana vid att de inte har särskilt mycket inflytande på sin arbetsplats eller i samhället i övrigt, vilket leder till klasspräglade attityder och handlingar. På detta sätt blir klass i växelverkan med omgivningen en process, som bland annat har betydelse för inställningen till arbete och arbetsliv, både det som varit och det som återstår. Klassbegreppet har dock förlorat en del av den politiska kraft och den gemensamhetsskapande förmåga som det tidigare har haft bland arbetarna, vilket sannolikt har försämrat deras möjligheter att minska de klasskillnader som finns.

Noter

- 1 Föreliggande text är en omarbetad version av den som presenterades vid det Nordiska Arbetarhistorikermötet i Landskrona 2007. De nya och omarbetade avsnitten är hämtade från eller bygger på Björn Ohlssons avhandling *Vi som stannade på Volvo: En etnologisk studie om äldre bilindustriarbetares arbetsliv och framtidsplaner*, Göteborg 2008.
- 2 Mats Lindqvist, *Klasskamrater: Om industriellt arbete och kulturell formation 1880-1920*, Lund 1987, s 163-170.
- 3 Birgitta Skarin Frykman, *Från yrkesfamilj till klassgemenskap: Om bagare i Göteborg 1800-1919*, Göteborg 1987, s 16-17, s 289; E P Thompson, *The making of the english working class*, London 1991 (1963), s 8-10.
- 4 Birgitta Skarin Frykman, *From the world of the workers: Class and consciousness in late 19th century Gothenburg*. Paper vid konferensen Swedish workers, French workers, XIXth-XXth Century. Humanistisk Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet & Maison des Sciences de l'homme, Paris 1989, s 28.
- 5 Ohlsson 2008.
- 6 Jfr Stefan Svallfors, *Klassambällets kollektiva medvetande*, Umeå 2004, s 230.
- 7 Jag ser klassidentitetens om en social identitet, dvs det som förenar oss med andra i relation till samhället, till skillnad från den personliga identiteten, som framhäver vad som skiljer oss från andra. Se Lena Karlsson, *Klassstillhörighetens subjektiva dimension: Klassidentitet, sociala attityder och fritidsvanor*, Umeå universitet, Umeå 2005, s 27-28.
- 8 Se Karlsson 2005, s 2-6.
- 9 Beverly Skeggs, *Att bli respektabel: Konstruktioner av klass och kön*, Göteborg 2000, s 17.
- 10 Göran Greider, *Arbetarklassens återkomst: Om klasskampen, globaliseringen och framstegstanken*, Smedjebacken 1998, s 52.
- 11 Se t ex Göran Cigéhn, Mats Johansson & Lena Karlsson, *Klassambällets återkomst: Om klassidentitet, arbetsliv och fritid vid tröskeln till ett nytt sekel*, Umeå 2001; Svallfors 2004; Diana Mulinari & Anders Nergaard, *Den nya svenska arbetarklassen: Rasifierade arbetares kamp inom facket*, Umeå 2004; Karlsson 2005.
- 12 Anneli Jordahl, *Klass är du fin nog?*, Stockholm 2003; Anneli Jordahl, *Att besegra fru J. En bok om Elsie Johansson*, Stockholm 2006.
- 13 Susanna Alakoski & Karin Nielsen (red), *Tala om klass*, Stockholm 2006; Åsa Linderborg, *Mig äger ingen*, Stockholm 2007.
- 14 Ella Johansson, *Skogarnas fria söner: Maskulinitet och modernitet i norrländskt skogsarbete*, Stockholm 1994; Eva Fägerberg, *Miljoner och my: Kunskapssyn och tänkande på en verkstadsindustri*, 1996; Eddy Nehls, *Vägval: Lastbilsförare i fjärrtrafik – perspektiv på yrkeskultur och genus*, Göteborg 2003; Eva Silvé, *Bekänna färg: Modernitet*,

- maskulinitet och professionalitet*, Stockholm 2004.
- 15 Lena Martinsson, *Jakten på konsensus: Intersektionalitet och marknads-ekonomisk vardag*, Malmö, 2006, se t ex s 19-25.
- 16 Ernesto Laclau & Chantal Mouffe, *Hegemony & socialist strategy: Towards a radical democratic politics*, London & New York 1985.
- 17 Martinsson 2006, se t ex s 28-29, 161.
- 18 Se Robert Erikson & John H Goldthorpe, *The constant flux: A study of class mobility in industrial societies*, Oxford 1992, samt John H Goldthorpe, "Social Class and the Differentiation of Employment Contracts", i John H Goldthorpe (red), *On Sociology: Numbers, narratives and the integration of research and theory*, Oxford 2000, s 206-229.
- 19 Svallfors 2004, s 9.
- 20 Svallfors 2004, s 19-21.
- 21 Svallfors 2004, s 36.
- 22 Svallfors 2004, s 24.
- 23 Svallfors 2004, s 132.
- 24 Skarin Frykman 1987, s 16.
- 25 Sven B Ek, "Reflections on Culture", i "Working-class culture: an international symposium", organized by the Museum of Work, Norrköping and the Department of Ethnology, University of Gothenburg, Birgitta Skarin Frykman & Elisabeth Tegner (red), *Ethnological Publications 2*, Göteborg, 1989, s 11-13.
- 26 Den brittiske social- och ekonomihistorikern Joanna Bourke, som har ett konstruktivistiskt perspektiv, menar att de som identifierar sig som arbetarklass idag hämtar sina bilder från de första 60 åren av 1900-talet. Se *Working-class cultures in Britain 1890-1960: Gender, class and ethnicity*, London 1994
- 27 Se vidare i Ohlsson 2008, s 240-261.
- 28 Karlsson 2005, s 60.
- 29 Se Sverre Lysgaard, *Arbeiderkollektivet: En studie i de underordnendes sosiologi*, Oslo 1985 (1961).
- 30 Karlsson 2005, s 189-190; jfr Svallfors 2004, s 82-93.
- 31 Jfr John H Goldthorpe m fl, *Arbetaren i överflödsamhället. Del 3. I klassamhället*, Stockholm 1971, s 128; Skarin Frykman 1987, s 16-17; Thompson 1991 (1963), s 8-10.
- 32 Martinsson 2006, s 41.
- 33 Billdal är en kustnära förort söder om Göteborg framför allt bebyggd med villor som har höga marknadsvärden.
- 34 Erik Olin Wright, *Class counts: Comparative studies in class analysis*, Cambridge University Press, New York 1997, s 19-23; Karlsson 2005, s 14-15.
- 35 Carl-Ulrik Schierup m fl, "Den interna arbetsmarknaden: Etniska skiktningar och dequalificering", i Carl-Ulrik Schierup & Sven Paulsson (red), *Arbetets etniska delning: Studier från en svensk bilfabrik*, Stockholm 1994, s 31.
- 36 Karlsson 2005, s 191-192.
- 37 Jfr Karlsson 2005, s 190.
- 38 Jfr Magnus Mörck, *Storstadens livsstilar och boendekarriärer: En etnologisk intervjuundersökning från 80-talets Göteborg*, Göteborg 1991, s 187; Karlsson 2005, s 89.
- 39 Karlsson 2005, s 89.
- 40 Svallfors 2004, s 12.
- 41 Björn Ohlsson, *Att arbeta på Pripps: Om gemenskap, trivsel och stolthet på en industriarbetsplats i skenet av en nedläggning*, Göteborg 2002, s 74.
- 42 Göran Cigéhn, "Klassidentitet -97. Bakgrund, teori, metod", i Göran Cigéhn, Mats Johansson & Lena

- Karlsson, *Klassambällets återkomst: Om klassidentitet, arbetsliv och fritid vid tröskeln till ett nytt sekel*, Umeå 2001, s 13-14; Martinsson 2006, s 216.
- 43 Peter Docherty & Tony Huzzard, ”Marknads-, management- och medarbetartrender 1985-2005”, i Casten von Otter (red), *Ute och inne i svenskt arbetsliv*, Stockholm 2003, s 145.
- 44 Se t ex *Metallarbetarna och lean production*, Stockholm 2003.
- 45 Jfr Mulinari & Nergaard 2004, s 53.
- 46 Harriet Bradley, *Fractured identities: Changing patterns of inequality*, Cambridge 1996.
- 47 Bradley 1996.
- 48 Se t ex Lindqvist 1987; Skarin Frykman 1987.
- 49 Se Birgitta Skarin Frykman, *Arbetarkultur: Göteborg 1890*, Göteborg 1990, s 221.
- 50 Se Karlsson 2005, s 189-190.
- 51 Christer Theandersson, *Jobbet: För lön, lust eller andra värden*, Göteborg 2000, s 146.
- 52 Skarin Frykman 1990, s 107.
- 53 Att det finns en grund för denna oro och känsla av maktlöshet blev mycket tydligt hösten 2008 då 2 250 arbetare på Volvo Personvagnar AB i Göteborg varslades om uppsägning på grund av kraftigt minskad försäljning (Göteborgs-Posten 2008-10-09; 2008-11-08).
- 54 Rolf Thörnqvist, ”Maskineriet, kapitalismen och arbetsglädjen. Om olika perspektiv”, i Birgitta Skarin Frykman (red), *Lönearbete och lönemönster*, Göteborg 1989.
- 55 Jfr Zygmunt Bauman, *Globalisering*, Lund 2000, s 13-16.
- 56 Skarin Frykman 1990, s 221; jfr E P Thompson, *Herremakt och folklig kultur: Socialhistoriska uppsatser*, Stockholm 1983.

57 Jfr Bourke 1994.

ARBETARLITTERATUREN OCH KONSTRUKTIONEN AV ARBETARKLASSEN I DET "MÅNGKULTURELLA" OCH "POSTINDUSTRIELLA" SVERIGE¹

Magnus Nilsson

Inledning

Om den svenska arbetarhistorieforskningen vill omfatta en *kulturhistorisk* dimension – en ambition som jag betraktar som tämligen självklar – är den svenska *arbetarlitteraturen* ett studieobjekt som knappast kan förbigås. Som framhållits av Lars Furuland och Johan Svedjedal i förordet till deras översiktsverk *Svensk arbetarlitteratur* (2006) utgör denna litteratur såväl ett av Sveriges (tämligen få) "originella bidrag till världslitteraturen" som en strömning som "bidrog till att sätta programmet för svensk litteratur under åtskilliga decennier".² Båda dessa särdrag är uttryck för ett och samma förhållande, nämligen att ingen annan stans i världen har litteratur *av, om, och för* arbetarklassen – vilket är den vanligaste definitionen av fenomenet arbetarlitteratur³ – kommit att utgöra en så betydande och bred strömning i en nations litterära offentlighet. Och därmed borde arbetarlitteraturen naturligtvis utgöra ett ovärderligt källmaterial för de arbetarhistoriker som intresserar sig för svenska förhållanden.

Frågan är dock vilka typer av kunskap som studier av arbetarlitteraturen kan generera. Det givna svaret är självklart att det historiska materialet i sig inte innehåller någon kunskap, utan att denna uppstår först när det beforskas – att det är forskningens frågeställningar, metoder, perspektiv, teorier, infallsvinklar, avgränsningar etc, snarare än dess objekt, som genererar rön. Men denna invändning innebär bara

att svaret på frågan skjuts upp till dess att man bestämt sig för vilka frågor som är lämpliga att ställa till arbetarlitteraturen och hur den ska angripas.

Denna fördröjning kan dock lätt bli ganska avsevärd. För redan vid en ytlig anblick tycks arbetarlitteraturen erbjuda flera lovande ingångar för arbetarhistorikern. En litteratur *av, om* och *för* arbetarklassen bör ju kunna fungera som källa till kunskap om i stort sett allt som har med denna klass att göra. I denna artikel vill jag emellertid fokusera på en enda aspekt av fenomenet arbetarlitteratur, nämligen dess relation till de ideologiska förhållanden som dominerar i det samhälle där denna litteratur skrivs, läses och diskuteras. Jag menar att en analys av detta förhållande kan generera kunskap om (vad som åtminstone *borde vara*) ett av de absolut mest centrala studieobjekten för den arbetarhistoriska forskningen, nämligen konstruktionen av fenomenet *arbetarklassen*.

I min analys utgår jag från en annan definition av fenomenet arbetarlitteratur än den som presenterats ovan, nämligen den enligt vilken fenomenet förstås som en litteratur vars reception i avgörande grad påverkas av att den ”*av läsaren kopplas samman med arbetarklassen*”.⁴ Jag väljer också att begränsa mig till den samtida arbetarlitteraturen, som jag exemplifierar med två av de arbetarlitterära verk som rönt allra mest uppmärksamhet i den litterära offentligheten under senare år, nämligen Susanna Alakoskis *Svinalängorna* (2006) och Åsa Linderborgs *Mig äger ingen* (2007). Syftet med min analys av dessa verk är att visa hur de förhåller sig till de i samtiden dominerande ideologiska föreställningarna om arbetarklassen.

Arbetarlitteraturen och arbetarklassen

Att fenomenet arbetarlitteratur definieras med utgångspunkt i receptionen av denna litteratur innebär att definitionen med nödvändighet blir historisk, eftersom den förläggs till ”*den till en viss tid och plats bundne betraktarens (eller läsarens) öga*” och därmed aktualiserar de sociala och ideologiska kontexter i vilken arbetarlitteraturen skapas, läses och diskuteras.⁵ Detta kan illustreras med hjälp av en kort beskrivning av arbetarlitteraturens två viktigaste genombrott i den litterära offentligheten under 1900-talet. Det första av dessa inträffade under åren kring

storstrejken 1909. Att det då fanns en bredvillighet att koppla samman litteratur med arbetarklassen sammanhängde med upplevelsen att Sverige höll på att förvandlas till en modern industrination där arbetarrörelsen skulle kunna spela en central politisk roll. Denna förändrade nationella självbild placerade arbetarklassen i både det ekonomiska och politiska livets centrum och skapade ett intresse för denna klass som arbetarförfattarna kunde dra fördel av när de försökte slå sig fram i den litterära offentligheten.⁶ Det andra genombrottet inträffade kring 1930 och måste ses mot bakgrund av att arbetarrörelsen samtidigt erövrade regeringsmakten och inledde förvandlingen av Sverige till ett modernt socialdemokratiskt folkhem, vilket åter skapade intresse för den arbetarklass för vilken arbetarförfattarna kunde framträda som litterära representanter.⁷

I den svenska litterära offentligheten har arbetarlitteraturen ofta kopplats samman med arbetarklassen via författarens identitet.⁸ Den främsta anledningen till detta är naturligtvis att arbetarlitteratur framför allt betraktats som en litteratur *skriven av författare som identifierar sig med arbetarklassen, men inte nödvändigtvis (längre) delar dess ekonomiska, sociala eller kulturella villkor*.⁹ Som jag framhållit i artikeln "Arbetarlitteratur, identitet, ideologi" (2006) är detta betraktelsesätt dock, på flera sätt, problematiskt. Det är *historiskt* otillräckligt, eftersom det riskerar att osynliggöra de kopplingar mellan arbetarlitteraturen och arbetarklassen som gjorts med utgångspunkt i exempelvis tematik, motiv, ideologi eller offentlighetssammanhang, och det är *teoretiskt* otillfredsställande eftersom det riskerar att reducera fenomenet klass till en identitet.¹⁰

Arbetarlitteraturen i den "mångkulturella" och "postindustriella" samtiden

Under de senaste åren har man kunnat iakta ännu ett arbetarlitterärt genombrott, som visserligen inte på långa vägar är lika spektakulärt som de som presenterats ovan, men som inte desto mindre resulterat i att en ny generation arbetarförfattare etablerat sig i den litterära offentligheten. Till de mest uppmärksammade verken i denna genombrottsgeneration kan man räkna Susanna Alakoskis *Svinalängorna* (2006), Åsa

Linderborgs *Mig äger ingen* (2007), Doris Dahlins *Skammens boning* (2007), Hassan Loo Sattarvandis *Still* (2008) och Maria Hambergs *Greklandssommaren* (2008).

Detta det senaste arbetarlitterära genombrottet har i lika hög grad som de som inträffade under åren kring storstrejken eller vid 1930-talets början skett i anslutning till framväxten av en ny nationell självbild som haft avgörande betydelse för hur arbetarklassen uppfattas i offentligheten, nämligen den enligt vilken Sverige förstås som ett mångkulturellt samhälle.

Denna självbild bärs upp av två grundläggande antaganden.¹¹ Det första av dessa är att samhälleliga skillnader bäst förstås i termer av *kultur*. Om exempelvis ideologiska eller ekonomiska motsättningar anses vara viktigare än kulturella skillnader finns det nämligen ingen anledning att betrakta ett samhälle som *mångkulturellt*. Det andra antagandet är att det är de senaste decenniernas invandring som är den utlösande faktorn bakom att Sverige förvandlats till ett mångkulturellt samhälle, vilket lett till att den kulturella identitetskategorin *etnicitet* upphöjs till ”nyckelkod” för förståelse av samtiden.¹²

Tillsammans har dessa båda antaganden resulterat i ett dubbelt osynliggörande av fenomenet klass. Dels har klass förlorat i betydelse som analytisk kategori till förmån för kategorin *etnicitet*, dels har fenomenet kommit att omdefinieras som en identitetskategori. Dessutom bidrar föreställningen om det mångkulturella samhället till ett osynliggörande av fenomenet klass även genom den bild som den ger av historien.

Föreställningen om framväxten av ett mångkulturellt samhälle förutsätter skapandet av en föreställning om en föregående epok mot vilken nuet kan avgränsas. Och om samtiden till följd av invandring antas ha blivit *mångkulturell* borde det vara rimligt att beskriva det förflutna som *monokulturellt*. Emellertid är det relativt vanligt att den epok som föregår den mångkulturella beskrivs i termer av klass, snarare än kultur. Detta beror på att föreställningen om det mångkulturella samhället går hand i hand med föreställningen om det *postindustriella* samhället, en föreställning som, med Mikael Nybergs formulering, bygger på idén att ”den motsättning mellan arbetare och kapitalister som kännetecknade den tidigare epoken är förbi”.¹³ Föreställningen om att det mångkulturella samhället också är postindustriellt bidrar alltså till att fenomenet klass trängs undan genom att det förpassas till en avslutad historisk epok.

De kopplingar till arbetarklassen som präglar receptionen av den samtida arbetarlitteraturen är tydligt präglade av de klassbegreppet

förvandlingar som den framväxande föreställningen om Sverige som ett mångkulturellt och postindustriellt samhälle ger upphov till. Exempelvis kan notera hur frågor om etnicitet emellanåt riskerar att överskugga frågor om klass, och hur klass ofta förstås som ett fenomen som är analogt med etnicitet. Dessutom finns det en utbredd tendens att betrakta arbetarklasskildringar som *historiska skildringar* som egentligen inte har mycket att säga om den samtida verkligheten. Jag kommer i denna artikel inte att försöka belägga dessa påståenden genom någon analys av hur exempelvis litteraturkritiken bedömt Linderborgs och Alakoskis arbetarskildringar. Istället kommer jag att visa hur man i deras verk kan identifiera en tydlig ambition att gå i kritisk dialog med den reception som bygger på föreställningen om den mångkulturella samtiden och de klassbegreppets förvandlingar som denna föreställning gett upphov till.

Klass som nyckelord i *Svinalängorna*

Huvudpersonen i *Svinalängorna* är Leena, som växer upp i miljonprogramsområdet Fridhem (även kallat just "Svinalängorna") i Ystad under 1960- och 1970-talet. Bokens helt dominerande tema är Leenas föräldrars med tiden allt mer tilltagande periodiska alkoholmissbruk och de lidanden som detta orsakar för Leena och hennes syskon. Men detta tema skildras genomgående mot bakgrund av hur Leenas liv påverkas av andra faktorer som kön/genus, klass och nationalitet/eticitet. *Svinalängorna* kan därmed läsas som en samhällsskildring som med utgångspunkt i skildringen av Leenas uppväxt i en alkoholistfamilj, tecknar en relativt fyllig bild av de krafter som formar människor öden i en miljonprogramsförort under 1960- och 1970-talen. Och i denna skildring tillmäts olika faktorer olika betydelse. Framför allt beskriver Alakoski fenomenet klass som mer betydelsefullt än nationalitet och etnicitet.

Denna "viktning" av olika kulturella, ekonomiska och sociala faktorer gör att *Svinalängorna* mynnar ut i en kritik av föreställningen om det mångkulturella samhället. Genom att skildra nationalitet/eticitet som en relativt oviktig faktor utmanas nämligen idén att etnicitet, eller andra kulturella faktorer, skulle utgöra nyckelkod för förståelsen av det

moderna svenska samhället. Vidare försöker Alakoski, åtminstone i viss utsträckning, skildra klass som ett fenomen som inte kan uppfattas som analogt med begreppet etnicitet, eftersom det i första hand är ekonomiskt och inte kulturellt.

Att Leena och hennes familj har invandrat till Sverige från Finland framställs i *Svinalängorna* som något som de flesta karaktärerna tillmäter stor betydelse. Men samtidigt problematiserar romanen denna uppfattning. Framför allt tycks Alakoski vilja visa att själva kategorin ”finskhet” är så vag och motsägelsefull att den inte kan användas för att förstå den värld som skildras i romanen.

Skildringen av hur Leenas familjs finska bakgrund tillskrivs betydelse inleds med en scen i vilken hennes mamma beskriver hur hon och pappan läxats upp av en kommuntjänsteman i samband med att de skrivit under hyreskontraktet för sin nya lägenhet i Fridhem. Mamman är upprörd eftersom hon tycker att tjänstemannen förutsatt att hon och hennes man skulle vara socialt missanpassade:

– Hon sa ju att vi måste rycka oss i kragen innan vi ens har gjort något! ... Pappa frågade om det inte var normalt att man fick reglerna upplästa för sig. Mamma svarade med att skrika i helvete heller. Inte på det sättet. Och hon avkrävde ju ett nykterhetslöfte, hörde du inte det? Inte ens i Sverige får man avkräva människor några nykterhetslöften, vi blev ju behandlade som att vi var andra klassens människor eller något, fast hon aldrig hade sett oss förut.¹⁴

Leenas mamma känner sig alltså kränkt för att den kommunala tjänstemannen haft en förutfattad (och starkt negativ) uppfattning om familjen. Och hon är övertygad om att det är familjens finska bakgrund som tjänstemannen har fördomar om. Åtminstone försvarar hon sig mot tjänstemannens anklagelser genom att hävda att hennes idéer om hur ”finska medborgare” uppför sig är helt felaktiga. Detta kommer till uttryck i mammans kommentar till tjänstemannens påpekande att hon inte får låta familjens hund gräva i rabatterna: ”Terrie får inte gräva i rabatterna – som att finska medborgare går ut med hunden i rabatterna”.¹⁵

I *Svinalängorna* skildras alltså hur Leenas familj på grund av sin finska bakgrund tillskrivs vissa (negativa) egenskaper. Samtidigt beskrivs emellertid också hur de själva identifierar sig med en helt annan, betydligt mer positiv, föreställning om ”det finska”. Mammans påpekande att ”finska medborgare” minsann inte rastar sina hundar i rabatterna är ett exempel på detta. Men framför allt är det Leenas pappa och hans

kompis Veikko som framhåller finnarnas storhet. Och detta gör de främst när de super:

Den finska, aldrig sinande, sisun. Pappa och Veikko satt med varsitt glas i köket. De var fulla. ... Finlands flagga vajade i ögonvrån när pappa gjorde en hastig rörelse med huvudet. ... Pappas röst lät fullrökig. Han hostade och sa att det inte fanns någon bättre sprit i världen än Koskenkorvan. Inte ens sjukhusspriten ta mig fan. Veikko sa att inte ens Brasilien kunde tävla med Finland i tango. ... Hur många gånger hade jag hört pappas och Veikkos eviga fyllesamtal? En sak var säker, bättre skidåkare eller långdistanslöpare än i Finland fanns inte.¹⁶

Den bild av "det finska" som finnarna själva konstruerar är alltså diametralt motsatt kommuntjänstemannens fördomar. Men frågan är om detta gör den mindre problematisk. Ju längre pappans och Veikkos fyllesnack pågår, desto mer uppenbart blir det nämligen att även deras Finland är en fiktion som inte har särskilt mycket med verkligheten att göra. Deras resonemang om nationalhjälten Paavo Nurmi är exempelvis ytterst löst förankrat i verkligheten: "Paavo Nurmi sa Veikko och sög på sitt snus och påminde pappa om texten på statyn i Tammerfors: Paavo Nurmi har armar som en gorilla, nävar som björnens ramar, bröst som en rövare och rygg som en varg".¹⁷ Att beskriva den smäckre långdistanslöparen Nurmi i sådana termer blir naturligtvis lätt löjeväckande. Dessutom citerar Veikko inte alls någon inskription på någon staty, utan en karaktäristik av Wäinö Aaltonens monumentalskulptur "Veronkantaja" ("uppbördsmannen") ur Esko Hakkilas Aaltonenbiografi.¹⁸

Att den Finlandsbild som Leenas pappa och hans dryckesbroder målar upp under supkalaset i lika hög grad som kommuntjänstemannens föreställning om finnar är en fantasiprodukt indikerar att det är svårt att använda kategorin "det finska" för att tolka den verklighet som skildras i *Svinalängorna*. Och i samma riktning pekar det faktum att Finland genomgående skildras som ett land präglad av djupgående sociala motsättningar. Ett exempel på detta ges i beskrivningen av de samtal som Leenas mamma för med sin väninna Helmi om sina minnen från krigsåren, där läsaren ständigt påminns om att verkligheten kan te sig högst olika för finnar ur olika samhällsklasser:

Jag minns min lillasysters bölder på benen, det var vitaminbristen, sa mamma, men vi klarade oss. Mamma hade ju jobbet på den där syfabriken. Men hon var alltid så trött, det var fem kilometer mellan vårt hus och fabriken. Sedan tvättade hon ju hos de rika på söndagarna.

Hon skurade mattor och tvättade lakan i en *isvak*. Hennes fingrar såg ut som köttstår ibland. Och ändå räckte aldrig pengarna.¹⁹

De ”rika” åt vilka Leenas mormor tvättade var också finnar. Men deras upplevelser av krigsåren verkar ha varit radikalt annorlunda än mormoderns och mammans. Och denna skillnad mellan rika och fattiga är central i många av mammans berättelser om Finland. Exempelvis dyker den upp också när hon berättar om hur hon en dag fått en inblick i ”det fina huset i byn”:

Sedan berättade mamma om hur hon smugit runt det fina huset i byn. Hon kikade in genom fönsterna. Det stod mat och socker på bordet. Barnen hade fina kläder. Det fanns ordenliga sängar och möbler. De hade en spegel. Mattor på golven. Vägglucka. Broderade dukar. Leksaker. Där fanns vuxna människor hemma. Det var rent och snyggt, och det fanns mycket plats och många rum. Det stod djur i stallet och de hade både mjölk och grädde. Både koppar och fat. Rykande hett kaffe.²⁰

Helmi ger liknande vittnesbörd om det Finland som hon och Leenas mamma lämnat:

Det värsta var maten som tog slut sa Helmi. Och veden. Det bästa var att de inte bodde allra närmast kriget. Mammorna längtade efter kaffe. De sparade på bönorna. Ett kok blev två. Två kok blev tre. Helmi sa att det var bra att matransoneringen infördes, att de fick matkuponger. För då blev det lika för alla. Så länge prästerna i byn delade ut matpaketen från Amerika gick det bästa till de rika sa hon.²¹

Även Helmi beskriver alltså den finska nöden under kriget som en nöd som framför allt drabbade de fattiga.

När Leena så småningom reser till Finland på semester får hon själv uppleva de olikheter som mamman och Helmi berättat om. Hos mormodern får hon en inblick i finsk fattigdom: ”Det var mycket fattigare hos Kokkolanmummi än vad jag trodde. Ingen i hela Fridhem hade det så fattigt. Allt som mamma och Helmi hade pratat om var sant”.²² Men hos farmor är det annorlunda: ”Efter en vecka hos mummi tog vi tåget vidare till Helsingfors. Farmor bodde i en tvårumslägenhet på andra våningen, i ett gammalt stort stenhus med fyra våningar, mitt i centrala stan. Hon hade det mycket rikare än Kokkolanmummi”.²³

Den ”finskhet” som så många av karaktärerna i *Svinalängorna* tillskriver så stor betydelse visar sig alltså dels vara uttryck för en ytterst heterogen verklighet, dels skymmas av tämligen naiva *föreställningar*

om denna verklighet. Och därmed framstår den betydelse den tillskrivs av många romankaraktärer som tämligen överdriven.

I skildringen av ”det finska” i *Svinalängorna* antyds att den centrala distinktionen i romanen har att göra med klass snarare än med etnicitet/nationalitet, inte minst eftersom Finland genomgående skildras som ett land präglad av djupa klassorättvisor. Men denna tes drivs inte bara i samband med diskussionen av ”det finska” utan även i skildringen av den svenska folkhemsverkligheten, med följderna att fenomenet klass får status av nyckelkod för förståelse av hela den värld som skildras i *Svinalängorna*.

En central scen där betydelsen av fenomenet klass skildras är den som handlar om hur Leena går på födelsedagskalas hos en klasskompis. För Leena ger detta kalas en inblick i en värld som är radikalt annorlunda än den hon är van vid: ”Jag ringde på dörren, Bo-Peter öppnade. Nästan alla hade kommit. Man kunde se in i deras kök från hallen. Hjälp, festbordet såg ut som ett fyrverkeri. ... De hade så fina tavlor. Möbler. Mattor. Så många rum. Så vackra dörrar. Så vackra fönster. Så snygga väggar”.²⁴ När Leena sedan ligger vaken på natten efter kalaset och funderar över vad hon upplevt inser hon just att hon kommit i kontakt med en ny, parallell värld: ”Nu gick det upp för mig att det fanns två helt olika vägar till klass 5C på Maria Munthe-skolan”.²⁵ Och när hon väl fått denna insikt blir den andra världen plötsligt synlig överallt:

Efter klassfesten hände något med mig som jag inte kände igen. Jag småfrös på väg till och från skolan. Husen med välvda dörrhandtag och tjusiga brevlådor började tala till mig. Jag tittade in genom de polerade fönsterrutorna. Här blommade alltid blommorna. Här satt de i sköna fåtöljer. Här hade alla mer än varsitt rum. Jag flackade med blicken från den ena vackra möbelen till den andra. Porslins-hundarna stirrade ut genom fönsterrutorna. Vem bodde i dessa hus? Ingen, verkade det som. Jag märkte plötsligt att det inte luktade fläskgryta och svett i dessa kvarter. Och man hörde inte höga röster och bråk.²⁶

Leenas inblick i de rikas värld skildras som en pendang till mammans inblick i ”det fina huset” i hennes barndoms hemby. Liksom mamman är Leena fascinerad över det överflöd hon ser, i form av exempelvis möbler, mattor, godsaker och utrymme. Och liksom mamman börjar hon fundera över sin egen situation efter att ha konfronterats med de rikas lyx. Men Leenas tolkning av det hon varit med om skiljer sig från mammans och kastar därmed nytt ljus över mamman berättelse.

Mammans inblick i de rikas värld fick henne att längta till ett annat land: "Mamma sa att det var då hon hade bestämt sig, när hon blev stor skulle hon flytta till ett annat land. Ett land där det fanns mat och socker på bordet".²⁷ Leena befinner sig redan i det land dit hennes mamma längtade. Och därigenom görs det klart att skillnaderna mellan rika och fattiga inte kan förstås så som mamman tolkade dem, nämligen som uttryck för någonting "finskt". Detta understryks ytterligare när Leena funderar över det som skiljer henne från Bo-Peter: "Varför skulle just jag och Riitta och Åse inte bo i ett Bo-Peterhus?".²⁸ När Leena skapar distinktioner mellan Bo-Peters värld och den värld hon själv hör hemma i inkluderar hon alltså kompisarna Åse och Riitta i den senare. Riitta har finska föräldrar, Åse svenska. Att båda ändå står lika främmande som Leena inför Bo-Peters värld visar att klassklyftorna i *Svinalängorna* inte sammanfaller med de etniska/nationella skillnaderna mellan svenskar och finnar.

Att det faktum att Leenas familjs hör till (de undre skikten av) arbetarklassen har större betydelse än deras finska bakgrund gör att klass framstår som mer betydelsefullt än nationalitet/etnicitet i den värld som skildras i *Svinalängorna*. Och faktum är att även den kraft som har störst inverkan på Leenas öde – det faktum att föräldrarna super och att familjen är dysfunktionell – framställs som klassspecifik. Åtminstone görs en antydning i denna riktning när Leena, efter kalaset hemma hos Bo-Peter, funderar över skillnaderna mellan fattiga och rika:

Nä, jag förstod inte varför allting var som det var men jag hade börjat lägga märke till saker på ett annat sätt. Jag åldrades, men det syntes inte i spegeln.

Blommor och träd började få olika namn.

Människorna olika ansikten och lyckan prislappar.

Märkte också att vuxna människor duckade för mina blickar.

Gårdens räta linjer bar på en avsikt.

Det fanns budskap i mammas torra händer.

Jag började undra över sambanden mellan hennes krökta rygg och de allt värre grälen hemma hos oss. ... Hur kunde det vara så himla olika när vi gick i samma klass och läste samma skolböcker?²⁹

Här placeras familjens dysfunktionalitet in i ett större sammanhang – ett sammanhang där vissa lever i överflöd, medan andra lever i nöd.

Att Alakoski pekat ut klass som den kraft som mer än någon annan format Leenas öde, medan hennes etnicitet ges en mer undanskymd roll innebär att *Svinalängorna* kan läsas som en roman som går i kritisk

dialog med föreställningen om det mångkulturella samhället. Den kritiska dimensionen i denna dialog utgörs främst av ett ifrågasättande av att etnicitet skulle kunna fungera som nyckelkod för förståelsen av samhällseliga skillnader. Men den inbegriper också ett ifrågasättande av att klass skulle vara en identitetskategori.

När mamman hjälper Leena att förstå skillnaden mellan henne och Bo-Peter är det exempelvis i stort sett endast de ekonomiska skillnaderna som betonas:

Jag frågade mamma vad det var jag såg och hon berättade för mig att vägen var längre än jag någonsin kunde tro till en sommarstuga och till ljudet av en vedspis, hon sa att det var längre än jag kunde tro till en egen bil. Hon lät mig förstå hur långt det var till de soliga semesterorterna som en del av mina klasskamrater pratade om. Hon sa att avståndet till en egen villa var lika långt som till rymden. Och så berättade hon att hos oss i Fridhem hade de flesta en signalgul kreditpärm på ICA. Förlåt mig sa hon sedan, du är egentligen för ung för att behöva höra det här och för att förstå det, men när du nu har sett det själv så kan jag ju inte heller ljuga.³⁰

Leena tar till sig mammans resonemang. När hon grubblar över skillnaden i livssituation mellan å ena sidan Bo-Peter och å andra sidan sig själv, Åse och Riitta ställer också hon de ekonomiska skillnaderna i centrum:

Varför skulle just jag och Riitta och Åse inte åka till Amerika på påsklovet?
Varför skulle just min och Riittas och Åses mamma inte ha hopprulade hundralappar i öronen?
Gode Gud gör så att vi får det lite finare hemma.
Gode Gud, ge Åses mamma lite mer pengar så att de inte behöver campa med Sten fler gånger.
Gode Gud, Riittas familj skulle också behöva lite hjälp, det räcker inte att bara Helmi jobbar och de har så lite möbler. De behöver mera frukt, och mera möbler och minst ett rum till.³¹

Klass och "postindustrialism" i *Mig äger ingen*

I *Mig äger ingen* berättar Åsa Linderborg om sin uppväxt tillsammans med sin pappa, metallarbetaren Leif Andersson. Berättelsens fokus ligger främst på pappans levnadsöde, som i stor utsträckning framställs som präglad av att han är alkoholist, men ännu större vikt tillmäts hans klasstillhörighet.³²

Föreställningen att Sverige förvandlats till ett mångkulturellt samhälle där kategorin klass blivit obsolet för förståelse av samtiden aktualiseras ofta i romanen, exempelvis i följande diskussion mellan Åsa och hennes pappa:

Nu närmade sig nittioalet sitt slut och pappa frågade vad feminism var för något. Feminism, försökte jag förklara, är idén om att vi inte föds till män och kvinnor, det är något vi fostras till att vara, och att kvinnorna är underordnade en patriarkal, alltså en manlig, maktordning.

– Är du feminist? frågade han.

– Ja, det är jag väl, men jag brukar inte kalla mig det. Är du feminist?

– Om jag är feminist? Nej så fan heller! ...

Räckte det inte att prata om arbetarklassen? Där fanns ju de som har det sämst: städskärringarna, dagiskärringarna, ICA-kärringarna och kärringarna i vården. Vi män som är vanliga jobbare eller arbetslösa, inte förtrycker vi ruggugglorna på Östermalm.

– Det är ju de som förtrycker oss! Oss allihop!

Han frågade om jag visste vart klasskampen hade tagit vägen. Solidariteten. Allt var borta.

Det var längesedan pappa pratade om kommunismen och hur bra allt skulle bli när det inte längre fanns några fattiga och rika, när alla hjälpte varandra. Då ingen behövde känna sig ensam och utsatt. Utopierna tillhörde en annan tid.³³

Den klassmedvetne arbetaren Leif Andersson har alltid förstått både sin egen situation och samhället i stort med utgångspunkt i begreppet klass. Här skildras emellertid hur han upptäcker att detta sätt att förstå verkligheten plötsligt blivit förlegat, att den kulturella identitetskategorin kön/genus helt enkelt trängts undan kategorin klass som redskap för analys av den samtida verkligheten.

Även föreställningen att Sverige blivit ett postindustriellt samhälle aktualiseras flera gånger i *Mig äger ingen*. Ett exempel på detta finner man i följande skildring av hur Leif Andersson plågas av en känsla av att inte riktigt förstå sin samtid:

Pappa sa att det kändes som om stan drabbats av skelettcancer. Västerås som för inte så länge sedan kunde liknas vid ett förvuxet brukssamhälle, förvandlades till ett tjänstemannasamhälle där han alltmer kände sig som en främling.

Konsumbagarn stod trasigt och nedklottrat som en spökruin, mejeriet intill stadsbiblioteket var nedlagt. Folkets park hade bytt namn till Arosparken och blivit bostadskvarter. Norra Europas största insjöhamn byggdes om till ett område med lägenheter för den nya medelklassen. ...

Där det tidigare luktat smörjolja spreds nu en jolmig doft av amerikansk panpizza. Istället för slammer och slag hördes tryckluftsljudet från ångande espressomaskiner, det enda som påminde om stans italienska koloni – italienarna själva hade lämnat krogbranschen för länge sedan. Han frågade vad kaffe latte är för något. ...

– Vad är det egentligen som händer? Kan du förklara det för mig?
Vad fan är det som händer?³⁴

Det som gör Leif Andersson oförmögen att förstå sin samtid är att denna blivit postindustriell. När de traditionella industrierna försvinner och staden verkar översvämmas av kaffe latte-drickande medelklass-tjänstemän havererar hans på klass baserade verklighetsförståelse.

Föreställningen om postindustrialismen och arbetarklassens försvinnande behandlas även explicit i följande diskussion mellan Åsa och hennes pappa:

Jag påbörjade en doktorsavhandling i historia där jag undersökte den svenska synen på arbetarklassen: Hur kommer det sig att Sverige å ena sidan har världens starkaste arbetarrörelse, å andra sidan hyser en föreställning om att landet saknar arbetarklass?

Pappa tittade på mig.

– Vad säger du? Finns det inga arbetare?

– Ja alltså, det finns ju dom som menar att det inte finns nån arbetarklass i Sverige längre. Att alla numera har villa och Volvo. Du vet.

– Nej, det vet jag inte alls. Vem säger så?

– Det känner du väl igen? Överallt kan man ju läsa att arbetarklassen har dött ut, att vi inte längre lever i ett industrisamhälle och att ... ja men det har du väl hört?³⁵

Pappan vägrar att acceptera denna föreställning:

Av allt dumprat man tvingas lyssna på var det här det dummaste.

Han reste sig upp så hastigt att stolen ramlade omkull och sa att han var glad att han inte hade Dagens Nyheter – han saknade lust att läsa sin dödsannons varje morgon på ledarplats.

Han drog en hand genom håret. Batterisyrans rann genom ådrorna. Han tände en cigarett, trasslade med möda bort cellofanet runt chokladasken vi haft med oss och ställde demonstrativt ner den på bordet.

– Och hur förklarar man att dom här chokladbitarna har hamnat på rätt plats i den här asken?

Han sa att han just sett ett teveprogram om några kärringar som sydde strumpbyxor på en fabrik i Skåne till betalningen av krumma ryggar och söndervärkta axlar, efter jobbet kunde de knappt hålla i en potatisskalare. Han kände en vars son jobbade på McDonald's. Grabben stod och stekte hamburgare som han sedan lade på bröd med senap och ketchup, flera hundra i timmen – det var rena löpande bandet, precis som det var att plocka ihop mobiltelefoner på Ericsson.³⁶

Mot idén om ett postindustriellt samhälle ställer pappan alltså uppfattningen att även ”den nya ekonomin” – här representerad av en snabbmatskedja och ett IT-företag – präglas av industrisamhällets produktionsmetoder, och att det därför i allra högsta grad fortfarande är relevant att prata om en ganska traditionell arbetarklass.

Och faktum är att den samtid som skildras i *Mig äger ingen* verkligen tycks överensstämma med pappans analys. Ytligt sett tycks visserligen skildringen av Västerås bekräfta att staden blivit postindustriell. I romanens inledning understryks exempelvis att det industriella Västerås hör till en svunnen tid:

På sjuttioalet, när jag var barn, var Västerås Sveriges sjätte största stad. Var tredje invånare fick sin utkomst från Asea. De flesta arbetade där hela livet. Fabrikerna låg mitt i centrum, enorma tegelbyggnader som slukade människor. Mimerfabriken upptog ett stort kvarter och längre bort på samma gata låg Punkt, stans största varuhus.³⁷

Denna skildring av det förflutna kontrasteras senare mot en bild av samtiden som varken innehåller industrier eller arbetare: ”Snart skulle ingen veta att tegelhusen en gång varit verkstäder och fabriker. Det

var länge sedan Aseaströmmen drog genom centrum och markerade dygnet”.³⁸ Och en liknande beskrivning ges i följande stycke: ”Solen gick ner i den sena vintereftermiddagen och tecknade en silhuett av de stängda fabrikerna. Kvarteret Korpalunden var industrimuseum och kulturcentrum nu, inhyste affärer, bemanningsföretag och it-firmor”.³⁹ Men denna bild av det postindustriella Västerås kompliceras i *Mig äger ingen*. Ett exempel på detta finner man i romanens slutscen, som skildrar hur Åsa tillsammans med sin familj åker förbi pappans tidigare arbetsplats:

De äldsta byggnaderna – blekoranga tegellängor med vit blombård – var hundra år gamla och vackra på sitt sätt. Främmande. ...

Bakom verkstäderna låg huvudbyggnaden. Det såg ut som ett gammalt bruk, jag väntade mig nästan att patron skulle komma ut på stentrappan. ...

Vi passerade Finnslätten, en av Europas största arbetsplatser. Där satt tusentals arbetare och plockade ihop kretskort, reläer, robotar, ställverk och kontrollutrustningar. Anonyma människor som tog bilen eller bussen hem. Visste man inte om att de satt där, visste man inte att de fanns.⁴⁰

Här beskrivs först det industriella Västerås som någonting uråldrigt och främmande. Men omedelbart därefter påpekas att det fortfarande finns gott om industriarbetare. Dessa är inte lika synliga som de Asea-arbetare som dagligen drog fram genom staden på väg till eller från sina arbetsplatser. Tvärt om tycks de vara helt osynliga. Men de finns. Och till och med Leif Anderssons arbete verkar finnas kvar. För på pappans begravning möter Åsa en kusin som tycks ha tagit över hans arbetsuppgifter:

När jag klev ur bilen kom min kusin Martin fram, Rolfs son. Jag hade alltid tyckt om honom. Pappa och han var arbetskamrater ett tag och när pappa blev friställd fick Martin stanna kvar. Han sträckte fram sin hand och vi började gråta båda två. Jag såg att hans nävar var på väg att bli lika stora som pappas en gång var.⁴¹

Avslutning

Den grundläggande tesen i denna artikel är att arbetarlitteraturen präglas av de dominerande ideologiska föreställningarna i det samhälle i vilken den skapas, läses och diskuteras. Detta gäller inte minst själva konstitutionen av denna litteratur. Att arbetarlitteratur uppfattas som just arbetarlitteratur är ett resultat av att den kopplas samman med arbetarklassen, och därmed är dess historiska form alltid avhängig de föreställningar om denna klass som cirkulerar i det samhälle där den uppstår. Vad gäller den samtida arbetarlitteraturen påverkas dess sammankoppling med arbetarklassen av de klassbegreppets förändringar som genereras av föreställningen att Sverige förvandlats till ett postindustriellt och mångkulturellt samhälle. Dessa förändringar består framför allt i att fenomenet klass trängs undan av – eller uppfattas i analogi med – kulturella identitetskategorier som etnicitet, samt i att det historiseras och betraktas som anakronistiskt. Men arbetarlitteraturen är på intet sätt determinerad av dessa ideologiska förhållanden. Tvärt om utmanas de i allra högsta grad av arbetarförfattare som i sina verk hävdar ett klassbegrepp som framför allt är *ekonomiskt* och som i allra högsta grad gör anspråk på att vara användbart för förståelse av samtiden. Och det är detta samspel mellan arbetarlitteraturen och föreställningarna om arbetarklassen som jag vill uppmärksamma som ett värdefullt studieobjekt för arbetarhistorieforskningen. För det visar att arbetarlitteraturen både fungerar som källa till kunskap om, och själv bidrar till, konstruktionen av arbetarhistorieforskningens kanske allra viktigaste studieobjekt, nämligen fenomenet *arbetarklassen*.

Noter

- 1 Forskningen som denna artikel bygger på har möjliggjorts genom ett ekonomiskt anslag från Sparbanksstiftelsen Skåne.
- 2 Lars Furuland och Johan Svedjedal, *Svensk arbetarlitteratur*, Stockholm 2006, s 15.
- 3 Se Furuland och Svedjedal 2006, s 23.
- 4 Magnus Nilsson, "Arbetarlitteratur, identitet, ideologi", *Tidskrift för litteraturvetenskap* (35) 2006:3-4, s 166.
- 5 Nilsson, "Arbetarlitteratur, identitet, ideologi" 2006, s 166 f.
- 6 Magnus Nilsson, *Arbetarlitteratur*, Lund 2006, s 53.
- 7 Nilsson, *Arbetarlitteratur*, 2006, s 69 ff.
- 8 Nilsson, "Arbetarlitteratur, identitet, ideologi" 2006, s 168.
- 9 Nilsson, "Arbetarlitteratur, identitet, ideologi" 2006, s 157 f.
- 10 Nilsson, "Arbetarlitteratur, identitet, ideologi" 2006, s 168-175. För en teoretiskt inriktad analys av förhållandet mellan (den marxistiska definitionen av) fenomenen klass och identitet, se Magnus Nilsson, "Rethinking Redistribution and Recognition: Class, Identity, and the Conditions for Radical Politics in the 'Post-socialist' Age", *New Proposals: Journal of Marxism and Interdisciplinary Inquiry* (2) 2008:1, s 29-42.
- 11 Min analys av föreställningen om det mångkulturella samhället presenteras i mer utvecklad form i artikeln "Litteratur, etnicitet och föreställningen om det mångkulturella samhället", *Sammlaren* (129). Under publicering.
- 12 Begreppet nyckelkod har jag hämtat från Fredric Jameson, *Det politiska omedvetna: Berättelsen som social symbolhandling*, översättning Sara Danius m fl, Stockholm och Stehag 1994, s 92.
- 13 Mikael Nyberg, *Kapitalet.se*, Stockholm 2001, s 19.
- 14 Susanna Alakoski, *Svinalängorna*, Stockholm 2006, s 15 f.
- 15 Alakoski 2006, s 17.
- 16 Alakoski 2006, s 148 f.
- 17 Alakoski 2006, s 149.
- 18 Esko Hakkila, *Wäinö Alltonen: Elämää ja taidetta*, Porvoo och Helsingfors 1942, s 153. (Tack till Asko Kauppinen för hjälp med översättningen från finska.) Att detta citat hamnat i Alakoskis roman kan kanske bero på att återfinns på konstmuséet Ateneums hemsida, i anslutning till en beskrivning av Aaltonens löparstaty – som trots att den inte avbildar Nurmi, utan en starkt idealiserad löpare, är känd som "Nurmistatyn" (<http://www.fng.fi/fng/html4/se/ateneum/guide/cont/chap10/sect6/page165.htm> 2008-10-02). Raija Vuorinen, som arbetar vid Ateneum, har berättat för mig att citatet hämtats från Marjatta Levantos *Ateneum guide*, där det likaledes står i omedelbar anslutning till en diskussion av Nurmi-statyn. Marjatta Levanto, *Ateneum guide*, övers. Carla Enbom, Helsingfors 1987, s 182
- 19 Alakoski 2006, s 33.

- 20 Alakoski 2006, s 34.
- 21 Alakoski 2006, s 33.
- 22 Alakoski 2006, s 156.
- 23 Alakoski 2006, s 159.
- 24 Alakoski 2006, s 180.
- 25 Alakoski 2006, s 182.
- 26 Alakoski 2006, s 182.
- 27 Alakoski 2006, s 34.
- 28 Alakoski 2006, s 183.
- 29 Alakoski 2006, s 183.
- 30 Alakoski 2006, s 182.
- 31 Alakoski 2006, s 183 f.
- 32 En utförligare analys av hur Linderborg gör klass till ”nyckelkod” för förståelse av den värld som skildras i *Mig äger ingen* ges i Magnus Nilsson, ”Arbetarlitteraturen i det mångkulturella samhället”, *Socialistisk debatt* 2008:2, s 115-146.
- 33 Åsa Linderborg, *Mig äger ingen*, Stockholm 2007, s 253.
- 34 Linderborg 2007, s 231 f.
- 35 Linderborg 2007, s 234.
- 36 Linderborg 2007, s 234 f.
- 37 Linderborg 2007, s 9.
- 38 Linderborg 2007, s 231.
- 39 Linderborg 2007, s 280.
- 40 Linderborg 2007, s 293 f.
- 41 Linderborg 2007, s 289.

**PÅ YTTERKANTERNA:
GENERALSTREJK,
ANTIMILITARISM
OCH MILITARISM**

ANTIMILITARISM OCH GENERALSTREJK

Diskussion och strategi inom den
ungsocialistiska rörelsen under 1905

Fredrik Egefur

Inledning

Den här uppsatsen behandlar den ungsocialistiska rörelsens interna debatt samt externa kommunikation och propaganda under år 1905. Fokus ligger på de två frågorna antimilitarism och generalstrejk, vilka jag anser vara rörelsens profilfrågor sett över dess aktiva livslängd. Jag är intresserad av att titta på hur diskussionen och argumentationen kring de båda fördes och vilka drivkrafter som fanns för att föra fram dem. Kort sagt, vilka fördelar trodde man sig nå genom att kämpa för dessa frågor, och vad man såg dem som alternativ gentemot? Båda dessa taktikfrågors framväxt bottenar i de diskursiva begreppen ”ungdom” och ”handling” som jag finner vara avgörande för rörelsens utveckling och inriktning, varför jag kommer att ägna en teoretisk diskussion åt hur jag ser på dessa begrepp. Valet av år 1905 som studieperiod grundar sig på såväl interna aspekter hos den ungsocialistiska rörelsen som det faktum att unionskrisen och en intensifierad strid för allmän rösträtt under året gjorde samhällsdebatten alltmer dramatisk. Strängare lagstiftning mot agitation och strejkande, där inte sällan militär användes för att stävja aktivister, bidrog också till att förbistringen ökade. Arbetsmarknadsklimatet hade dessutom hårdnat och fack och arbetsgivare intog diametralt olika ståndpunkter. Genom att följa rörelsens diskussioner under året vill jag visa att ungsocialisterna intog en aktiv roll både i frågan om unionskrisen och i kampen på arbetsmarknaden.

Den ungsocialistiska rörelsen grundades 1897 som Sveriges Socialistiska Ungdomsförbund (i folkmun Socialistiska Ungdomsförbundet,

SUF) som en sammanslutning av ett antal lokala ungdomsklubbar varav den första bildats i Stockholm i början av 1890-talet, och var SAP:s första ungdomsavdelning.¹ Under det närmaste decenniet kom förbundet att radikaliseras, samtidigt som moderpartiet gick åt andra hållet i en mer reformistisk inriktning, vilket gjorde att förhållandet dem emellan präglades av misstro. 1903 splittrades ungdomsförbundet i en mer partitrogen del, de så kallade ”ungdemokraterna” där medlemmar som Per-Albin Hansson, Gustav Möller och Zäta Höglund snart kom att bli ledande, och i ”ungsocialisterna” där i stället Hinke Bergegren och Albert Jensen blev ansikten utåt. Under det nästföljande knappa decenniet intog ungsocialisterna en aktiv roll i samhällsdebatten, oftast genom fredliga medel som demonstrationer, föreläsningar, flygbladsutdelning och studiecirklar, men trots detta förknippades man ofta i folks ögon i stället med våldspropaganda och bråk. Hos det ledande skiktet inom SAP och den övriga arbetarrörelsen fanns dessutom en tydlig vilja att stämpla ungsocialisterna som anarkister och/eller bråkstakar, detta som ett led i den skötsamhetsprocess som samtidigt ägde rum där det inte fanns plats för störande element inom rörelsen.² Att aktivister med mer eller mindre stark anknytning till ungsocialisterna under den här tiden genomförde ett antal våldsdåd, med sprängningen vid strejkbrytarfartyget Amalthea i Malmö hamn 1908 som det allvarligaste, gav SAP ytterligare vatten på sin kvarn. Samma år uteslöts också rörelsens ledarfigurer ur SAP, varpå övriga medlemmar följde efter och i stället grundade Sveriges ungsocialistiska parti. 1910 startade man en facklig systerorganisation med syndikalistisk inriktning, SAC, vari det främsta arbetet fortsättningsvis kom att bedrivas med följden att partiet härnäst efter förde en tynande utveckling. Den ungsocialistiska rörelsen nådde aldrig upp till mer än ett sjuttio-tal olika lokalklubbar med sammanlagt cirka 4000 medlemmar, men antalet aktivister som någon gång kom i kontakt med rörelsen torde vara minst det dubbla.³

Mitt material, som med några få undantag är hämtat från 1905, kan delas in i två delar. Till att börja med är det sådant som kommer från den interna debatten. Här har jag framförallt valt att titta på handlingar från förbundets kongress som hölls i Göteborg den 22-23 april, det vill säga motioner och protokoll från den omfattande debatt som där fördes. Också den löpande diskussion som fördes i två av rörelsens större lokalklubbar, Landskrona och Malmö, och som finns bevarad i de bådas mötesprotokoll, går igenom under det aktuella året. I Landskrona hade SUF länge ett av sina starkaste fästen, dit flyttades rörelsens centralkommitté 1900 och blev kvar till 1909 och därifrån

gavs partiorganet *Brand* ut mellan 1900 och 1904. 1905 hade klubben ett femtiotal medlemmar.⁴ Medlemsantalet i Malmö är något oklart, men ett tjugo-trettiotal medlemmar som kom och gick är en rimlig uppskattning. När min undersökning gjordes hade dessa lokala klubbars protokoll, mig veterligen, inte använts i tidigare forskning.

Vad gäller den externa kommunikationen och propagandan har jag framförallt ägnat mig åt tidningen *Brand*, vilken fungerade som rörelsens huvudorgan. Under det aktuella året kom tidningen ut med 12 ordinarie nummer samt ett extranummer i samband med SAP:s kongress. När tidningen 1904 flyttades från Landskrona till Stockholm hade Hinke Bergegren tagit över redaktörskapet efter Albert Jensen. Jensen kvarstod dock som ansvarig utgivare fram till dess han fängslades för utgivandet av ett antimilitaristiskt upprop sommaren 1905. Av andra flitiga artikelförfattare kan nämnas Einar Håkanson och Carl Schröder, av vilka den sistnämnda kom följande år att starta upp rörelsens andra organ, Helsingborgsbaserade *Nya Folkviljan*, samt poeten Leon Larsson som följande år fick sitt genombrott med diktsamlingen ”*Hatets sånger*”. Som komplement har jag dessutom gått igenom utförliga polisrapporter från åtta ungsocialistiska möten hållna i Stockholm under 1905. Hinke Bergegren talade vid alla åtta, fyra gånger tillsammans med Axel Holmström och en gång med Albert Jensen. Materialet utgörs av sammanfattningar av stenografiskt slag från mötena som polisens ”detektivkonstaplar”, med deras egen beteckning, bevakade. Intressant är att dessa rapporter varit hemligstämplade ända fram till 1987 då de lämnades över från SÄPO:s arkiv till Riksarkivet i Stockholm, varpå de ytterst sällan använts i forskning.

Teoretiska utgångspunkter

Jag inleder här med att diskutera begreppspar ”ungdom” och ”antimilitarism”. Ungdomsbegreppet framstår som centralt för att förklara den ungsocialistiska rörelsens uppkomst och utveckling – inte bara eftersom majoriteten av aktivisterna överlag var relativt unga, utan framförallt med tanke på vad detta begrepps betydelse under 1900-talets början kom att innebära för rörelsens allmänna inriktning. Ungdomen som grupp hade vid sekelskiftet flyttats in mot centrum av samhällsdebatten och hade större möjlighet än någonsin att göra sin röst hörd, något som

också fick stora konsekvenser såväl för hur ungdomarna själva aktiverade sig som hur vuxenvärlden såg på deras uppspirande engagemang.⁵

Historikern Henrik Berggren visar upp en sida av ungdomsbegreppet som tyder på att detta fick symbolisera det mesta som sågs som framåtskridande och positivt i samhällsutvecklingen.⁶ Det engagerande talet om ungdomen som ändamålmässigt utsedd till stordåd antas ha uppkommit på universiteten runt om i Europa och hörde historiskt sett samman med 1800-talets liberala och nationalistiska rörelser. Mot slutet av 1800-talet hade dock ungdomsidentiteten förflyttats ut i samhället och anammats även av grupper som inte hade sin bas i universitetsvärlden.⁷ Andra forskare belyser en sida av ungdomsbegreppet som framkallade olust och rädsla hos det ledande skiktet, vilket ledde till försök att begränsa och stävja ungdomen, vilket jag dock inte skall behandla närmare här.⁸ Båda betydelseerna har dock viss relevans för innebörden jag här är ute efter. Den stora skillnaden är att begreppet hos Berggren får en normativ betydelse i stället för en deskriptiv. På så sätt kan man anta att begreppet inte bara var en reflektion av verkligheten utan lika mycket en skapare av densamma. Om ”ungdom” genom strömningar i samhällsutvecklingen förvandlats från att beskriva en viss grupp människor som de är till att föreskriva hur denna grupp i stället borde vara, kan man inte utesluta att de språkliga definitionerna också påverkade unga människors syn på sin egen identitet och sina sociala och ekonomiska intressen.⁹

En näraliggande konsekvens var idén om ungdomen som revolutionär kraft enbart i sin egenskap av att vara ung, vilket till exempel Friedrich Nietzsche hade hävdad. Det finns skäl att tro att även detta antagande bidrog till ungsocialismens stämpling av vuxenvärlden som cynisk, trött och korrumberad, samtidigt som man villigt accepterade en självbild som fick agera motpol och i stället representera vitalitet, mod och handlingskraft.¹⁰ Ovanstående resonemang fick dessutom betydelse för hur såväl ungsocialisterna som andra ungdomsförbund själva använde sig av ungdomsbegreppet i offentliga framställningar som tidningar, dikter och pamfletter.

Men även andra instanser i samhället, såväl politiska som kommersiella, intresserade sig på allvar för ungdomen. En uppsjö av nya tidningar och tidskrifter vände sig till ungdomar och en rad olika rörelser och föreningar startades upp med ungdomarna som målgrupp.¹¹ Olika former av organisationer för detta syfte uppstod och överhettens syn på såväl organisationerna som ungdomen i allmänhet var en annan än den normativa som ungsocialisterna bejakade. Här handlar det om

”ungdom” som synonym för ”förvildad” eller ”farlig” och vidare statens olika försök att styra in den på en disciplinerad väg efter borgerliga normer. Innebörden för ungdomsbegreppet blir i denna betydelse snarare en expressiv ungdom som protesterade mot disciplineringen genom en livsstil som utmanade såväl den kultiverade borgerligheten som folkrörelserna, vilka båda såg den som destruktiv.¹² Det ligger nära till hands att jämföra med den omfattande debatten om egensinne som strategi för vissa grupper av arbetarklassen som har förts.¹³ Ungsocialisterna förespråkade faktiskt både nykterhet och bildning men kom från såväl det borgerliga samhället som SAP:s sida snarare att kategoriseras som denna ”förvildade ungdom”. Denna bild var svår att skaka av sig och säkerligen också svår att smälta för aktivisterna själva. Trots att en stor del ungdomar protesterade mot överhetens disciplineringsförsök genom ett fortsatt ”fritt” och destruktivt leverne såg sig ungsocialisterna snarare som företrädare för ett nytt avantgarde som ville arbeta politiskt och förändra samhället.¹⁴

Under 1905 hade också rörelsen till slut börjat få ett visst genomslag i den allmänna samhällsdebatten, vilken som bekant till stor del präglades av unionsupplösningen med Norge – stundtals såg det rent av ut som att ett fullskaligt krig skulle komma till stånd mellan ”broderfolken”. För ungsocialismen, som alltsedan den så kallade nya härordningen, vilken 1901 förlängde den allmänna värnpliktens längd från några sommarmånader till över ett år, hade ryckt åt sig initiativet i debatten och nu kunde inkassera sympatier utifrån den ökade skepticismen mot försvaret, innebar detta att omfattande insatser ägnades åt en fråga som i högsta grad stod i centrum i samtiden. Här kunde den abstrakta idén om ungdomen som en speciell grupp förenas med en konkret fråga. Var det rätt att den förstockade vuxenvärlden tvingade unga män att tillbringa ett helt år i försvarets tjänst? Och än mer relevant, var det rätt att samma vuxenvärld i längden kunde tvinga ut den nya generationen på slagfältet för att slåss för ett land som man, åtminstone i ungsocialisternas fall, inte såg sig ha någonting speciellt gemensamt med? Jag menar här att antimilitarismen kan anses vara den mest tidstypiska ungdomsfrågan åren efter sekelskiftet.

Det andra begreppspar jag vill diskutera är ”handling” och ”generalstrejk”. Handlingsbegreppet, hos ungsocialisterna sammanfattat som ”handlingens propaganda”, syftar på den betydelse rörelsen lade vid ständigt aktion i nuet. Denna strävan växte fram som en motsats till den reformistiska skötsamhetssträvan som samtidigt vunnit herravälde inom de ledande delarna av den övriga arbetarrörelsen. Runt

sekelskiftet hade det dominerande skiktet inom socialdemokratien och inom stora delar av den fackliga rörelsen, till viss del med utgångspunkt i nykterhetsrörelsen, utmejslat en skötsamhetsideologi som byggde på nykterhet, bildning, organisation och en arbetsmarknadssyn inriktad på harmoni och ömsesidig respekt snarare än konflikt och kamp, med siktet inställt på långsiktiga mål såsom rösträtt och demokratisering.¹⁵ Ungsocialisterna visade sig vilja gå en helt annan väg. Fastän man visserligen bejakade bildning, på sina egna villkor, och nykterhet så var man skeptiska till rösträttskampen och furiösa i sitt motstånd mot strävan efter harmoni och ömsesidig respekt på arbetsmarknaden.

Ungsocialisterna tog i sin idémässiga utveckling här starkt intryck av vad som försiggick på kontinenten. Redan tidigt kom man i kontakt med anarkismen, vilken under 1880- och 90-talen utvecklats i betydligt mer våldsam riktning än vad som ursprungligen varit fallet. Efter kraftig repression från stat och myndigheter i berörda länder tonades våldsförhållanden ned, men slagordet propaganda genom handling levde kvar. Så även i den ur anarkismen utvecklade inriktningen syndikalism som ungsocialisterna sedermera tog till sig, i vilken man betonade hur partipolitisk handling för ett parlamentariskt övertagande av statsmakten var otillräckligt. Snarare borde kampen föras i nuet och direkt på det ekonomiska planet. I stället för att vänta på historien ville man göra historia hette det i polemik med såväl renläriga marxistiska anhängare, som ansåg att samhällsutvecklingen var deterministiskt styrd, som reformister som såg ett långsiktigt mål i att med rösträttens hjälp ta makten. För syndikalisterna kom fokus att ligga på den fackliga kampen; maskning, överdriven noggrannhet, bojkotter eller blockader som skulle göra det omöjligt för arbetsgivaren att driva sin rörelse var metoder som diskuterades. Som överordnat kampmedel i detta avseende stod dock strejkvapnet. Detta behövde inte skötas på något avtalat sätt utan skulle helst tillgripas ofta och oväntat utan varsel, gärna av flera samverkande yrkesgrupper. Drivet till spets kom denna fackligt präglade handling att innebära ett förespråkande för den så kallade generalstrejken som metod för en samhällsomvandling av revolutionär karaktär. En generalstrejk skiljer sig från en ordinär strejk eller en storstrejk på det sättet att en facklig konfliktsituation efterhand eskalerar i omfattning och leder till att arbetarna skärper sina krav från att gälla vardagsfrågor till att kretsa kring herraväldet i samhället i sin helhet, vilket ytttrar sig i en expropriation av de ekonomiska produktionsmedlen.¹⁶

Ungsocialismen i Sverige var enligt historikern Lennart K Persson aldrig direkt anarkistisk, även om element däriifrån ständigt fanns

närvarande. Sin syndikalistiska inriktning fick rörelsen egentligen inte förrän i slutet av 00-talet, men redan tidigare hade dock några av ideologins viktigaste punkter anammats. Till dessa hörde bland annat betoningen av handlingens propaganda, gärna på ett ekonomiskt plan, och dessutom konstaterandet att en ypperlig plattform för en sådan kamp var arbetarnas fackliga organisationer.¹⁷ Vad som utöver detta kan läggas i den praktiska betydelsen av bejakandet av ständig handling är en aning oklart. Det rena våldsförhållandet tog man oftast avstånd från, i alla fall bland de ledande inom rörelsen. Med handling menas alltså inte främst våldsverkande handling utan snarare facklig kamp och livlig agitation. Men då ungsocialister flera gånger var inblandade i rena våldsdåd stämde detta uppenbarligen långtifrån alltid. Snarare finns det skäl att tro att inte heller rörelsens aktivister hade någon direkt glasklar bild av vad som dolde sig i begreppet. Runt 1905 hade dock generalstrejken som revolutionär metod börjat få genomslag inom rörelsen. Detta resonemang, även i sin abstrakta funktion, framstår som viktigt för att fullfölja ungsocialisternas fokusering på aktion. Kort sagt innebär det ”handlingens propaganda” fullt ut, och även om det tog några år innan tillvägagångssättet nått fullt genomslag inom rörelsen hade man nu åtminstone grunden för en konkret möjlighet till revolutionär handling.¹⁸

Intern debatt och extern kommunikation/ propaganda 1905

Jag har redan diskuterat varför 1905 var ett för Sverige ovanligt händelserikt år. För den ungsocialistiska rörelsen tillkommer ytterligare ett par viktiga aspekter i det att den först vid det här laget kan sägas ha fått någon egentligt konform inriktning. Distanserat bakåt i tid splittrades förbundet 1903 och först 1905 kan rörelsen anses ha läkt såren efter denna händelse. Distanserat framåt fattades på initiativ av Branting följande år beslut om en uteslutning av *Brands* och *Nya Folkviljans* redaktörer Hinke Berggren och Carl Schröder ur SAP, vilket verkställdes 1908 varpå resten av den ungsocialistiska rörelsen följde efter. 1905 var således rimligen det sista året som SUF sågs, av sig själva och

andra, som en integrerad del av det socialdemokratiska partiet. Detta är intressant då det framförallt var i rollen som intern opposition som den ungsocialistiska rörelsen ursprungligen växte fram.

För att undersöka den interna debatten kring ungdom och antimilitarism börjar jag med de båda lokalklubbarna i Landskrona och Malmö. Där finner man en rad debatter med utgångspunkt i antimilitarismen, framförallt i Landskrona där en större diskussionsfråga brukade förberedas till varje möte. Dessutom handlar flera av de dagsaktuella ärendena om försök till agitation hos själva militären, bland annat föreslås det att ”klubben skulle oftare än förhållandet varit inbjuda militären till sina möten.”¹⁹ Överlag verkar man i Landskrona ha ägnat den närallgiggande militärbasen i Ljungbyhed stort intresse, och det refereras ofta till aktioner eller planering av aktioner med förläggningen i centrum. När det kommer till de mer utförliga diskussionerna hamnar unionskrisen ofta i fokus. Under rubriken ”fosterlandskärlek” sätts frågetecknen för huruvida man ens kan lita på sitt moderparti när det gäller att avstyra kriget. En medlem meddelar att han ”kunde ej förstå socialdemokraternas fosterlandskärlek, vi ha inget fosterland och kan följaktligen ej ha någon fosterlandskärlek”²⁰, en syn som var vanlig inom rörelsen. Internationalismen var en viktig del också i ungsocialisternas allmänna propaganda.²¹ En liknande syn framförs på ett senare möte under rubriken ”Fosterlandsförräderi”, där en medlem ”ansåg oss icke kunna beskyllas för fosterlandsförräderi när vi inte har något fosterland”.²² Diskussionen fördes också under rubriken ”Hur Sveriges arbetare bör ställa sig i händelse av krig med Norge”, vars behandling tog en dryg timme av mötets tid i anspråk. Argumenten var liknande och man framförde en stark tro på att värnpliktsarmén skulle vägra att delta i kriget. Snarare var det officerarna själva som borde känna sig skrämnda, då man ansåg att ”sedan truppen fått sina vapen om så skulle erfordras göra bruk av dem åt annat håll”.²³ Ett annat tillvägagångssätt som diskuterades var värnpliktsstrejk²⁴, något som även återkommer i den offentliga retoriken.

På SUF:s kongress som hölls i april var antimilitarismen en av de centrala frågorna. Hela fem motioner inkom i frågan, i vilka alla önskades att vikten av den antimilitaristiska propagandan ytterligare skulle understrykas. Ett gemensamt drag kan ses i förhoppningen om att de svenska soldaterna när det väl kom till kritan skulle anamma en ungsocialistisk syn i frågan – bara de upplystes nog!²⁵ Samtidigt låg en stor del i fördömandet i att överheten lurade eller tvingade in ungdomen i armén på grund av dennas brist på bättre vetande. Från Landskronas håll skrev man;

Men militären värfvas bland folket själft, och hvarför låter folket sina söner hängifva sig åt sådan tjänst, då de vet hvartill de skola användas? Den unge mannen låter inränga sig i rullorna därför att han, i de flesta fall åtminstone, är i okunnighet om hvilket lydigt redskap han sedan kommer att bli, därför att han ej förstår betydelsen och omfattningen af ett sådant steg och ingen finnes tillstädes som kan omtala att ynglingen därmed har sagt farväl till sin egen individualitet.²⁶

Flera andra motioner diskuterar militärens dubbla roll i den svenska politiska striden. Man ansåg att den inte bara var till för att skydda landet från yttre fiender utan lika mycket från dem som uppfattades som dess inre – det vill säga inte minst ungsocialisterna själva – vilket gjorde att propagandan mot militarismen dessutom hade en avgörande inrikespolitisk innebörd.²⁷ Lunds klubb menade att då militären

klart visar att den icke endast afser afvärijandet af yttre förvecklingar, utan fastmer att skydda de besittande klassernas intressen mot den inre faran, mot oss själfva, mot arbetareklassen, som med otaliga exempel ur kampen mellan kapital och arbete kan bevisa att den militära institutionen icke endast användes då kapitalet söker omsättningsområden i andra länder, utan också, och detta isynnerhet [...] tjänar till att krossa arbetarnas organisationer i deras kamp för en berättigad existens. Med sådana bevis för ögonen är det vår oafvisktliga plikt att med alla till buds stående medel bekämpa militarismen i alla dess former.²⁸

Antimilitarismen var alltså en viktig fråga på kongressen. Resultatet blev att en särskild kommitté tillsattes för att samordna och utveckla detta arbete. Dagen därpå kom den nyvalda kommittén med följande uttalande som grund för sitt arbete:

Inseende nödvändigheten af att vi icke blott genom uttalanden förklara oss fientliga mot militarismen i alla dess former utan äfven att vi måste i handling bekämpa densamma uppmanar kongressen klubbarna att bedrifva en intensiv agitation för värnpliktsstrejk. För att göra en sådan så effektiv som möjligt beslutar kongressen att afsätta 5 öre per kvartal och medlem till hjälp åt de värnpliktskyldige som af klassamhället förföljes för sin vägran att försvara detsamma.²⁹

I 1905 års verksamhetsberättelse kan man se att nämnda kommitté arbetade hårt med sin uppgift. Under sommaren gav man till exempel med hjälp av Helsingborgs lokalgrupp ut 5000 exemplar av ett flygblad med titeln *Revälj* som delades ut gratis till militär runt om i landet. Under den mest hektiska tidpunkten för unionskrisen låg man dessutom

bakom en rad aktiviteter. Med hjälp av Norrköpings lokalgrupp utgavs appropet *Värnpliktige*, det som gav Albert Jensen som ansvarig ett år i fängelse. Vidare kan tilläggas att propagerandet för värnpliktsvägran resulterade i att fjorton av rörelsens medlemmar vägrade inställa sig för tjänstgöring – en handling som för ett flertal gav fängelsestraff som påföljd.³⁰

När det gäller den externa kommunikationen och propagandan handlar det främst om att följa rörelsens tidningar *Brand* och *Nya Folkviljan*. I *Brand* fördes allmänt en synnerligen hätsk propaganda, framförallt kritiserades samhället och inte minst den socialdemokratiska partiledningen ofta så pass kraftigt att man börjar förstå varför Branting såg till att utesluta chefredaktör Bergegren ur partiet följande år. Inte heller när det gäller antimilitarism räddes *Brand* att komma med skarpa utfall, inte minst i takt med att unionskrisen eskalerade. I artiklar från såväl SAP:s kongress som SUF:s egen konstaterar man nöjt att den antimilitaristiska frågan varit kraftigt omdebatterad och återger med gillande den resolution från kongressen som tidigare refererats till. När så unionskrisen var ett faktum ägnades stora delar av höstens publikationer åt antimilitaristisk agitation. I åttonde numret går man, under rubriker som "För Sveriges ära" och "Ned med vapnen", särskilt hårt åt den svenska regeringen som döms ut som gamla och tokiga. Den sistnämnda artikeln, vilken citeras nedan, anser jag på flera sätt fångar essensen i rörelsens ställningstagande i den antimilitaristiska frågan. Är det verkligen rätt att en äldre generation ska ha möjlighet att skicka ut den yngre i strid?

På Helgeandsholmen sitta i dessa dagar gamla gråhåriga och förbenade stofiler, sorgligt kända och erkända öfver allt Sveriges land för sin mörka kulturfientlighet och blinda konservatism och afgöra huruvida hundratusentals unga svenske och norske män, som aldrig sett hvarandra och ännu mindre ha något otaladt med varandra, skola fösas tillsammans för att slakta varandra såsom urskogens vilda djur, öfverfalla hvarandra med dödande kulor, sargande bajonettknifvar, sönderslitande bomber och granater, utplåna hvarandra från jorden, ... afgörandet ligger i de gamla gubbarnas darrande händer, i deras tomma hjärnor och på deras lallande tungor! Lif eller död för den svenska ungdomen afgöres i dessa dagar i diverse kabinett af en samling människor om hvilka vi inte veta annat än att de äro mycket gamla och mycket tokiga.³¹

I samma nummer konstateras, eller rent av svärs det på, att om det är någonstans ungdomen ska rikta vapnen så inte är det mot norrmännen:

Den arbetande och tänkande svenska ungdomen har emellertid genom storsvenskarnas under de senaste veckorna utförda kovändningar och ömkliga afslöjanden, af sin vanvettiga och pompösa sjuklighet, fått sin stridslinje – som vid allt heligt inte bildar någon front mot norrmännen – ytterligare preciserad.³²

Även partiledningen fick, inte helt oväntat, sina fiskar varma i unionskrisfrågan, nu för att man inte i tillräckigt skarpa ordalag kritiserat regeringen. Detta till skillnad från SUF som varit utgivare av ett flygblad över hela landet där man uppmanade till mobiliseringsstrejk:

Med otålighet väntade vi hvarje dag någon paroll från partistyrelsen – men ingenting afhöordes. Till sist tröt tålmodet. Vi ansågo situationen vara sådan att något måste göras. Vile icke partiet taga saken om hand, måste ungdomen – de som i första hand träffades af en eventuell mobiliseringsorder – själf utslunga sitt förkastelsens anathema mot de krigsgalna storsvenskarnas skräfvel, och så kastade vi ut vårt upprop i massor över landet.³³

Tilläggas kan att liksom i andra frågor publicerades delar av kritiken mot unionskrisen i form av lyrik. Så här lät ett utdrag ur ”Dåra [sic] fiender”

Ett Sveriges krig mot Norge – hvad
betyda dessa ord?
Ett brott emot förnuft och rätt
Ett nesligt brodersmord,
Förnedring mot hvar folkets man
Som tager del däri, ’en återgång till svunnen tid
Af våld och barbari.³⁴

Fortsätter man till att granska polisens anteckningar från de åtta olika ungsocialistiska arrangemangen jag funnit under 1905 ser man att det främst är Hinke Bergegren som kommer till tals. Att han talade samtliga gånger är inte oväntat, då han vid den här tidpunkten var en av Sveriges mest anlitade agitatorer och ofta turnerade landet runt och talade inför stor skaror. Hans vanliga upplägg bestod av två olika föredrag samma afton, ett politisk och ett kulturellt.³⁵ I det material jag har gått igenom nämns dock ingenting om att även ett kulturellt föredrag ska ha hållits samma kväll, men varje framförande spannar i vilket fall över ett brett register av ämnen – något som framgår av rubriken för ett möte i Stockholms Folket Hus A-sal den femtonde augusti: ”Upp till protest mot åtalsraseriet, den fosterländska propagandan och öfverklasspöbelns ynkedom; Högmod och norskäteri. Arbetarnas ställning till en eventuell

mobilisering. Kristendom och krig. Tryckfrihetens kränkande. Pöbelns snobberi och militärfaran.”³⁶

Antimilitarismen var dock, som framgår, det dominerande ämnet. Bergegren liknade apropå unionskrisen Sverige vid en gammal ”gräl-sjuk kärring”, och menade vidare att landet led av ”föråldrade lagar” apropå ”åtalsraseriet”.³⁷ Framförallt var patriotismen (och adelsläktet) så urbotat förlegade att orden närapå stockar sig för Bergegren:

Det har talats om att folket här står gemensamt, men här, liksom i alla andra kapitalistiska stater finne skillnad mellan förtryckarne och de förtryckta. Här hafva vi en massa adelsidioter, hvilkas förfäders förfäder en gång slagits för oss, och nu känna sig dessa så duktiga därför att de sitta här som deras arfvingar.³⁸

Den antimilitaristiska propagandan berördes även vid nästa möte:

Ifråga om patriotismen, liksom i allt annat dylikt, hafva arbetarna och kapitalisterna olika intressen. Arbetarna kunna därför icke göra gemensam sak med kapitalisterna, utan böra arbetarna söka utrota den fosterländska patriotismen, hvilken fortlevat sedan långa tider tillbaka, och som nu vore gammal och förmöglad!³⁹

Intressant är att Bergegren inte agiterade för värnpliktsvägran på samma sätt som vi sett i Brand. I stället uppmanade han ”de beväringmän, som nu snart skola fullgöra sin värnplikt” att inställa sig och att ”iakttaga lydnad mot sitt befäl, så att de icke drabbades af krigslagarne”. Däremot menade han att det var av största vikt att de ”bland kamraterna skulle sprida de socialistiska lärdomarna. Därigenom skulle de kunna göra en gränslös nytta”.⁴⁰ Möjligen insåg Bergegren som hunnit passera 40-årsstrecket att det kunde uppfattas som skenheligt att propagera för en aktion, med möjlig fängelsevistelse som följd, som han inte själv berördes av.

I ett tal om ”patriotismens förbannelse” stod Albert Jensen, som talade tillsammans med Bergegren vid ett av tillfällena, för en mer djupgående analys då han kopplade ihop militarismen med kapitalisterna och regeringen:

regeringarne ega i kapitalisterna ett kraftigt stöd, enär kapitalisterna hafva intressen af att militarismen finnes. Kapitalisterna göra också allt för att vidmakthålla den fosterländska patriotismen därför att de under såväl krig som fred kunna göra sig stora intägter på militarismen.⁴¹

Jag går nu över till att diskutera intern debatt och extern kommunikation när det gäller begreppen handlingens propaganda och generalstrejken. Klubbarnas interna debatt kring handlingens propaganda går ofta hand i hand med ovan berörda svekdebatt beträffande det socialdemokratiska partiet. Tydligt är att man kopplar partiets reformistiska inriktning och dess betoning av den parlamentariska vägen till en avsaknad av rejäl handlingsvilja. Att en uppryckning behövs är alltså den givna meningen, och det är här generalstrejksfrågan kommer in i bilden. Även om syndikalismen, varifrån frågan alltså är hämtad, ännu inte fått något direkt genomslag inom rörelsen så hade erfarenheterna från den lyckade storstrejken 1902 till förmån för rösträtten lagt en grund för medlemmarna att bli mottagliga för propaganda för generalstrejksfrågan. Fortfarande verkar dock de två fenomenen storstrejk och generalstrejk stundtals betraktas närmast som synonymer.

I Malmö diskuterade man de framsteg som ändå gjorts inom den fackliga rörelsen, men poängterar att de inte är tillräckliga,

men först och sist, låt oss aldrig för de små nutidsfordringarna glömma att vi kämpar för ett nytt samhälle. Det vapen hvarmed detta samhälle kommer att eröfras kommer helt säkert att heta generalstrejken.⁴²

I Landskrona ställdes generalstrejksfrågan mot den misslyckade politiska utvecklingen och det beklagas åter att riksdagsarbetet inte lett till mer än det gjort:

Vi hade sett hur det gått med rösträttsfrågan det hade blivit fiasko av alltsammans och istället hade vi fått munkorgslagar och dylikt [...] ansåg det vår plikt att såsom ungsocialistiska att arbeta för storstrejken samt första kammarens avskaffande.⁴³

Under partikongressen diskuterades generalstrejken under avdelningen ”taktikfrågor”, där den ställdes emot parlamentarismen som metod för rörelsens strävan. I fem olika motioner frågas det vad som ska fungera som rörelsens mål inför framtiden. Mest utförlig i sitt resonemang är Einar Håkansson som inleder med att förkasta parlamentarismen, som han menar är ”ett för arbetarklassen fullkomligt värdelöst och, emedan det förhindrar en värkligt revolutionär anda och orsakar försumpning, till och med skadligt kampmedel”. I stället är det av yttersta vikt att

det intresse och det arbete som nu ägnas åt rösträttshumbugen, istället riktas på en med energi bedrifven propaganda för generalsträjken, som – konsekvent iscensatt och genomförd – är den moderna socialistiska arbetarrörelsens enda sant effektiva och revolutionära

vapen i kampen mot såväl tillfälligare orättvisor och öfvergrepp från de besittandes sida som mot det nuvarande samhällets fundamentala institutioner.⁴⁴

Håkanssons motion ledde till en omfattande debatt där ett antal delegater menade att det var fel att helt förkasta den parlamentariska vägen. Som kompromiss lade Hinke Bergegren fram en motion som gick ut på att ”de af socialistiska ungdomsförbundets medlemmar som fasthåll vid parlamentarismens nytta fortfarande kunna kvarstå och värka i förbundet”, vilken antogs istället för Håkanssons.⁴⁵

Diskussionen kring generalstrejken som metod fortsatte dock under nästa punkt. Helsingborgs lokalklubb hade formulerat en motion som inte var lika kategoriskt fördömande av parlamentarismen som Håkanssons men som ändå lyfte fram generalstrejken som alternativ.

Då parlamentarismen inom den svenska arbetarrörelsen ansetts såsom ett osvikligt medel i frigörelsearbetet, genom en närmare analysering befinnes vara af ganska underhållig beskaffenhet, så bör det vara oss angeläget att skaffa andra vapen af bättre konstruktion. Ett sådant synes oss generalsträjken kunna bli, därest den förenas af tillräckliga förberedelser. Vi vilja därför hemställa till kongressen att denna gifver C.K. i uppdrag att verkställa en utredning om och under hvilka förutsättningar samt för hvilka ändamål en generalsträjken kan iscensättas...⁴⁶

Resultatet blev en lång och stundtals förvirrad debatt där olika debattörer lade helt olika betydelser i begreppet, vilket antagligen visar på att frågan fortfarande var ny för många. Axel Holmström menade också att ”frågan var för tidigt väckt. Massan af arbetarna stod oförstående för den, yrkade att den måste vila till nästa kongress.” Resultatet blev dock att Helsingborgsklubbens motion antogs och en utredning tillsattes.⁴⁷ Eftersom frågan kom att få ett närapå totalt genomslag i rörelsen de närmaste åren så måste denna utredning uppenbarligen ha varit ganska lyckad. I tidigare nämnda verksamhetsberättelse för året nämns dock inget konkret om hur utredningen sett ut.

När det gäller den externa kommunikationen kan man konstatera att generalstrejksfrågan inte är överdrivet närvarande i *Brand* under året, med några få undantag. Under rubriken ”Taktikfrågans betydelse” förs frågan på tal för första gången: ”Generalstrejksidans förfaktare här i Sverige ha i allmänhet såväl inom partiet som i pressen betecknats som vederhäftiga pratmakare, som med stora ord vilja slå blå dunster i arbetarnas ögon” menar artikelförfattaren och jämför erfarenheterna av

parlamentarismen och generalstrejken som tillvägagångssätt i Europa utan att egentligen ta ställning för någondera av de två inriktningarna.⁴⁸ Ett klart ställningstagande för generalstrejken som metod görs dock senare under året. Under rubriken ”Klasslagar” slår man fast att denna innebär en stor möjlighet för svenska arbetare, men att man då måste agera mer aggressivt än tidigare:

denna generalstrejk måste blifva något annat och större än demonstrationsstrejken för tre år sedan. Den måste blifva en uppreisning som ska lära öfverklassen att inse arbetarklassens nödvändighet för samhällets bestånd, lära utplundrarföljet, att gentemot arbetarnes hvilande armar äro alla de härskandes maktmedel af noll och intet värde. Sålunda kamrater, fram för generalstrejken, ihärdig, energisk agitation för densamma.⁴⁹

I sina föredrag höll såväl Hinke Bergegren som övriga talare överlag en låg profil när det gällde uttalanden om handling och våld, till vilket man från myndigheternas sida räknade in uppmaningar till strejk. Med vetskapen om att polisen satt och antecknade kanske detta inte är så underligt. Beträffande generalstrejken återkommer Bergegren endast en gång till metoden som en form av revolutionär handling, detta när han tillbakakastar påhopp från partipressen om att ungsocialisterna skulle vara anarkister. Han menar att så inte i är fallet då ”de flesta inte satt sig in i hvad anarkismen är” vare sig i Stockholm eller på landsbygden, men att många ändå insett att arbetarnas bästa vapen är generalstrejken.⁵⁰

Avslutande diskussion

I min magisteruppsats diskuterar jag ungsocialismens förhållande till de aktuella diskurserna ”ungdom” och ”handling” utifrån möjligheten att utmana en rådande hegemoni.⁵¹ Kortfattat handlar det om hur övriga arbetarrörelsen etablerat en skötsamhetsdiskurs som på kort tid nått stort genomslag och uppnått en så kallad hegemoni. Vad ungsocialisterna försöker göra är att påverka den interna hegemoniska kampen inom arbetarrörelsen bort från skötsamhetssträvanden mot mer aktiv handling och bråkighet. Det vill säga en medvetet mothegemonisk strävan genom skapandet av en motdiskurs. I och med antagandet av generalstrejken som uttalad kampmetod fick man här ett alternativ att

samlas kring mot SAP. Denna utmaning, som bland annat innebar synnerligen hårda angrepp på SAP:s ledning, kom dock att med all kraft bekämpas av de ledande skikten inom rörelsen. Detta ledde bland annat till stämplingen av ungsocialisterna som bråkstakar och anarkister, en bild som var så framgångsrik att den fortfarande lever kvar. I fråga om antimilitarismen hade man också till viss del en mothegemonisk strävan inom arbetarrörelsen då SAP vid den här tiden sökte samförstånd med regeringen i militarismfrågan. Men eftersom denna diskurs inte alls hade fått samma genomslag som reformismen inom rörelsen och då agitationen här fördes fram på ett mer nyanserat sätt, kan det med fog påstås ungsocialismens syn nådde resultat. Dess mothegemoniska strävan fick ett genomslag i arbetarrörelsens debatt.

Så ser, väldigt kortfattat, min teoretiska modell och mina resultat ut. I denna uppsats har jag utifrån samma studie studerat ett mer jordnära skeende och ställt de enskilda aktivisternas, de lokala klubbarnas och rörelsens organs syn på de rent konkreta taktikfrågorna i fokus. Vad drev ungsocialisterna till att bekämpa militarismen och bejaka generalstrejken? Vad trodde man sig kunna vinna och vilka var alternativen man ville utmana?

Antimilitarism relaterar uppenbarligen till ungdomsbegreppet och generalstrejken till handlingsbegreppet, men de kan samtidigt ses som två sidor av samma mynt för ungsocialismen. Båda pekar på vikten av att göra upp med det föråldrade och att handla i nuet, och båda hänvisar till en skyldighet att göra detta, såväl mot sig själva som mot "framtiden". Båda leder dessutom samman till synen på den egna gruppen som utvald, vilket gör att synsättet i båda fallen får en moralisk aspekt. Drivande för generalstrejkspropagerandet är uppenbarligen ett tydligt missnöje med den reformistiska inriktning SAP tagit. Den revolutionära samhällsomstörtningen som till för inte så långesedan varit närvarande även i SAP:s retorik var fortfarande ett påtagligt mål inom ungsocialismen. Både i Malmö och i Landskrona, på kongressen och i *Brand* hävdades det att partiledningen *svikit* den revolutionära kampen vilken man själva numera ensamma stod upp för. Den gamla ledningen för arbetarrörelsen förtjänade inte längre att leda denna, utan borde lämna plats åt nya vitala krafter att fortsätta den revolutionära kampen. Både taktikmässigt som moraliskt, i sin roll som framåtskridande ungdom, hade man alltså rätten på sin sida. Detta märks tydligt även i fråga om antimilitarismen – de äldre ville inte bara tvinga in ungdomen i baracker för att skolas ett helt år, eller än värre skicka ut dem på slagfältet, de hade dessutom blivit så gamla och förstockade att de inte

hade någon aning om vad unionsupplösningsfrågan egentligen handlade om. Det befängda i att ”gamla gråhåriga och förbenade stofiler” i regeringen skulle fatta landets beslut i krisen – beslut som i allra högsta grad skulle komma att beröra samhällets ungdom – är påtagligt för rörelsen. Problematiken framstår som än mer uppenbar i ett samhälle där det absoluta flertalet av befolkningen i allmänhet och bland ungdomen i synnerhet fortfarande inte hade någon rösträtt.

Även när det gäller det framtida genomförandet av generalstrejken sammanvävs de båda taktikfrågorna, vilket diskuteras i såväl lokalklubbarna som på kongressen. Med propaganda riktad till militärerna hade man således en mer taktisk avsikt än med det moraliska ställningstagandet mot krig. Det var inte ovanligt att militär sattes in mot arbetare och ungsocialister vid vilda strejker eller stora demonstrationer, och armén ansågs allmänt fortfarande gå i överhetens tjänst. En vanlig syn inom rörelsen var att de styrande i samhället såg försvaret lika mycket som ett försvar mot inre fiender, till exempel ungsocialisterna, som mot främmande makt. Därför var propagandan riktad mot denna grupp av essentiell vikt. I de teoretiska diskussionerna kring hur en framgångsrik generalstrejk skulle se ut ingick förr eller senare ett stadium där så att säga skarpt läge skulle infalla. I detta läge var det avgörande att få armén på sin sida, då samhället antogs sätta in soldater mot arbetare som exproprierat fabriker och företag. Om värnpliktsarméns unga män bara kunde upplysas tillräckligt om sin historiska roll som ungdom skulle det vara möjligt att få dem att stå enade med ungsocialisterna.

Avslutningsvis kan det vara värt att nämna den internationella aspekten av ungsocialismens anammade av de olika frågorna. Som vi har sett var en återkommande kommentar hos lokalklubbarna i pilotstudien att ungsocialisten *inte hade något fosterland!* Denna syn som ofta framhölls när man propagerade mot försvaret och militarismen bör inte underskattas när det gäller att förstå frågans innerbörd. Men även i övrigt spelade den internationella kontexten en stor roll för rörelsens utformning. Inte minst går det att följa de aktuella idéernas internationella karaktär och utbytet länder emellan. Syndikalismen, som sedermera blev den ledande teorin inom ungsocialismen, utformades ursprungligen i Frankrike men hade ett tungt idéarbete från såväl ryska anarkister som tyska marxister, och var alltså en internationell idéyttning som så småningom nådde även Sverige. SUF deltog dessutom i olika kongresser i Tyskland och Frankrike. Främst samarbetade man dock med sina systerförbund i Danmark och Norge.⁵² I det undersökta källmaterialet har jag bland annat funnit hur man sände representanter

till varandras kongresser och hur lokalförbunden och Malmö och Helsingborg gärna anordnade gemensamma aktiviteter tillsammans med förbund från Köpenhamn och Helsingör. Under unionskrisen gjorde man framförallt gemenskap sak med sin norska motsvarighet och agerade synnerligen aktivt för att sätta press på respektive regering att sluta med vapenskvallret, bland annat genom agitation vid gränsen och förtäckta hot om var man minsann tänkte rikta vapnen ifall läget blev skarpt.⁵³ Det här var ett inslag som rimligen bidrog till att undvika ett krig mellan länderna, vilket gör att det också går att peka på ett konkret resultat av den omfattande idé- och taktikdiskussion som fördes under det för den här uppsatsen aktuella året.

Noter

- 1 Denna historik bygger främst på de två "krönikor" som existerar över rörelsen Hinke Bergegren, *Ungsocialismen: Historik*, Stockholm 1917; Karl Fernström, *Ungsocialismen: En krönika*, Stockholm 1950.
- 2 För en diskussion kring SAP:s stämplingsstrategi av ungsocialisterna se Åsa Linderborg, *Socialdemokraterna skriver historia: Historieskrivning som ideologisk maktresurs 1892-2000*, Finland 2002 eller Lennart Steen, "Hinke Bergegren: En historiografisk och empirisk studie i en svensk terroristis politiska liv mellan 1891 och 1908" i *Arkiv*, 1990, s 46-47.
- 3 Bernt Schiller, *Storstrejken 1909: Förhistoria och orsaker*, Göteborg 1967, s 144-157.
- 4 Fernström 1950, s 56f.
- 5 Anledningarna till har diskuterats av en rad forskare från olika discipliner. Vanliga variabler är befolkningsökning, marknadsekonomi, utbildningssystemets expansion, demokratiseringen, urbaniseringen med flera. Se framförallt Michael Mitterauer, *Ungdomstidens sociala historia*, Uddevalla 1991; John R Gillis, *Youth and history: Tradition and change in European age relations 1770-present*, London 1981; Hans-Erik Olsson, *Statens och ungdomens fritid: Kontroll eller autonomi?* Lund 1992; Henrik Berggren, *Seklets ungdom: Retorik, politik och modernitet 1900-1939*, Jyväskylä 1995; Ulf Boëthius, *När Nick Carter drevs på flykten: Kampen mot smutslitteraturen i Sverige 1908-1909*, Södertälje 1989.
- 6 Berggren 1995, s 15ff.
- 7 Christer Skoglund, *Vita mössor under röda fanor: Vänsterstudenter, kulturradikalism och bildningsideal i Sverige 1880-1940*, Edsbruk 1991, s 62f.
- 8 Se till exempel Boëthius 1989 eller Olsson 1992.
- 9 Berggren 1995, s 15ff.
- 10 Berggren 1995, s 47ff.
- 11 Se till exempel Martin Stolare, *Kultur & natur: Moderniseringskritiska rörelser i Sverige 1900-1920*, Landskrona 2003.
- 12 Olsson 1991, s 65f; Boëthius 1985, Kap 4.
- 13 Detta som kontrast till den skötsamhetsvurm som exempelvis Ambjörnsson skrivit om. Se här till exempel Ronny Ambjörnsson, *Den skötsamme arbetaren: Idéer och ideal i ett norrländskt sågverksamhülle 1880-1930*, Makedonien 1998 kontrasterat mot Björn Horgby, *Egensinne och skötsambet: Arbetarkulturen i Norrköping 1850-1940*, Göteborg 1993.
- 14 Berggren 1995, s 15.
- 15 Se Ambjörnsson 1998; Horgby 1993; Samuel Edquist, *Nyktra svenskar: Godtemplarrörelsen och den nationella identiteten 1879-1918*, Uppsala 2001.
- 16 Lennart K Persson, *Syndikalismen i Sverige 1903-1922*, Stockholm 1993, Kap1; Roland Vila & Thomas Hallon Hallbert, *Anarki till vardags*, Lund 1990, s 164ff.
- 17 Persson 1993, Kap 1.
- 18 Persson 1993, Kap 1; Arwid Lund,

- Albert Jensen och revolutionen*, Stockholm 2001, Kap 1. Se även Hans Lagerberg, *Små mord, fri kärlek: En biografi om Hinke Berggren*, Malmö 1992 och Fernström 1950.
- 19 Landskrona ungsocialistiska klubbs mötesprotokoll, (24 olika möten 5/12-1905 till och med 7/11-1906, Arbetarrörelsens Arkiv i Landskrona) 9/8-05.
 - 20 Landskrona ungsocialistiska klubbs mötesprotokoll 11/10-1905.
 - 21 Berggren 1995, Kap 3; Christer Strahl, *Nationalism & socialism: Fosterlandet i den politiska idédebatten i Sverige 1890-1914*, Växjö 1981, s 57ff.
 - 22 Landskronas Socialistiska Ungdomsklubbs mötesprotokoll 27/12-1905.
 - 23 Landskronas Socialistiska Ungdomsklubbs mötesprotokoll 25/10-1905.
 - 24 Landskronas Socialistiska Ungdomsklubbs mötesprotokoll 13/12-1905.
 - 25 Motioner till Socialistiska ungdomsförbundets kongress 1905.
 - 26 Motion nr: 5 till Socialistiska ungdomsförbundets kongress 1905.
 - 27 Motioner till Socialistiska ungdomsförbundets kongress 1905.
 - 28 Motion nr: 2 till Socialistiska ungdomsförbundets kongress 1905.
 - 29 Mötesprotokoll från Socialistiska ungdomsförbundets kongress 1905. Paragraf 8, f.m 23/4.
 - 30 Värksamhetsberättelse (sic) för till Socialistiska ungdomsförbundet åren 1905-06, sid 1-3.
 - 31 *Brand* 8/1905.
 - 32 *Brand* 8/1905.
 - 33 *Brand* 9/1905.
 - 34 *Brand* 8/1905.
 - 35 Lagerberg 1993.
 - 36 Rapporter och PM angående politiska och andra möten, 15/8-1905.
 - 37 Rapporter och PM angående politiska och andra möten, 15/8-1905.
 - 38 Rapporter och PM angående politiska och andra möten, 15/8-1905.
 - 39 Rapporter och PM angående politiska och andra möten 30/8-1905.
 - 40 Rapporter och PM angående politiska och andra möten 6/4-1905.
 - 41 Rapporter och PM angående politiska och andra möten 30/8-1905.
 - 42 Malmö ungsocialistiska klubbs mötesprotokoll, (22 olika möten 11/7-1904 till och med 29/1-1906, Arbetarrörelsens Arkiv i Landskrona) 18/9-1905.
 - 43 Landskronas Socialistiska Ungdomsklubbs mötesprotokoll, 13/6-1906.
 - 44 Motion nr: 9 till Socialistiska ungdomsförbundets kongress 1905.
 - 45 Mötesprotokoll från Socialistiska ungdomsförbundets kongress 1905. Paragraf 7 e.m. 22/4.
 - 46 Motion nr: 10 till Socialistiska ungdomsförbundets kongress 1905.
 - 47 Mötesprotokoll från Socialistiska ungdomsförbundets kongress 1905. Paragraf 8 e.m. 22/4.
 - 48 *Brand* 2/1905.
 - 49 *Brand* 5/1905.
 - 50 Rapporter och PM angående politiska och andra möten 30/8-1905.
 - 51 Fredrik Egefur, "Gå framåt du unga, du kämpande skara..." Ett forsknings-pm om den ungsocialistiska rörelsen betraktad utifrån de diskursiva begreppen "ungdom" och "handling", Historiska institutionen, Lunds universitet, 2005.
 - 52 Se Fredrik Nilsson i *Öresundsgränser: rörelser, möten och visioner i tid och rum*, Göteborg 2007.
 - 53 Fernström 1950, s 109ff.

MODERNITET OCH MAKT, MÄN OCH MASKINGEVÄR

Annotationer i text och bild om Munckska kåren och den organiserade fascismen i mellankrigstidens Sverige¹

Victor Lundberg

Mellan två världskrig

Under mellankrigstiden, åren mellan 1918 och 1939, vävdes Sverige in i ett allt starkare och alltmer komplext nät av pulserande och spänningsfyllda konfliktlinjer. I många fall sträckte sig dessa bortom nationalstatens imaginära gränser, ut i en uppriven och föränderlig omvärld där västerlandets nationalstater hemsöktes av kolonialismens vålnader, första världskrigets variga efterdyningar och den kapitalistiska modernitetens ökande krav på homogenitet och soliditet, standardisering och funktionalitet, förutsägbarhet och kokett självhävdelse, materiella framsteg och ekonomisk utveckling.² Den svenska politiska offentligheten präglades av instabilitet och osäkerhet: under denna tjuugoårsperiod styrdes Sverige av inte mindre än 16 regeringar av skiftande karaktär och mandat. Den politiska demokratin, försvaret, arbetslösheten, den sociala och ekonomiska reformpolitiken och regleringarna på arbetsmarknaden blev brännande (parti)politiska tvistefrågor. I den historiska skuggan av Saltsjöbadsavtalet 1938 gäckade djupa, mångåriga och infekterade relationer mellan arbetsmarknadens parter, formade av ett rekordstort antal konflikter, där flera hade tagit sig våldsamma och blodiga uttryck.

För den svenska statsmakten och dess olika myndigheter innebar denna period genomgripande förändringar och utmaningar. Dess kompetens- och verksamhetsområden utvidgades och konsoliderades. På flera områden utvecklades nya och sofistikerade rationaliteter som syftade till att informera, kontrollera, värdera och normera samhällets invånare. Nämnas här kan särskilt den interventionistiska socialpoli-

tikens praktiker och de polisiära och militära underrättelsetjänsternas verksamhet.³ Växande internationella kontaktytor, liksom en ökande migration och social och (populär)kulturell mobilitet och dynamik i samhället, kan ses som två möjliga bakomliggande förändringsprocesser som kastar ljus över detta. Men utbyggnaden av statsmaktens olika kontrollmekanismer kan framförallt ses mot bakgrund av en vidgad politisk spännvidd och en tilltagande politisk radikaliseringsprocess. Statens auktoritet och våldsmonopol utmanades under 1920- och 1930-talen av nya och delvis utomparlamentariska politiska strömningar som upplevdes hota ”den lagliga samhällsordningen” eller den sköra politiska demokratins fundament.⁴

Såväl fascistiska och nationalsocialistiska sammanslutningar som syndikalistiska och socialistiska strömningar närdes av samhällets djupa klassklyftor och bemöttes på varierande sätt av statsmakten och dess företrädare. Strategierna gentemot ”ytterlighetspartier” och andra radikala element var ofta handgripliga och blev med tiden alltmer sofistikerade.⁵ 1933 manifesterades den växande samhällsleiliga oron för ”ytterlighetsståndpunkter” konkret och explicit; då tillsatte Per-Albin Hanssons ministär en statlig utredning i ämnet: ”1933 års kommitté angående statsfientlig verksamhet”. Dess huvuduppgift var att undersöka lämpliga åtgärder mot personer eller sammanslutningar som på olika sätt hotade, hindrade eller motarbetade samhällsordningen, staten eller dess myndighetsutövning. Kommitténs arbete resulterade i *Betänkande med förslag angående åtgärder mot statsfientlig verksamhet* (SOU 1935:8). Här föreslog utredarna bland annat att ”statsfientliga” partier eller sammanslutningar skulle kunna upplösas efter domstolsbeslut. De förordade även att statliga tjänstemän, framförallt inom försvaret, polisen och rättsväsendet, skulle kunna förbjudas att engagera sig i politiska ”ytterlighetspartier”. Utredningens lagförslag gick emellertid inte igenom vid 1936 års riksdag (de båda kamrarna fattade olika beslut). Först 1940 antog riksdagen ett omarbetat lagförslag (SFS 1940:503) som möjliggjorde upplösning av ”ytterlighetspartier”. Denna lag kom dock aldrig att tillämpas.⁶

Under 1930-talet kom sålunda även fascistiska och nationalsocialistiska grupperingar att betraktas som hotfulla politiska ”ytterligheter” av (delar av) statsmakten och samhällsetablissemangen. Tidigare, under 1920-talet, var det i stort sett enbart vänsterradikalismen som betraktades som ett hot. Fascistiska och antidemokratiska krafter kunde av samhällsetablissemangen och statliga myndigheter då tvärtom ses som välkomna och välbehövliga hjälpriddare när det gällde att slå vakt om

det svenska samhällets överlevnad och värja det mot vänstervridna *varulvar*.⁷ Det är om ett högst konkret uttryck för denna till synes paradoxala tankesaltomortal som denna framställning fortsättningsvis kommer att handla.

Bild 1. Viktor Balck. "Den svenska idrottens fader" generalmajor Viktor Balck var en föregångare då det gällde att organisera moderna, hemliga och borgerliga skyddskårer. Mycket tyder dock på att hans samhällsbevarande och beväpnade kår anno 1917 blev kortlivad. Dess vapen skulle dock komma till användning igen, tio år senare. Bildkälla: <http://blog.isoh.org/>

Antisocialism, fascism och Thompson Guns

Upptakten till 30-talets oro för politiska ytterligheter anspelade på flera uppmärksammade händelser och skeenden i Sverige sedan första världskrigets slutskede. Den revolutionära våg som då drog genom Europa – till exempel bolsjevikernas maktövertagande i Ryssland 1917, inbördeskriget i Finland 1918 och spartakistupproret i Tyskland 1919 – skakade även det svenska samhällsetablissemanget och dess borgerlighet. Under demonstrationerna och upploppen runt om i Sverige i slutet av april 1917, "den svenska revolutionen", deltog långt över hundratusen människor med målet att tvinga fram genomgripande förändringar av den svenska samhällsordningen. Åren som följde blev politiskt turbulenta och mynnade bland annat ut i en omritning av den partipolitiska kartan, ytterligare demokratisering av rösträttsbestämmelserna och införandet av 8-timmars arbetsdag. I och med denna händelseutveckling vaknade

på allvar statsmakternas intresse för subversiva politiska vänsterkrafter. Socialister och kommunister, syndikalister och anarkister, men även "farliga" socialdemokrater, började nu i en allt högre utsträckning att kartläggas, övervakas och avlyssnas av den framväxande polisiära underrättelsetjänsten. Även det civila samhällsetablissemanget oroades av den politiska utvecklingen i Sverige och omvärlden. 1917 byggde till exempel den välkände generalmajoren och idrottsledaren – "den svenska idrottens fader" – Viktor Balck i konservativ samhällsbevarande anda upp en egen borgerlig skyddskår i Stockholm. Denna skulle med vapenmakt hjälpa till att skydda privategendom och samhällsordning i händelse av en fruktad socialistisk revolution. Balcks kår avväpnades dock relativt snabbt på initiativ av den konservativa statsministern Carl Swartz. När den formellt upplöstes är emellertid oklart.⁸

Under 1920-talet växte de politiska spänningarna. Utvecklingen i Ryssland och Kominterns expansion sågs av allt fler inom de besuttna och burgna samhällsskikten som något mycket hotfullt – "Inom vissa kretsar rådde t.o.m. ren bolsjevikskräck".⁹ En helt avgörande faktor bakom den allt hätskare politiska atmosfären var 1925 års försvarsbeslut, varigenom Rickard Sändlers socialdemokratiska minoritetsregering signerade omfattande avrustningar av Sveriges militära försvar, vilket bland annat innebar att 17 förband lades ned och värnplikstiden förkortades drastiskt. I beslutets efterdyningar utspann sig både ryktes-spridning, misstänksamhet och aggressiva retoriska påhopp; socialdemokraterna och den politiska vänstern påstods agera i maskopi med Moskva och förbereda Sverige på ett kommunistiskt maktövertagande. Allra tydligast uttryck tog sig denna propaganda i valrörelsen inför riksdagsvalet 1928 - det berömda "kosackvalet". Påstådda avslöjanden av kommunistiska celler, hemliga manövrar och vapendepåer runt om i Sverige väckte stor uppståndelse i offentligheten.

En drivande kraft i denna antisocialistiska propagandakampanj var SFKO – Sveriges Fascistiska Kamporganisation – som bildades i Stockholm 1926 under ledning av "fascistgeneralen" Konrad Hallgren, vars meriter från striderna på Tysklands sida under första världskriget, samt från den tyska frikåren Järndivisionen, gav honom hög status i somliga kretsar.¹⁰ På SFKO:s agenda stod försvaret av den bestående samhällsordningen mot "främmande" element och idéer, men också bekämpandet av parlamentarismen och fackföreningst rörelsens "terror" på arbetsmarknaden.¹¹ Det senare skedde genom aktivt stöd till och uppmuntran av olika strejkbrytarorganisationer.

SVENSKAR! MÄN och KVINNOR!

1. PARLAMENTARISMEN hyllar klasskampen såsom folkrepresentationsform.
2. PARLAMENTARISMEN är demagogernas, oduglingarnas och de partipolitiska pratmakarnas livsluft.
3. PARLAMENTARISMEN omöjliggör all framstegsbefordrande, självständig, rätttrådig och handlingskraftig statsstyrelse.
4. PARLAMENTARISMEN försumpar år från år vårt lands oerhörda inre utvecklingsmöjligheter och dödar vårt folks skaparkraft, moral och livsglädje.
5. PARLAMENTARISMEN förstör landets ekonomi, ökar arbetslösheten och äventyrar rikets oberoende.
6. PARLAMENTARISMEN är bolsjevismens vägrödjare.
7. PARLAMENTARISMEN föraktas av varje rättänkande svensk man och kvinna — vårt folk lider av parlamentsleda.
8. PARLAMENTARISMEN strider mot Sveriges Rikes Grundlag, men behärskar trots detta hela landet: Konung, regering, riksdag och folk.
9. PARLAMENTARISMEN kommer aldrig att avskaffa parlamentarismen.
10. PARLAMENTARISMEN MÅSTE HÄNSYNSLÖST STÖRTAS OCH ERSÄTTAS MED EN AV DE OLIKA YRKES- OCH INTRESSEGRUPPERNAS REPRESENTANTER SAMMANSATT FOLKFÖRSAMLING SAMT EN AV DENNA OBEROENDE, SAKKUNNIG OCH KRAFTFULL REGERING!

Sveriges Fascistiska Kamporganisation,
Valhallavägen 126, Stockholm.

Tel. Ö. 17 01.

SKRIV DIT UPP OM NI VILL FULLGÖRA ER

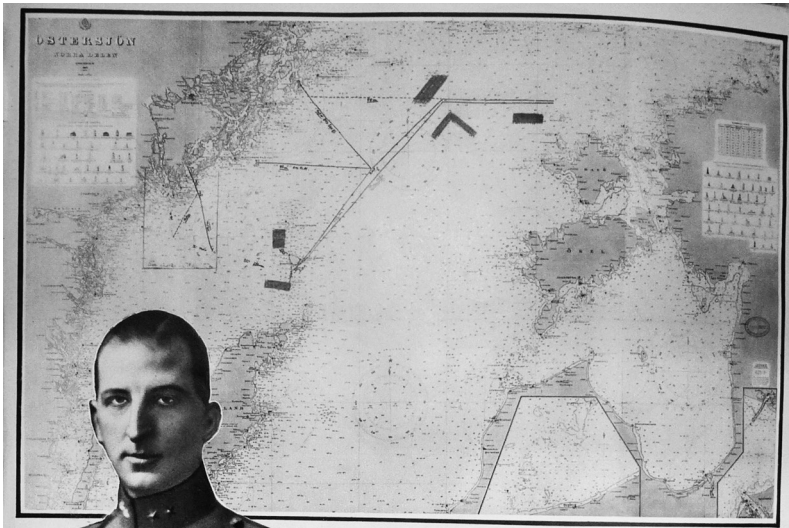
ER PLIKT MOT ERT LAND

Bild 2. SFKO flygblad. Sveriges Fascistiska Kamporganisation (SFKO) var en drivande kraft i 1920-talets hätska antisocialistiska propaganda i Sverige. De såg "bolsjevismen", fackföreningsrörelsen och parlamentarismen som sina huvudfiender. Organisationen bildades 1926 och splittrades av intern maktkamp 1929 då den bytte namn till Sveriges Nationalsocialistiska Folkparti och sedermera gick upp i Svenska Nationalsocialistiska Partiet (SNSP). Arkivkälla: Flygblad uå, Arbetarrörelsens Arkiv i Landskrona.

Med tidningsorganet *Spöknippet* (1926-1930), som Hallgren stod som redaktör för, nådde denna lilla men starka fascistisammanslutning ut i offentligheten. Stockholmsfascisternas ideolog, strateg och offentliga företrädare var dock inte Hallgren, utan Sven Hedengren – löjtnant vid Göta Livgarde och stammande ur en prominent, tyskvänlig och delvis adlig officerssläkt. Hedengrens farbror, Gabriel Hedengren, ingick i kretsen kring den upptäcktsresande mångsysslaren Sven Hedin; en protysk, konservativ centralgestalt i Sveriges politiska liv under 1900-talets första decennier med bland annat den reaktionära och försvarsvänliga skriften *Ett varningsord* (1912), Gustav V:s uppmärksammade borggårdstal (1914), och den protyska publikationen *Tyskland och världsfreden* (1937) på sitt samvete. Sven Hedengren kom senare att bli en av Sveriges ledande nationalsocialister, aktiv i Nationalsocialistiska Arbetarepartiet, Svensk Socialistisk Samling och Svenska Nationalsocialistiska Partiet.¹²

Efter militärt mönster och med inspiration från den italienska fascismen organiserade Hallgren och Hedengren SFKO:s hundratalet medlemmar i och omkring Stockholm. Beväpningen löstes individuellt med ekonomiskt bistånd från grupperingens stridskassa, vilken snabbt blev relativt välfylld tack vare Hedengrens stora kontaktnät inom huvudstadens burgna samhällsskikt. Medlemmarnas spaningsverksamhet resulterade snabbt i allvarliga misstankar om en förestående kommunistisk revolution under våren och försommaren 1927. Under oklara omständigheter hade deras ”kunskapare” kommit över dokument, kartor och planer som påstods belägga ett nära förestående ”kommunistiskt besittningstagande av Stockholm genom överrumpling”.¹³ SFKO övergick till skarpt beredskapsläge och Hedengren larmade både Frivilliga Landstormen och hovet. Efter en massiv polismobilisering och höjt beredskapsläge inom de reguljära förbanden i och omkring Stockholm, visade det sig emellertid att fascisternas larm var mer eller mindre grundlösa. Några kommunistiska revoltörer syntes aldrig till. Hedengren försvarade dock insatserna och SFKO:s verksamhet och mobilisering. Det ordinarie polis- och militärväsendet saknade efter neddragningarna till följd av försvarsbeslutet 1925 möjligheter och resurser att på egen hand kväsa den förestående bolsjevikrevolutionen.¹⁴

Efter den politiska kalabaliken i Stockholm några majnätter 1927 riktades offentligt ljus, inte bara mot en liten men ytterst inflytelserik grupp militanta svenska fascister, utan också mot den högsta polisledningen i Stockholm. Det socialdemokratiska pressorganet *Social-Demokraten*, liksom SKP:s dito *Folkets Dagblad Politiken*, levererade skarp kritik mot både polis- och militärledningen, och samhällsetablissemangen i stort.

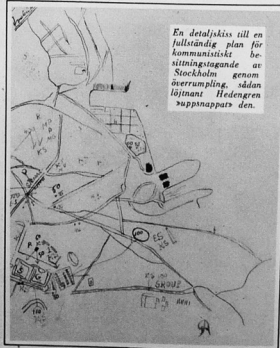
Löjtnant Sven Hedengren samt ett spårkort ur hans skanskapareportfölj med plan till ett fientligt flottangrepp mot Stockholm. Verk av kunnig militär, förklarar saktanslöparen.

Plan till fientligt flottangrepp mot Stockholm

Och en kupplan till Stockholms besättande av revolutionära stormtrupper

Från oljeporträtten på väggarna blicka stamfäderna ner på sin senfödde ättling, en hel skara krigare och ämbetsmän, som grånat i statens tjänst. Han sitter framluttad i den sammetsklädda gamla lästolen, en lång gänglig gestalt. Ljus, blå ögon och en stor örnåsa, som verkar alltför kraftig för hans låglagda ansikte. Det är löjtnant Sven Hedengren. Han förefaller trött. En besvärlig sjöresa från Gotland och två dagars intensivt förhör inför polisen kan försätta även en löjtnant vid armén en smula ur gångorna. Om man därtill lägger, att han den sista tiden uppnått en ryktbarhet, som av de alla flesta betraktas som herostratisk, så förstår man, att han inte kan vara på sitt allra briljantaste lynne.

Men det är en fascinerande serie handlingar och sammanhang han under samtalets gång rullar upp och vore man inte från början skeptisk, skulle man den ena

Nya dokument till fascist-kommunistaffären, ställda till V.-J:s förfogande

gången efter den andra kunna förnimma något av en bekännande idestygad verksamhet, av krafter och makter, som drivit sitt farliga spel in på de egna knutarna, alldeles i ens egen närhet, utan att man ens anar det. Och släpper man ett ögonblick den kritiska inställningen, blir man redo att gungga sig i ögonen och fråga sig, om man drömmer eller är vaken eller om man sovit och först nu vaknar. Så gör man den reflexionen, att det inte är så underligt att han fått gott ställskap med så underligt att han fått gott ställskap med generaler, majorer och kaptenar, bankirer och goda borgare och äventyrliga skap i gymnastiker och äventyrliga ungdomar. Själv verkar han visst inte äventyrlig. Man blir övertygad om, att han varit i god tro och handlat i bästa syfte. Det är bara svårt att avgöra, var verkligheten slutat och fantasin tagit vid i det förflutna, ty att han haft med verklighet att göra synes vara hans fasta övertygelse.

26

Bild 3. Hedengrens avslöjande. Löjtnant Sven Hedengren framträdde hösten 1931 i *Vecko-Journalen* och "avslöjade" hur den kommunistiska exekutivkommittén i Paris några år tidigare hade haft långt framskridna planer på ett överrumplingsanfall mot Sverige, något som den högborgerligt anstrukna veckotidningen bland annat kommenterade med orden: "Man blir övertygad om, att han varit i god tro och handlat i bästa syfte". Bildkälla och citat: *Vecko-Journalen* 1931:44 (1/11), s 26.

Att det fanns ljusskygga kopplingar mellan Sveriges ledande fascister och höga poliser och militärer, var uppenbart, menade man; det var en del av överklassens konspiration mot arbetarklassen. Bakom den irrationella kommunistkräcken doldes ett förakt mot folket och den

parlamentariska demokratin. I fokus för denna kritik hamnade bland annat Stockholms polismästare (1918-1930) Gustaf Hårleman. Redan 1924 hade han hamnat i offentligt blåsväder sedan han sanktionerat en del okonventionella metoder i den polisiära övervakningen av socialdemokrater och vänsterradikaler – bland annat hade förre statsministern Hjalmar Brantings privata telefon avlyssnats av kriminalpolisens politiska avdelning. På våren 1926 kom det till allmänhetens kännedom att Hårleman under stort hemlighetsmakeri hade köpt in hypermoderna och effektiva amerikanska maskingevär – Thompson Guns – som dock enligt hans egen utsago enbart skulle användas i försvaret av polishuset på Agnegatan i händelse av en kommunistisk revolution. Trots en omfattande offentlig kritik och debatt, liksom en interpellation i riksdagen till socialminister Jacob Pettersson och krav på Hårlemans omedelbara avgång, blev det aldrig klarlagt hur vapenaffären egentligen hade gått till. Polismästare Hårleman satt kvar på sin post. Även internt inom polisledningen var det med andra ord uppenbart att det upplevda kommunistiska hotet ansågs kräva extraordinära åtgärder, mått och steg som inte alltid låg inom ramen för myndighetens formella befogenheter. Några år senare försökte Hårleman att istället den legala vägen utöka Stockholmspolisens beväpning med hänvisning till den tilltagande kommunistfaran. Hans begäran om anslag till inköp av 380 amerikanska Browning-pistoler av senaste modell avsågs dock av Stockholms stadsfullmäktige.¹⁵

Att hävda samhällets nödvärnsrätt

Sommaren 1927 gick förberedelserna på en socialistisk revolution in i en ny fas bland delar av Sveriges (hög)borgerliga samhällsetablissemang. Det som då tog sin början och som de följande åren utspelade sig bortom offentligheten i Stockholm men även på andra håll i Sverige, uppdagades i oktober 1931 och orsakade en extensiv polisutredning och följetänger av kritiska och farsartade avslöjanden i vänsterpressen. De fascistiska aktivisterna i kretsen kring SFKO hade då, skulle det visa sig, allierat sig med åtskilliga inflytelserika och högborgerliga herrar inom samhällets övre skikt och bildat en omfattande, välorganiserad och beväpnad antikommunistisk skyddskår med avdelningar såväl i huvudstaden som i landsorten. I ledningen för den nya organisationen fanns en av Sveriges högsta och mest prominenta ämbetsmän – adelsmannen och generallöjtnanten Bror Munck af Fulkila. Den pensionerade Bror

Munck stammade ur en ridderlig adelsätt med anor från 1500-talet och hade under sina verksamma år varit chef för flera av de förband som lades ned till följd av försvarsbeslutet 1925, bland annat Kronprinsens husarregemente i Malmö. ”Han var en kristen riddersman från den gamla goda tiden, sådana som vårt land har få och som kunde behövas flera” – enligt högerorienterade *Svenska Dagbladets* hyllningar i samband med generalens spektakulära jordfästning i Stockholm några år senare.¹⁶ Därtill hade Bror Munck personliga band till den högsta statsledningen; hans syster Ebba Henrietta var gift med prins Oscar Bernadotte, kung Gustaf V:s yngre bror.¹⁷

Form 1934

"Sold Only to Those on the Side of Law and Order!"

Be Ready for any Emergency!

Model No. 21A, with a 30-bullet drum magazine.

**Here's the Gun
that Bandits Fear Most!**

—the
**Thompson
Anti-Bandit Gun**

It's the safest gun for policeman, sheriff or guard to handle—
—Any man in your force who can shoot a pistol can shoot a Thompson better!
It's the gun that safeguards the innocent bystanders—
It's the safest gun to shoot in city streets—
—because its bullets do not fly wild—its extraordinary accuracy is controlled—its shots are hits!
When you shoot, you can get your man with a single shot! The tremendous shock of the .45 calibre bullet knocks him down—and he stays down! And you have 20 or 50 of these powerful, accurate shots instantly available, when required.

That's why bandits surrender to the man with the Thompson Gun—they know "There's no getaway against a Thompson!"

Thompson Guns are in Use by: Police Forces of New York, Chicago, Philadelphia, Boston, Washington, Detroit, Baltimore, Duluth, San Francisco, Havana, Toronto and many other cities; the United States Marines; the United States Navy; the United States Treasury Department; the United States Coast Guard; the National Guard of New York, Kentucky, Indiana, Kansas, Missouri, Connecticut, Massachusetts and North Dakota; State Constabularies of Pennsylvania, West Virginia, Connecticut, Massachusetts and Michigan; the Texas Rangers; Northwest Mounted Police of Manitoba and Saskatchewan; Sing Sing Prison; Nevada and Colorado State Penitentiaries; many Sheriffs, Detective Agencies, Banks, Armored Car Services, Mines, Express Companies, and Industrial Plants throughout the country. Sold only on the side of Law and Order.

E. E. RICHARDSON, Maumee, Ohio
Distributor for the States of
Ohio, Michigan, Indiana, Iowa, Wisconsin and Minnesota

Bild 4. Thompson Gun. Stockholms polismästare Gustaf Hårleman lät under diskreta former i mitten på 1920-talet beväpna huvudstadens politiska polis med amerikanska maskingevär av typen Thompson Guns – vid denna tid det allra senaste inom effektiv "banditbekämpning" från föregångslandet i väster. På bilden visas framsidan på en reklambroschyr från tillverkaren, föreställande en Thompson Gun modell 1921.

Bildkälla: <http://home.ptd.net/~wolfen/thompson/collect.htm>.

Hur, och på vems initiativ, general Muncks skyddskår egentligen grundades är inte helt klarlagt. Enligt banérföraren själv ”sammanslöto sig [1927] en del medborgare i Stockholm, till största delen civila, till en förening med huvuduppgift att vid anfordran ställa sig till myndigheternas förfogande såsom ett yttersta hjälpmedel att hävda samhällets nödvärnsrätt”.¹⁸ Bakom denna summariska summering är det dock fullt möjligt att urskilja en inre krets kring vilken planerna realiserades. I centrum här fanns bland annat bankdirektör Arvid W Högman som i ett tidigare skede varit med och finansierat SFKO:s verksamhet, och som sedermera kom att engagera sig inom nationalsocialismen, i både Svensk Opposition och Riksföreningen Sverige–Tyskland.¹⁹ Här fanns också löjtnant Sven Hedengren som i inledningsskedet fick i uppdrag av Högman att beväpna kåren. Med bankdirektörens rundliga ekonomiska medel i bakfickan och med hjälp av sitt tysk-svenska nätverk arrangerade Hedengren under sensommaren 1927 en omfattande införsel av illegala vapen med tillhörande ammunition från Tyskland till Sverige. Enligt vissa källor rörde det sig om 150 Lignose-pistoler och 100 Mauser-pistoler med löskolv, enligt andra uppemot 3000 Mauser-pistoler.²⁰ Vapensmugglingen ombesörjdes av en tredje centralgestalt i nätverket kring SFKO och Munckska kåren: den tyske kaptenen i exil, Horst von Pflugk-Harttung. Han hade stor praktisk erfarenhet av att organisera beväpnade, antikommunistiska skyddskårer. Efter första världskriget hade han bildat och lett en egen frikår i Berlin – en del av den fruktade ”Garde-Kavallerie-Schützen-Division” som organiserats för att bekämpa Novemberrevolutionen - och med den deltagit i de våldsamma gatustriderna mot spartakisterna vintern 1918-1919 i Berlin. I samband med att spartakisternas uppror slutligen krossades, ledde Pflugk-Harttung personligen det mordkommando inom kåren som avrättade Rosa Luxemburg och Karl Liebknecht.²¹

Efter en symbolisk rättegång tvingades Pflugk-Harttung i landsflykt av sina politiska motståndare. Under 1920-talet bodde han i Stockholm och ägnade sig bland annat åt underjordisk politisk verksamhet i kretsen kring SFKO. Här blev han även informell medarbetare på *Svensk Militär Tidskrift* och bekantade sig med dess redaktör, kapten Nils Adolf Wattring – en fjärde centralgestalt i den krets kring vilken Munckska kåren organiserades. Enligt vissa uppgifter var det Wattring och Pflugk-Harttung som tillsammans utarbetade kårens detaljerade organisationsplan: ”Riktlinjer för nedslående av kommunistiska uppror”.²²

Bild 5. Hotel Eden 1919. *Kapitänleutnant* Horst von Pflugk-Harttung (sittande längst till vänster) med sin beväpnade skyddskår på Hotel Eden i Berlin 1919. Bildkälla: http://freeweb.dnet.it/antifhain/fenster_1919luxemburg_liebknecht2008.htm.

Bild 6. Berlin 1919. En med eldkastare, handgranater och automatvapen utrustad avdelning av "Garde-Kavallerie-Schützen-Division" under eldstrid på Berlins gator i mars 1919. *Kapitänleutnant* Pflugk-Harttung ledde under dessa strider en egen tungt beväpnad antikommunistisk frikår inom "G-K-S-D". Sina erfarenheter från dessa framgångsrika strider mot spartakisterna tog han sedermera med sig till Sverige. Bildkälla: <http://forum.axishistory.com/files/wex.jpg>.

En femte centralgestalt i sammanhanget var kapten Werner Gyllencreutz vid Fälttelegrafkåren. Genom svenska legationen i Berlin ordnade han med införseln av vapenpartiet som kurirgods – och förtullade innehållet som "grammofondelar". När leveransen anlände till Stockholm i

augusti 1927 fördelade han hälften av vapnen och ammunitionen till SFKO och andra hälften till Munckska kåren.²³

Utöver de vapen som smugglades in från Tyskland, försågs männen bakom Munckska kårens organisation även med en hel del annan eldkraft. Samtidigt som de tyska vapnen i hemlighet nådde Sverige, fick kåren tillgång till ett större parti (närmare 300) tyska Ortgies-pistoler som sedan Viktor Balcks skyddskår avväpnades 1917 hade förvarats hos stockholmspolisen. Redan från början var sålunda polismästaren i Stockholm, Gustaf Hårleman, delaktig i kårens uppbyggnad. Enligt hans eget vittnesmål ”kunde jag icke avvisa det bistånd som generallöjtnant Munck erbjöd” – en dylik kår kunde ”utöva en välgörande inverkan” i samhället i allmänhet och på ”kommunisternas ledare” i synnerhet.²⁴ Hårleman ordnade därför omfattande vapenlicenser till Muncks kår. Totalt fick kåren legala licenser avseende 1 200 pistoler och 120 000 skarpa patroner. Utöver denna omfattande personliga beväpning förfogade kåren dessutom över betydligt tyngre vapen genom sitt samarbete med Frivilliga Landstormen. Kårens befäl kunde genom fullmakter kvittera ut militära kulsprutor ur mobiliseringsförråd runt om i landet.²⁵

HALLGREN OCH HEDENGREN.

Mystiskt revolverdrama i en mångfald akter.

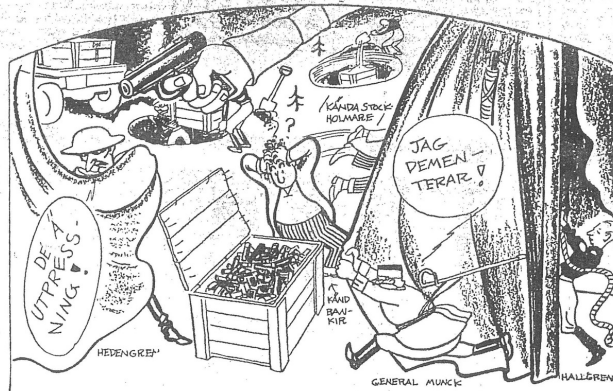

Bild 7. Revolverdrama. De många turerna kring vapensmugglingen från Tyskland, som centralgestalterna inom SFKO och Munckska kåren låg bakom, blev (när det hela uppdagades några år senare) ett tacksamt objekt för *Social-Demokraternas* satirtecknare. Bildkälla: *Social-Demokraten* 1931-10-11.

Den nybildade skyddskåren i Stockholm med omnejd underställdes den högsta polisledningen. Det blev här chefen för kriminalpolisen, Eric Hallgren, som fick det operativa ansvaret för samarbetet mellan kåren och polisledningen. Hallgren hade efter första världskriget byggt upp den politiska sektionen inom kriminalpolisen – vars huvuduppgift snabbt blev att övervaka vänsterradikala politiska element. 1930 efterträdde han Härleman som polismästare i Stockholm, varefter han 1938 blev chef för den nyinrättade polisiära säkerhetstjänsten (det blivande SÄPO). En annan personlig länk mellan kriminalpolisen och miljön kring SFKO och Munckska kåren var kontraspionen och detektiven Robert Paulsson. Han skulle senare komma att bli riksbekant som huvudperson i en av de största spionskandalerna i Sveriges historia; den så kallade ”Paulssonaffären” som briserade 1944. Paulsson hade då sedan 1938 varit byråinspektör på Socialstyrelsens Utlänningsbyrå och i samarbete med den nyinrättade säkerhetstjänsten (där Hallgren som bekant var chef) och försvarsstaben utövat en närmast oinskränkt makt över ”icke önskvärda utlänningar” öden i Sverige. I slutet av andra världskriget uppdagades emellertid att Paulsson i många år hade samarbetat med Gestapo och den tyska underrättelsetjänsten i en omfattande kartläggning av antinazistiska politiska flyktingar i Sverige. Den skandalösa härvan kring Paulssons maktfullkomliga fögderi blev ett huvudskäl till att samlingsregeringen i början av 1945 tillsatte en parlamentarisk undersökningskommission – den så kallade Sandlerkommissionen efter dess ordförande Rickard Sandler – som fick i uppgift att utreda den svenska utlännings- och flyktingpolitiken under andra världskriget.²⁶

Robert Paulsson arbetade fram till 1925 under Eric Hallgren på kriminalpolisen i Stockholm med kontraspionage och övervakning av ”samhällsfiender”. Praktisk militär erfarenhet hade han fått i den svenska frivilligbrigaden som intervenerade på ”de vitas” sida i finska inbördeskriget 1918. Mellan 1925 och 1933 drev han en egen detektivbyrå i Stockholm men fortsatte att mot väl tilltaget arvode leverera upplysningar till säkerhetstjänsten. 1933 förordnades han av polismästare Hallgren till kriminalöverkonstapel, trots att han saknade formell polisutbildning. Politiskt fanns Paulsson i kulisserna då den svenska fascismen vid mitten på 1920-talet började organisera sig i flera (mer eller mindre kortvariga och överlappande) sammanslutningar under ledning av Sven Hedengren, Konrad Hallgren, Per Engdahl, Sven Olov Lindholm och Birger Furugård. Enligt vissa uppgifter blev Paulsson och Hedengren vid denna tid goda vänner. Tillsammans med polis-

cheferna Hårleman och Hallgren ingick sålunda även Paulsson i den skara centralgestalter som i samarbete med företrädare för SFKO och militärledningen inrättade och organiserade Munckska kåren 1927. Enligt *Social-Demokraten*s "avslöjanden" några år senare var polismästare Hårleman och SFKO:s ledare, löjtnant Hedengren, i själva verket sedan många år nära allierade i jakten på kommunister. Det var därför helt följdriktigt, menar tidningen, att en sektion inom Munckska kåren gick under benämningen "Hårlemans kår".²⁷

Herr Hårleman komprometteras i fascistaffären.

*Polischefens
hemligheter.*

**Vilka spredo
ryktena
1925.**

Hårleman i sin gamla polismästareprakt.

Bild 8. Hårleman komprometteras. Enligt *Social-Demokraten* fanns det mångåriga och starka band mellan polisledningen och de ledande fascisterna inom SFKO och Munckska kåren. Bildkälla: *Social-Demokraten* 1931-10-23.

Makt, män och maskingevär – den inre kretsen

I generallöjtnant Bror Muncks formellt opolitiska men fascistiskt anstrukna skyddskår, som skulle bistå landets ordinarie ordningsmakt i händelse av (vänster)politiska oroligheter, var mellan 2 000 och 3 000 man organiserade 1928. Exakta uppgifter om antalet medlemmar och sympatisörer är mycket svåra att klarlägga. Kårens ledarskikt utarbetade i samarbete med den militära och polisiära ledningen i Stockholm detaljerade planer på hur misstänkta kommunister skulle ”tas om hand”, hur huvudstadens nyckelfunktioner skulle försvaras mot angrepp och hur det kommande kommunistiska kuppförsoket skulle slås tillbaka. I detta skede inrättades en stabschefsbefattning för samordning av kårens operativa verksamhet, vilken en kort tid innehades av major Carl Lovén. Hans efterträdare, major Knut Frodell utsågs vid årsskiftet 1928 och innehade denna position fram tills dess att kårens ledare gick bort våren 1935. Även i många andra städer i Sverige organiserades underavdelningar till Munckska kåren. På initiativ från en krets officerare vid Artilleriregementet A2 i Göteborg organiserade sig uppemot 800 antikommunister med militär beväpning i Göteborgsregionen och underställde sig ledningen i huvudstaden. Underavdelningar förefaller också ha vuxit fram i bland annat Malmö, Västerås, Örebro och Umeå.²⁸

Initiativtagarna till Munckska kårens mobilisering var en brokig samling män som knöts samman av personliga band och delvis gemensamma, delvis divergerande intressen. Högborgerlig konservatism förenades med revolutionär fascism i kampen mot samhällets vänster-radikala krafter.

En gemensam nämnare i denna inre krets var de direkta eller indirekta kopplingar till samhällets ämbetsmannamässiga och ekonomiska maktelit som medlemmarna manifesterade. En annan gemensam nämnare var den nonchalanta attityden till det sköra demokratiska samhällets politiska och juridiska konstitution, dess offentlighet och rättssäkerhet. Att kringgå lagstiftningen och sätta vissa av samhällsordningens mekanismer ur spel, tycks paradoxalt nog för de initierade ha varit lika självklart som nödvändigt när det gällde att försvara denna samhällsordning mot oönskade förändringsförsök. En tredje gemensam nämnare för (ämbets)männen i denna krets var beväpningen. En majoritet av dem var på olika sätt delar av den framväxande moderna statens våldsmonopolitiska apparatur. Mängder av maskingevär och pistoler av amerikanskt och tyskt fabrikat stabiliserade de spänningsfyllda sociala

relationerna i den inre kretsen kring SFKO och Munckska kåren. Genom vapnen manifesterade medlemmarna maskulina och hegemoniska maktpositioner som överskred samhällets olika konventionella och of-fentliga ramverk och strukturer.

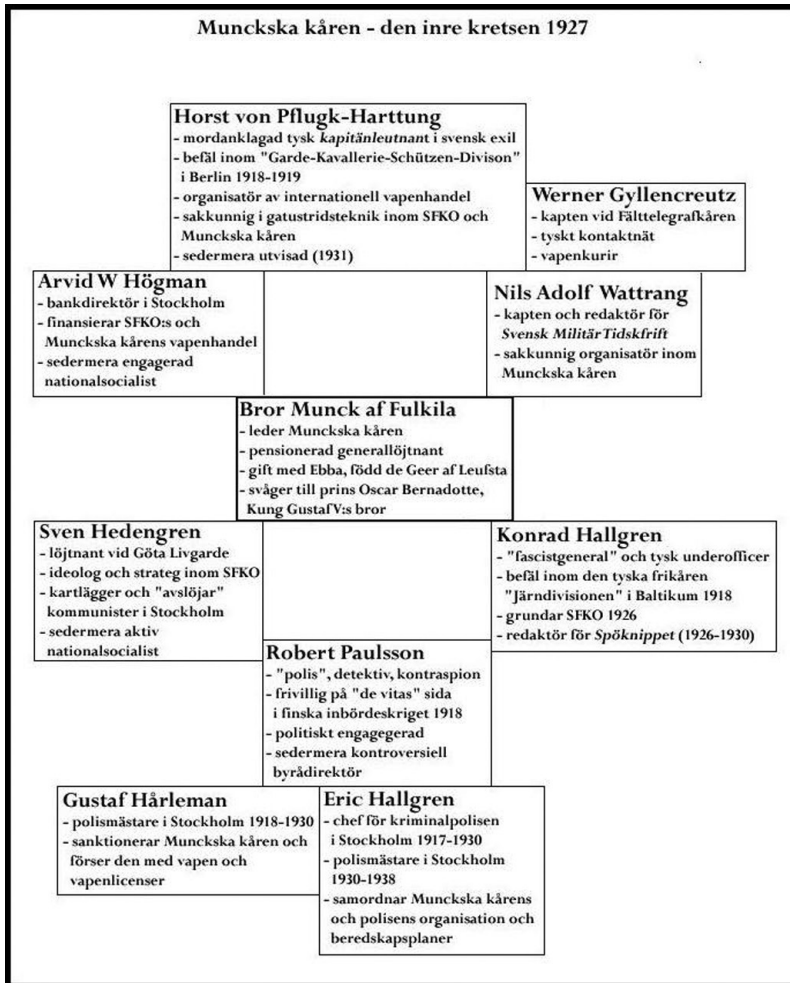

Bild 9. Den inre kretsen. Munckska kårens centralgestalter vid organiseringen sommaren 1927.

Genom vapnen projicerades tron på den skenbara normaliteten och stabiliteten. Genom vapnens sikten kunde rädslan för det annorlunda och främmande, för det egalitära och subversiva, fixeras, identifieras och hållas på avstånd. Vapnen blev symboler för rätten till och tron

på den banala, självuppfyllande och maskuliniserade maktutövningens moderna suveränitet. De blev flerdimensionellt betydelsefulla *sociala artefakter* som band ihop medlemmarna i Munckska kårens nätverk.²⁹

DET HAR INGEN, INGEN SETT.

Bild 10. Det har ingen sett. *Social-Demokraten* missade inte tillfällena att plocka politiska poänger då Munckska kåren kom i dagen i oktober 1931. Tidningen raljerade bland annat med centralgestalternas försök att vilseleda polisutredningen och sopa undan spåren efter sig. Bildkälla: *Social-Demokraten* 1931-10-25.

Från andra halvåret 1927 och fyra år framåt fortlevde kåren och dess verksamhet bortom offentlighetens ljus och allmänhetens kännedom. Diskreta övningar genomfördes, enligt obekräftade uppgifter även nattliga skjutövningar på Djurgården och vid Haga, och avancerade larmsystem och signalförbindelser upprättades mellan olika nyckelpunkter i Stockholm. Underrättelsearbetet, det vill säga övervakningen av misstänkta kommunister fortskred och intensifierades, bland annat genom Konrad Hallgrens försorg. Hallgrens dagar inom fascismens inre krets var emellertid räknade. Relationen mellan honom och He-

dengren började av olika skäl bli alltmer instabil; de hade olika uppfattningar om hur och var SFKO:s vapenarsenal skulle förvaras, och 1930 uteslöts han av Hedengren och Furugård ur det nybildade Nysvenska Nationalsocialistiska Partiet. Hallgren hämnd skulle dock få oanade konsekvenser. Våren 1931 tillskrev han Eric Hallgren, nybliven polismästare i Stockholm, och anmälde ”den s.k. Munckska kårens innehav av illegalt införda vapen”.³⁰ När hans anmälan, trots det innehållsiga sprängstoffet, ignorerades av Hallgren(!), tillskrev han istället polisintendent Alvar Zetterquist som däremot genast agerade. Hallgrens brev orsakade en kedjereaktiv process som kulminerade i en av de dittills största polisutredningarna i Sveriges historia. Samtliga centralgestalter i den inre kretsen förhördades om sin inblandning i vapenhandeln, beväpningen och det hemliga samarbetet med militär- och polisleddningen.³¹

Vänsterpressens reaktion på Munckska kårens mångåriga och ljusskygga existens blev frenetisk. *Social-Demokraten* reagerade med skräckblandad förtjusning när kåren och dess centralgestalter började demaskeras i oktober 1931. Tidningens misstänkliggörande växte med tiden och inbegrep i början på november stora delar av landets polisiära, militära och borgerliga skikt. Tidningen basunerade ut alltmer konspiratoriska rubriker:

POLISMÄSTARE HÅRLEMAN SKAFFADE VAPENLICENSER
ÅT MUNCKS REVOLVERJUNTA – SMUGGELPISTOLER
HOS 1,000 MAN I BORGARVÄRNEN? TYSKE KAPTENEN
BELÖNAD AV MUNCK. CAMOUFLAGE – FASCISTISK
POLISKÅR MED RYSKA METODER, HÅRLEMANS STORA
MÅL. STOCKHOLMS POLIS LEDDES AV FRÄMMANDE
KRAFTER? ”MR A” RESTE BORT MED BEVISBÖRDAN?
GENERALREP HOS MUNCK DAGEN FÖREPOLISFÖR-
HÖRET – HEMLIGHETSMAKARNAS PLANER TÄCKAS.
KONSPIRATÖRERNA FRAMSTÅENDE MÄN I STATENS
TJÄNST – SMUGGELKAPTENEN FÖRTULLADE VAPNEN
I STATENS NAMN – MUNCK PLANERADE BEVÄPNADE
KÅRER ÖVER HELA LANDET. VIKTIGA DOKUMENT
BELYSA GENERALENS VILDA RUSTNINGSFANTASIER.
REVOLVERBAND I ÖREBRO.³²

Ur ett källkritiskt perspektiv är givetvis den politiskt tendensiösa dagspressen inget rekommendabelt sällskap om man söker ”sanningen” om Munckska kåren och dess verksamhet. Icke desto mindre kan man med denna reservation se framförallt *Social-Demokraten*s ivriga och detaljerade avslöjanden som indicier om att element knutna till den fascistiska miljön kring SFKO och Munckska kåren sannolikt hade ägnat sig åt en

hel del illegal verksamhet i slutet på 1920-talet. Att Stockholmspolisens, SFKO:s och Munckska kårens omfattande beväpning till stor del hade motiverats av fabricerade och planterade kommunistiska kupplaner, visade sig sedermera som ett pinsamt faktum. Desto mer vågade var däremot *Social-Demokraten* "avslöjanden" om att det var fascister knutna till SFKO och Munckska kåren som låg bakom det valtaktiska bombattentatet mot Nationella ungdomsförbundets fest i Degerfors i april 1928 och överfallet på Per-Albin Hansson i Stockholm samma år.³³

Bild 11. Smutskläder. Enligt *Social-Demokraten*s satir hade den svenska fascismen åtskilligt på sitt grumliga samvete – bombattentat, vapensmuggling och "buseri". Den vid denna tid högervidna och tyskvänliga "gumman" *Aftonbladet* missade man inte heller att häckla. Bildkälla: *Social-Demokraten* 1931-10-23.

I takt med att polisutredningen växte började det också brännas alltmer under fötterna på de före detta statsråden i C G Ekmans liberala koalitionsministär som hade suttit i regeringsställning 1927. Vad, när och hur mycket dåvarande socialministern Jacob Pettersson, liksom statsministern C G Ekman själv, egentligen visste om Munckska kårens existens och organisering blev det i efterhand svårt att klarlägga. Klart

blev emellertid att högerledaren amiral Arvid Lindman uttalade sitt fulla stöd för kåren och dess verksamhet. Hans regering (1928-1930) hade haft, meddelade han triumfatoriskt, full kännedom om Muncks organisation och även i det fördolda stött dess verksamhet. Ledande företrädare för socialdemokratin och den politiska vänstern reagerade starkt på Lindmans uttalanden. Att den politiska högern inte tog avstånd från fascistiskt anstrukna verksamheter och personligheter, var menade de ett bevis för att det demokratiska systemet hotades inifrån. Avslöjandet av Munckska kåren, liksom våldsamheterna i Ådalen ett halvår tidigare, bidrog starkt till socialdemokraternas framgångar i det nära förestående riksdagsvalet.

Bild 12. Begravningen. Lördagen den 23 februari 1935 begravdes Bror Munck af Fulkila på Norra Kyrkogården efter jordfästningen i Oscarskyrkan. Högtiden bevistades av kungafamiljen (i vilken den avlidnes syster var ingift) och stora delar av huvudstadens societet och maktelit. På traditionsenligt manér gick generalens sadlade, vita fullblod direkt efter kistan i processionen. Nyfikna människomassor beskådade ceremonien. Bildkälla: *Vecko-Journalen* 1935:9 (8/3).

Att domarna som följde på polisens omfattande utredning blev symboliska och anmärkningsvärt milda – Bror Munck, Konrad Hallgren, Nils A Watrang och Werner Gyllencreutz dömdes för sin inblandning

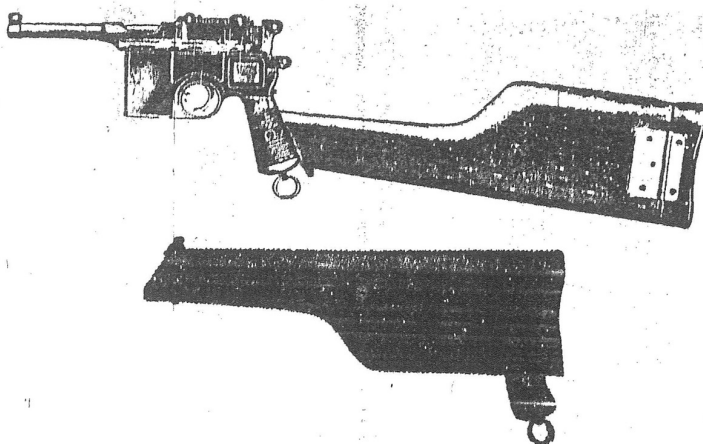
i vapenhandeln till böter medan kapten Pflugk-Harttung förpassades ur landet och Gustaf Hårleman friades från åtalet om tjänstefel – bidrog sannolikt även de till att den allmänna opinionen svängde till vänsterns fördel.³⁴

Trots polisutredning, rättegång och vänsterpressens räfst och rättarting med åtskilligt som tänkas kunde associeras till ”den fascistiska härvan”, levde Munckska kåren (liksom den organiserade fascismen) i högsta grad vidare.³⁵ Under våren 1932 reorganiserades kåren på laglig väg och fortsatte sin verksamhet. 1934 års vapenkungörelse, som kraftigt inskränkte möjligheterna för civila och privatpersoner att på laglig väg inneha handeldvapen, försvårade antagligen kårens fortsatta verksamhet betydligt, vilket de facto var lagstiftarnas avsikt. Vad som hände med kåren, huruvida den upplöstes eller bytte skepnad, till följd av Bror Muncks plötsliga bortgång i februari 1935 är höljt i dunkel. Dess efterlämnade artefakter och källmaterial uppges ”ha försvunnit på ett mystiskt sätt, möjligen i samband med ett källarinbrott på Lidingö” så sent som i mitten på 1970-talet.³⁶ Att kåren alltjämt var verksam då dess forna frontfigur jordfästes vittnar en krans med hälsning från ”F.d. Munckska skyddskåren” vid hans kista om.³⁷

Fascismen och modernitetens emblematik

Ur en vidare synvinkel kan allianserna som byggdes kring Munckska kåren förstås på flera sätt. På ett sätt var de uttryck för en ytlig och instinktiv borgerlig vinningslystnad av traditionellt manér. Frukten för socialism och kommunism re-producerades i den borgerliga offentligheten, grep under mellankrigstiden allt vildare omkring sig och spred tvivel om huruvida staten kunde skydda samhället mot kommunismens varulvar. Ur detta perspektiv kan Munckska kåren till och med framstå som relativt obetydlig och ”formellt opolitisk” – den var ett uttryck för en grund samhällsanalys och på det stora hela och på sin höjd en illegal sammansvärjning ”med potential att bli ett redskap för statskupp”.³⁸ Ur ett annat perspektiv var generallöjtnant Muncks skyddskår en del av något betydligt större – en del av en konservativ reaktion i det svenska samhället som sedan seklets begynnelse med en internationell klangboten hade strävat efter att minimera de demokratiska förändringsproces-

serna i Europa, liksom folkens och arbetarklassens makt, inflytande och emancipation. Den finländska Lapporörelsen utgör på denna punkt ett parallelexempel som fanns med i bakgrunden till händelseutvecklingen i Sverige.³⁹ Munckska kårens organisering hör som fenomen då hemma i en historisk rad av reaktionära maktmanifestationer, där Pansarbåtsinsamlingen 1912, Bondetåget och Borggårdstalet 1914 liksom Ådalen 1931 ur ett sådant perspektiv blir exempel på andra. Under 1930-talet mattades emellertid denna reaktionära strömning av, bland annat beroende på opinionsstormarna det händelserika året 1931 och socialdemokraternas maktövertagande året efter. 1934 års vapenkungörelse, liksom den socialdemokratiskt initierade utredningen om ”politiska ytterligheter” 1933-1935 (SOU 1935:8) och Saltsjöbadsavtalet 1938, stabiliserade relationerna i den politiska offentligheten och på arbetsmarknaden, och födde illusionen om den månghundraåriga och unikt svenska konsensusstraditionen.

Mauser rokylpistol av den typ, varmed stookholmsfasolsterna utrustats. Kallbarn är 7,65 mm. och vapnet är avsett för 10 skott. Siktet är graderat upp till 1,000 meter. En kula från pistolen genomtränger på 10 meters avstånd 58 centimeter trä. Såsom framgår av bilden tjänstgör fodralot, som är av trä, såsom kolv vid användandet.

Bild 13. Mauser rokylpistol. Ett omfattande vapenparti, till största delen bestående av tyska Mauser-pistoler med löskolv, inhandlades under konfidentiella former via svenska legationen i Berlin, transporterades till Sverige med kurirgods och fördelades under sensommaren 1927 till medlemmar i Munckska kåren och SFKO. Vapnen knöt samman den svenska 1920-talsfascismen och blev betydelsefulla länkar i dess nätverk. Bildkälla: *Social-Demokraten* 1931-10-30.

Ur ett tredje perspektiv framstår Munckska kåren i det sammanhang som den tecknas här som en i första hand ideologisk och social smältdegel i vilken den svenska fascismen sökte sina organisatoriska former under inspiration framförallt från Mussolinis Italien men även från den framväxande tyska nationalsocialismen. Miljön kring Munckska kåren var föränderlig och instabil, tyskorienterad och ideologiskt medveten. I bakgrunden till den svenska nationalsocialismens organisering under 1930- och 1940-talen finns Munckska kårens allianser med som en betydelsefull grundsten. Här formulerades fascismen på svenska och vann anhängare inom samhällets övre skikt av ämbetsmannamässig (hög-) borgerlighet. Vid denna tid och genom dessa allianser lades grunden till det ”bakgrundsbrus” av antisocialism och antisemitism inom det svenska ”samhällsmaskineriet” som historikern Karin Kvist Geverts identifierar under 1930- och 1940-talen.⁴⁰ Munckska kåren kan de facto ses som ett uttryck för en fascistiskt anstruken ”statskupp” i ultrarapid. Fascistiska idélinjer, legitimerade av en tilltagande kommunistkräck, organiserades och började slå rot hos somliga delar av samhällets ”maskineri”, maktelit och statliga våldsmonopol. Slutet på denna statskupp kan förläggas till olika tidpunkter beroende på perspektiv och definitioner. Hursomhelst kom socialism, kommunism och andra vänsterradikala etiketter och idélinjer att stigmatiseras och bannlysas, i synnerhet inom vissa samhällsgrupper, för lång tid framöver som en konsekvens av de politiska processerna i Sverige åren kring 1930.

Organiseringen av Munckska kåren byggde på en skenbart ohelig allians mellan revolutionära fascister i miljön kring SFKO och oroliga samhällsbevarande ämbetsmän, polischefer och höga militärer inom det svenska samhällets övre borgerlighet. Formellt strävade kåren efter att ”skapa en rågång gentemot den fascistiska rörelsen”, vilket i praktiken kan ses som en chimär.⁴¹ Samarbetet i Munckska kårens inre krets vilade på personliga band, en socialt laddad vapenfetischism och det gemensamma intresset att bekämpa samhällets vänsterradikala politiska strömningar och uttryck. Kännetecknande för fascismens ideologiska kärna är i själva verket just denna till synes paradoxala sammanblandning av motsägelsefulla idéer och tankefigurer: modern progressiv rationalitet och traditionell värdekonservativ mytologi; kapitalism och socialism; kristendom och sekularisation; auktoritär elitism och folklig populism.⁴² Fascismens ideologi, som i förstona kan ge sken av att vara ”en fullständigt osammanhängande röra av motsatser”, blir just därför i sin ytliga och fåfånga sociala kontext begriplig, effektiv, gränsöverskridande och försåtligt slagkraftig.⁴³ Den kan te sig attraktiv och hänförande för ett brett spektrum samhällsmedlemmar, från ängsliga,

frustrerade och värdekonserverade generaler till övergivna, självömmande och upproriska proletärer. Eller som SFKO själva uttryckte det: ”SVERIGES FASCISTISKA KAMPORGANISATION skall, stödd på det rättfärdiga våld, som alltid kräves för att i strid mot avsiktliga eller obegåvade folkförstörare, giriga lättingar och fega människor genomföra något för staten och hela folket gagneligt”.⁴⁴ Att fascismen av tradition positionerar sig bortom den politiska höger-vänsterskalan blir här uppenbart: ”tillståndet i landet och arbetarnas ställning kommer att förbli precis lika osäkert och ur alla synpunkter otillfredsställande vare sig vi ha en höger- eller vänsterregering vid ’makten’, vars enda strävan blir att inte vidtaga några statsgagneliga åtgärder av fruktan för ’oppositionen’ inom riksdagen”.⁴⁵

I den ideologiska och sociala smältdegel som 1927 formade och beväpnade Munckska skyddskåren med *modern* eldkraft, fanns sannolikt alla nödvändiga förutsättningar för en betydligt mer framgångsrik, omfattande och långlivad fascistisk rörelse än vad som blev fallet. Materiella resurser och modern teknik var ingen bristvara, inte heller samarbete med det moderna samhällets våldsmonopolitiska maktelit. Den attraktiva ideologiska kärnmytologin, med sina motsägelsefulla tankefigurer och sin maktfullkomliga maskulinitet, bars framåt av en utbredd och populistisk kommunistkräck, social oro och djupa klassklyftor. Orsakerna till dess marginella framgångar kan förmodligen sökas dels i konflikter och tillkortakommanden på det personliga planet, dels i styrkan hos den tyska nationalsocialismen som efter 1930 helt kom att dominera det ultranationalistiska politiska fältet i Sverige.⁴⁶

De samtida vänsterkritikernas ihopbuntning av generallöjtnant Munck och hans skyddskår med den fascistiska kamporganisationen och landets polisväsende i en enda stor fascistisk konspiration mot demokratin, folket och arbetarklassen, var sannolikt kontroversiell även i sin samtid. Men bortom denna guilt-by-association-logik döljer sig även ett kritiskt och *emblematiskt* samband, ett samband som kastar nytt ljus över den egendomliga och eventuella alliansen mellan ledande fascister och polischefer i kulisserna bakom Munckska kåren: Begreppet ’fascism’ kommer från italienskans *fascismo/fascio*. Etymologiskt härleds det ur latinets *fasces*, vilket var benämningen på de spöknippen med instuckna bilor som användes, både som redskap och symboler, av liktorerna i antikens Rom. Liktorerna bistod de ämbetsmän som hade oinskränkt makt och domsrätt, där bilorna symboliserade och verkställde halshuggningen, spöknippena symboliserade och verkställde pryglet. Fasces, sålunda ett spöknippe med en instucken bila eller yxa, har därefter under historiens gång använts som auktoritetssymbol i

skilda sammanhang. Under moderniteten blev fasces en utbredd och välansvänd symbol för den moderna nationalstatens maktanspråk och våldsmonopol. Fasces återfinns följaktligen i flera moderna nationalstaters symbolik, bland annat i Frankrikes och Kameruns statsvapen, på Ecuadors flagga och på fonden i USA:s representanthus. Med fasces symboliserar statsmedborgarens underordning i relation till den överordnade moderna statsmakten och dess oinskränkta (doms)rätt att utöva makt och bestraffa, att (numera för det mesta i bildlig mening) utföra halshuggningar och prygel. I Sverige blev fasces en del av det moderna polisväsendets emblem 1926 då svenska poliser uniformerades enhetligt enligt en nationell förordning. Långt tidigare hade dock fasces förekommit i vissa av de lokala stadspolisernas emblem, bland annat i Stockholm. Sedan mitten av 1920-talet består således den svenska polisens officiella emblem av det lilla riksvapnet (en blå sköld med tre guldkronor krönt av en kunglig krona) lagd över en krans av eklöv och två korsade fasces – två spöknippen med instuckna bilor.⁴⁷

Sveriges fascistiska kamporganisationens emblem, general Muncks ledstjärna.

Bild 14. SFKOs emblem. Enligt *Social-Demokraten*, som hörde till de allra skarpaste kritikerna av Munckska skyddskåren, var det ingen tvekan om att generallöjtnant Bror Munck vägledades av fascistiska principer och hade siktet inställt på en veritabel militärkupp, allt i ljusskyggt samarbete med de organiserade fascisterna inom SFKO – Sveriges Fascistiska Kamporganisation. SFKO:s emblem baserades på den internationella fascismens symbol – spöknippet med den instuckna bilan – fasces. Bildkälla: *Social-Demokraten* 1931-11-02.

Men fasces blev vid samma tid även en symbol för den internationella fascismen och dess ideologi. Från Benito Mussolinis framgångsrika italienska rörelse och Partito Nazionale Fascista spreds fascismens fasces över Europa under 1920-talet. Dess idéer om ett korporativistiskt ordnat näringsliv och den nya moderna människans maskulina och överlägsna karaktär, liksom dess tro på den statliga auktoritetens ovedersägliga rättmätighet och rättfärdiga våldsutövning, nådde snabbt Sverige och kretsen kring SFKO. Samtidigt nyordnades det svenska polisväsendet och uniformerades i enlighet med fasces symbolik. Ur detta perspektiv omfattades både de svenska fascisterna i kretsen kring SFKO och Munckska kåren och polisväsendet av samma dynamiska och ständigt föränderliga diskursiva ramverk, det som jag väljer att kalla *modernitetens emblemantik*. Kring avsiktligt gåtfulla artefakter, ikoner, symboler och emblem väver modernitetens maktlystna och fåfänga auktoriteter en mångdimensionell väv av tankefigurer som kategoriserar och identifierar, skapar imaginär tillhörighet och normalitet, och som strävar efter att naturalisera de allra djupaste ideologiska och mytiska egenintressen.⁴⁸

I denna modernitetens emblemantik, förtroendeingivande och auktoritär, flärdfull och hotfull, rekonstruerades fasces och vägledde, med sitt spöknippe och sin bila, både fascisterna kring SFKO och Munckska kåren och ämbetsmännen i Stockholms polisledning i deras tro på statens suveränitet och (bristande) möjligheter att utöva domsrätt över hotande element. Oavsett i vilken grad polisledningen och generallöjtnant Bror Munck af Fulkila var inspirerade av fascismen, var de alla barn av samma tid. Den försåtliga fascistiska rörelsen och dess skyddskårer, liksom det nationella och uniformerade polisväsendet, formerades under mellankrigstidens hastiga, rationella och krassa modernitet. Fenomenet med fascistiskt anstrukna och tungt beväpnade skyddskårer som allierar sig med besvikna militärer och nervösa poliser i en vild jakt på och stigmatisering av politiska vänsterradikaler blir på så sätt mer begripligt. Icke desto mindre framstår det som ett av många uttryck för modernitetens cyniska och emblematiske hypokondri.

Noter

- 1 Föreliggande text är en utveckling av det bildföredrag som författaren höll vid konferensen i Landskrona i maj 2007, och som i det sammanhanget hade titeln: "Men – Mightiness – Machine Guns. Confidential relations between Swedish and German Fascists during the interwar period".
- 2 För en intressant fördjupning av ett liknande perspektiv, se etnologen Per-Markku Ristilammis diskussion om "modernitetens magi och fantomsmärtor" i Per-Markku Ristilammi, *Mim och verklighet: En studie av stadens gränser*, Stockholm/Stehag 2003, särskilt s 13f, 142f.
- 3 T.ex. Maria Johansen, *Offentlig skrift om det hemliga: Raison d'état, SOU och varulven*, Göteborg 2005; Mark Mazower (ed), *The Policing of Politics in the Twentieth Century*, Oxford 1997.
- 4 Citat ur Alvar Zetterquist, *Kriminalchefen berättar*, Stockholm 1957, s 84.
- 5 T.ex. Wilhelm Agrell, *Fred och fruktan: Sveriges säkerhetspolitiska historia 1918-2000*, Lund 2000; Birgitta E. Almgren, *Drömmen om Norden: Nazistisk infiltration i Sverige 1933-45*, Stockholm 2005; Lena Berggren, "Den svenska melankrifascismen. Ett ointressant marginalfenomen eller ett viktigt forskningsobjekt?", i *Historisk Tidskrift* 2002:3; Eva Blomberg, *Samhällets fiender: Stripakonflikten 1925-1927*, Stockholm 1993; Håkan Blomqvist, *Nation, ras och civilisation i svensk arbetarrörelse före nazismen*, Stockholm 2006; Ann-Marie Ekengren och Henrik Oscarsson, *Det röda hotet: De militära och polisiära säkerhetsstjänsternas hotbilder i samband med övervakningen av svenska medborgare 1945-1960*, Lund 2002 [kapitel 4]; Ulf Eliasson, *I försvarets intresse: Säkerhetspolisens övervakning och registrering av ytterlighetspartier 1917-1945*, Stockholm 2005; Svante Lundberg, *Ryssligan: Flyktingarna från öst och morderna i Bollstanäs 1919*, Lund 2004; Heléne Lööv, *Hakkorset och Wasakärven: En studie av national-socialismen i Sverige 1924-1950*, Göteborg 1990; Sverker Oredsson, *Svensk rädsla: Offentlig fruktan i Sverige under 1900-talets första hälft*, Lund 2001.
- 6 Eliasson 2005, s 211; Göte Friberg, *Stormcentrum Öresund: Krigsåren 1940-1945*, Stockholm 1977, s 17, 67; Craig Graham McKay, *From information to intrigue: Studies in secret service based on the Swedish experience 1939-1945*, London 1993.
- 7 Se Giorgio Agamben, *Homo Sacer: Sovereign power and bare life*, Stanford 1998; Johansen 2005, s 94ff. "Den monstruösa hybrid mellan människa och djur, mellan skog och stad, som i vargmännens, eller *varulvens*, gestalt dröjt sig kvar i det kollektiva omedvetna, är i sin ursprungliga form den man som blivit bannlyst" (s 95).
- 8 Vidare om Balcks kår och den

- polisiära övervakningen, se Sven Nilson, "Kamp mot inre fiender: General Muncks skyddskår 1927-1935", i *Historielärarnas förenings årskrift 2003*, s 21, 27; Bengt Nilson, "Polisledningen i Stockholm och rädslan för kommunistisk revolution 1924-1929", i *Historielärarnas förenings årskrift 2005*, s 29ff. Om den polisiära övervakningen av "främlingar" och vänstersympatisörer i Stockholm under perioden 1885-1932, se Jenny Langkjaers pågående avhandlingsprojekt vid Stockholms universitet.
- 9 Citat ur Zetterquist 1957, s 75.
 - 10 Citat ur Zetterquist 1957, s 76; Nilson 2005, s 38.
 - 11 Citat ur Zetterquist 1957, s 76.
 - 12 Zetterquist 1957, s 76ff; Nilson 2003, s 22; Nilson 2005, s 38ff. För en vidare genomgång av fascistiska och nazistiska strömningar i Sverige under mellankrigstiden, se med referenser Martin Estvall, *Sjöfart på stormigt hav: Sjömannen och Svensk Sjöfarts Tidning inför den nazistiska utmaningen 1932-1945*, Växjö 2008, s 42ff. Ang. Hedengrens partipolitiska engagemang, se Tobias Hübinette, *Den svenska nationalsocialismen: Medlemmar och sympatisörer 1931-1945*, Stockholm 2002, s 38, 104, 467.
 - 13 Citat ur *Vecko-Journalen* 1931:44 (1/11), s 27.
 - 14 *Vecko-Journalen* 1931:44 (1/11); Nilson 2005, s 38ff.
 - 15 Nilson 2005, s 30f, 35ff, 46.
 - 16 Citat ur *Svenska Dagbladet* 1935-02-24.
 - 17 Se t.ex. Nilson 2003, s 19.
 - 18 Citat ur Zetterquist 1957, s 84.
 - 19 Hübinette 2002, s 231, 364.
 - 20 Se Nilson 2003, s 27, 34; *Social-Demokraten* 1931-10-10. Även Zetterquist 1957, s 78.
 - 21 Om Pflugk-Harttung, se t.ex. Nilson 2003, s 30f; Zetterquist 1957, s 81; "1919. Halbe Revolution – Ganze Konterrevolution", http://freeweb.dnet.it/antifhain/fenster_1919luxemburg_liebknecht2008.htm.
 - 22 Nilson 2003, s 28ff.
 - 23 Nilson 2003, s 34; Zetterquist 1957, s 82f. Se även *Social-Demokraten* 1931-10-10, 1931-10-11, 1931-10-12, 1931-10-17, 1931-10-18.
 - 24 Citat ur Zetterquist 1957, s 85, 86.
 - 25 Nilson 2003, s 26f; Nilson 2005, s 45ff; Zetterquist 1957, s 85f.
 - 26 Se vidare Almgren 2005, s 300; Tobias Berglund och Niclas Sennerteg, *Svenska koncentrationsläger i tredje rikets skugga*, Stockholm 2008, särskilt s 209ff; Janne Flyghed, *Rättstat i kris: Spioneri och sabotage i Sverige under andra världskriget*, Stockholm 1992, s 267ff; McKay 1993. Om Hallgren och den allmänna säkerhetstjänstens inrättande, se Flyghed 1992, kapitel 4 (särskilt s 275ff).
 - 27 Nilson 2003, s 24ff; Nilson 2005, s 45ff; *Social-Demokraten* 1931-10-23. Om Paulsson, se Flyghed 1992, s 268f; Karl Kilbom, *Cirkeln slutet: Ur mitt livs äventyr III*, Stockholm 1955, s 53f.
 - 28 Nilson 2003, s 26; *Social-Demokraten* 1931-10-17, 1931-10-21, 1931-11-02, 1931-11-03.
 - 29 Om tingens och artefakternas socialt stabiliserande betydelse i det moderna samhällets sociala instabilitet, se Bruno Latour, *Artefakternas återkomst: Ett möte mellan organisationsteori och tingens sociologi*, Stockholm 1998. För en vidare diskussion om *ANT – Actor Network Theory* – inspirerad av Latour, se Fredrik Nilsson, *I rörelse:*

- Politisk handling under 1800-talets första hälft*, Lund 2000, s 18ff.
- 30 Citat ur Zetterquist 1957, s 75.
- 31 Zetterquist 1957, 78ff; Nilson 2003, s 33ff. (Zetterquist redogör här noggrant och förhållandevis sakligt för hela utredningsförloppet på sidorna 74-92.)
- 32 Citat ur *Social-Demokraten* 1931-10-25, 1931-10-26, 1931-10-27, 1931-10-30, 1931-10-31, 1931-11-02. Se vidare även *S-D* 1931-11-01, 1931-11-04.
- 33 *Social-Demokraten* 1931-10-25.
- 34 Nilson 2003, s 34ff; Zetterquist 1957, s 86ff.
- 35 Citat ur *Social-Demokraten*, 1931-10-20.
- 36 Citat ur Nilson 2003, s 20.
- 37 Citat ur *Svenska Dagbladet*, 1935-02-24.
- 38 Jfr med Nilson 2003, s 40 (även citat).
- 39 Se vidare Ylva Stubbergaard, *Stat, kris och demokrati: Lapporörelsens inflytande i Finland 1929-1932*, Lund 1996, särskilt s 13ff, 212ff.
- 40 Se vidare Karin Kvist Geverts, *Ett främmande element i nationen: Svensk flyktingpolitik och de judiska flyktingarna 1938-1944*, Uppsala 2008, kapitel 9, särskilt s 254ff.
- 41 Citat ur Nilson 2003, s 40.
- 42 Jfr med diskussionen i Berggren 2002, särskilt s 438.
- 43 Citat ur Berggren 2002, s 438.
- 44 Citat ur "Upp till kamp emot" – vad?, flygblad uå, Sveriges Fascistiska Kamporganisation, Arbetarrörelsens Arkiv i Landskrona, Politiska organisationer (1078 Samling).
- 45 Citat ur "Upp till kamp emot" – vad?, flygblad uå, Sveriges Fascistiska Kamporganisation, Arbetarrörelsens Arkiv i Landskrona, Politiska organisationer (1078 Samling). Jfr även med Berggren 2002, s 428.
- 46 Se t.ex. vidare Almgren 2005; Berggren 2002.
- 47 Se t.ex. <http://www.polisen.se>. Fasces förekommer även i emblemen hos svenska militär- och beredskapspoliser liksom hos ordningsvakter.
- 48 Se vidare Michael Azars diskussion kring "det symboliska objektet", och den moderna nationalstatens strukturella diskrimineringsmekanismer och "potential" för "etnisk rensning", i Michael Azar, *Den koloniala bumerangen: Från schibbolet till körkort i svenskhet*, Stockholm/Stehag 2006, s 79-109, särskilt s 94, 107.

FÖRFATTARPRESENTATIONER

Pål Brunnström är doktorand vid historiska institutionen i Lund och forskar om görandet av klass, genus och etnicitet bland svenska kapitalägare under mellankrigstiden. Han har tidigare skrivit om Metallarbetarstrejken 1945 och medverkat vid Arbetarhistoriska seminariets träffar.

Fredrik Egefur är doktorand inom den nationella Forskarskolan i historia och verksam vid Lunds universitet. Han är också chef för Arbetarrörelsens arkiv i Skåne. Hans forskningsintresse handlar om arbetarrörelse och antimilitarism.

Martin Estvall disputerade i februari 2009 på avhandlingen *Sjöfart på stormigt hav: Sjömannen och Svensk Sjöfarts Tidning inför den nazistiska utmaningen 1932 – 1945*. Avhandlingen är en klasskomparation som visar kraftig och ihållande antinazistisk agitation från arbetarsidan men passivitet och önskan om fortsatt handel från arbetsgivarsidan. Bland tidigare publikationer märks främst ”Vi är precis som vanliga människor” i M Thor och L Hansson, *Muntlig Historia*, 2006, ”SOS! – Sjömän i Hitlers tukthus” i V Lundberg, *Arbetarhistoria i brytningstid*, 2007 samt ”Ett folk, ett rike, en åsikt?” i Lars M Andersson och M Tydén, *Sverige och Nazityskland*, 2007.

Lena Hallberg är sedan 2004 doktorand i historia vid Forskarskolan Urbana studier, Örebro universitet. Avhandlingen fokuserar på mötet mellan invandrare och en arbetsplats med dess företagsledning, arbetare och de problem som uppstod samt de lösningar som valdes under tiden 1945 och 1970.

Fredrik Håkansson är doktorand vid Forskarskolan i historia, Växjö universitet. Arbetar med en avhandling om det internationella koncernfackliga samarbetet inom det multinationella företaget Saint-Gobain i samband med avtalsförhandlingarna 1969, samt de lokala strategier fackföreningarna utvecklade i samband med dessa förhandlingar i USA och Västtyskland.

Carolina Jonsson är doktorand inom den nationella forskarskolan i historia och verksam vid Malmö högskola där hon också undervisar. I sin avhandling undersöker hon de normer och värderingar kring familj, släktskap, tillhörighet och ursprung som omger svensk reproduktionspolitik åren 1967–2007. I centrum för analysen står ett antal statliga utredningar som behandlar frågor om familjebildning genom adoption och assisterad befruktning. Jonssons forskning genomsyras av ett metodologiskt och teoretiskt intresse för diskursanalys, intersektionalitet och kritisk maktforskning.

Ingar Kaldal er siden 1996 professor ved Institutt for historie og klassiske fag ved Norges Teknisk-Naturvitenskapelige Universitet i Trondheim. I sin forskning har han skrevet om arbeiderbevegelsen i mellomkrigstiden, arbeidsliv i papirindustrien, dagliglivshistorie i by, kulturelle prosesser i skogsbygder og ellers om teoretiske og metodiske spørsmål knyttet til sosialhistorie, nyere kulturhistorie og historie om dagligliv.

Tobias Karlsson är fil dr och verksam vid Lunds universitet. Disputerade 2008 med avhandlingen *Downsizing: Personnel Reductions at the Swedish Tobacco Monopoly, 1915-1939*. Tobias har även studerat löneskillnader, facklig organisering och familjens betydelse för rekrytering av arbetskraft inom tobaksindustrin. Han är för närvarande involverad i projekt om banksektorn som arbetsmarknad, arbetsgivarbyten i Göteborg under mellankrigstiden samt Höganäs stads historia. Tobias har tidigare publicerat "Personalen i företagets arkiv: Tobaksmonopolets arbetarmatriklar" (i *Arkiv, samhälle och forskning*, 2007) samt "Personalnedskärningar då och nu" (i *Arbetarhistoria*, 2008).

Victor Lundberg är filosofie doktor i historia och verksam som universitetslektor vid IMER (Internationell Migration och Etniska Relationer) på Malmö högskola. Han disputerade i december 2007 vid Lunds universitet med avhandlingen *Folket, yxan och orättvisans rot: Betydelsebildning kring demokrati i den svenska rösträttsrörelsens diskursgemenskap, 1887-1902*. Victor har tidigare bland annat publicerat "Den siste af de typiske 1848 års män i Sverige". Anteckningar

om Julius Mankell och den svenska demokratis förhistoria”, *Historisk Tidskrift*, 2005:3 och ”Svenske män, afvärjen faran! Perspektiv på maskulinitet och banal manlighet i det sena 1800-talets Sverige” i *Historieforskning på nya vägar*, 2006. Tillsammans med professor Lars Berggren och FD Hans Wallengren driver han sedan årsskiftet 2009 det av Vetenskapsrådet finansierade forskningsprojektet *Främjingsfientlighet och arbetarrörelse*.

Magnus Nilsson är litteraturvetare, verksam vid IMER vid Malmö högskola, och har huvudsakligen forskat om svensk arbetarlitteratur. Han disputerade 2003 vid Lunds universitet på avhandlingen *Den moderne Ivar Lo-Johansson* och gav tre år senare ut boken *Arbetarlitteratur*. För tillfället håller Nilsson på att slutföra ett forskningsprojekt om klass och etnicitet i svenska samtidsromaner som bland annat kommer att redovisas i boken *Den föreställda mångkulturen*.

Björn Ohlsson är fil dr i etnologi och verksam vid Göteborgs universitet. Han disputerade i januari 2009 med avhandlingen *Vi som stannade på Volvo: En etnologisk studie om äldre bilarbetares arbetsliv och framtidsplaner*. Björn är i sin forskning framför allt intresserad av klassperspektiv, maktrelationer och förändringsprocesser i det moderna arbetslivet, särskilt inom industrin. Han har tidigare publicerat *Arbetet på Torslandaverken: En berättelse om ett göteborgskt kulturarv*, 2003, *Varven som försvann: En etnologisk studie om facketts roll vid nedläggningen av en storindustri i Göteborg*, 2002 och *Att arbeta på Pripps: Om gemenskap, trivsel och stolthet på en industriarbetsplats i skenet av en nedläggning*, 2002.

Mikael Ottosson är fil dr i historia och lektor i arbetsvetenskap på Malmö högskola. Hans forskning har bl a berört den tidiga idrottsrörelsen, arbetsorganisation och klassformering, bilden av arbetarrörelsen i radio och TV samt olika aspekter av arbetstid i det offentliga rummet. Mikael Ottosson är i dagsläget knuten till Centrum för tillämpad arbetslivsforskning på Malmö högskola. I dagsläget arbetar Mikael Ottosson med ett forsknings- och utvärderingsprojekt kring arbetsmarknadspolitiska åtgärder inom FINSAM i Malmö.

Ulla Rosén är docent i historia vid Växjö universitet. Hennes forskning har inriktats mot det agrara samhället genom att analysera hur jordöverföringar i avhandlingen *Himlajord och handelsvara*. Hon har därefter studerat äldreomsorg på landsbygden i boken *Gamla plikter och nya krav*. Bidraget till denna antologi ingår i hennes forskning om statens åtgärder att underlätta kvinnors hushållsarbete.

Calle Rosengren är fil kand i psykologi och doktorand i arbetsvetenskap vid Högskolan Kristianstad och Kungliga Tekniska Högskolan. Han beräknas disputerar under 2009 på en avhandling kring kulturella föreställningar kopplade till tid i allmänhet och arbetstid i synnerhet. Ur ett historiskt perspektiv söks i avhandlingen förklaringar till de normer som omger och verkar i så kallade gränslösa yrken. Han har även arbetat med flera utvärderingsprojekt inom såväl offentlig som privat sektor.

Johan Svanberg är doktorand i historia vid Växjö universitet och arbetar med en avhandling om flyktingar och arbetskraftsinvandrare från Estland vid Svenska Stålpressnings AB i Olofström efter andra världskriget. I avhandlingen fokuseras också relationen mellan Metallindustriarbetareförbundet och Verkstadsföreningen i invandringsrelaterade frågor. Svanberg har tidigare bland annat publicerat boken *Minnen av migrationen: Arbetskraftsinvandring från Jugoslavien till Svenska Fläktfabriken i Växjö*, 2005.